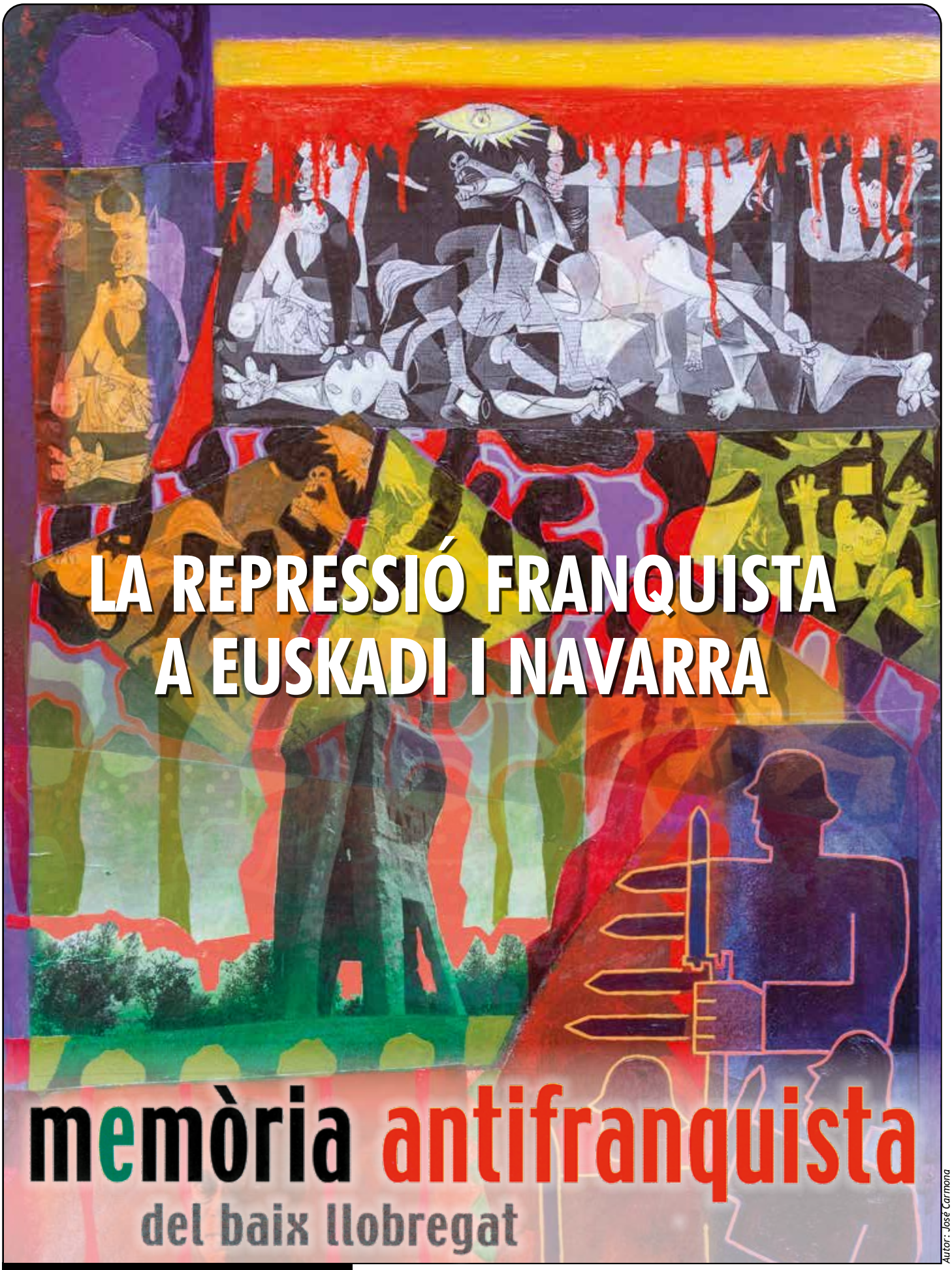

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A EUSKADI I NAVARRA

Autor: José Carmona

memòria antifranquista del baix llobregat

Portaveu de l'Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 16 Núm. 21

Edició extraordinària

2021

Directora:
Agustina Merino Tena

Coordinadors:
Erik Zubiaga Arana
Pedro Barruso Barés
Fernando Mendiola Gonzalo
Agustina Merino Tena

Consell de redacció:
Agustina Merino Tena
Rosario Calero Grillo
Carmen Romero López

Consell assessor:
Francisco Espinosa Maestre

Autor de la portada:
José Carmona Pineda

Traductor al català:
Miquel Àngel Estèvez i Torrent

Maquetació:
Maria Vilarnau

Edita:
Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Redacció i administració:
Centre Cultural Joan N. García-Nieto
C/ Mossèn Andreu, 13-19
08940 Cornellà de Llobregat.
Mòbil: 647 167 957
Mòbil: 671 542 187
tmerinot@gmail.com
memoriahistoricabll@gmail.com
www.memoria-antifranquista.com

Impressió:
Retocs
D. L. B-10373-2006-09-21
ISSN (ed impresa) 2339-9473
ISSN (internet) 2339-9481

Memòria Antifranquista del Baix Llobregat no es responsabilitza de les opinions expressades als articles signats.

Nota: Aquest número ha estat possible gràcies al suport i la col·laboració dels Ajuntaments de Cornellà de Llobregat, Sant Joan Despí, el Prat de Llobregat, Esplugues de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat i CC.OO.

PRESENTACIÓ
Agustina Merino 3

EUSKADI

La REPRESSIÓ FRANQUISTA EN UNA PROVÍNCIA CONSERVADORA. EL CAS DE GUIPÚSCOA.
Pedro Barruso Barés 6

BISCAIA, SOTA EL CONTROL SEDICIÓS. LA JURISDICCIÓ MILITAR DURANT LA IMMEDIATA POSTGUERRA. Erik Zubiaga Arana 10

SOBRE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A ÀLABA. Javier Gómez Calvo 15

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A CANTÀBRIA CONTRA CIUTADANS BASCOS.
ELS CONSELLS DE GUERRA DE SANTOÑA I SANTANDER. Iñaki Fernández Redondo 19

"EXTIRPANT EL MAL D'ARREL". LA DEPURACIÓ FRANQUISTA DEL MAGISTERI PÚBLIC BASC. Maitane Ostolaza Esnal 23

FITES DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A GUIPÚSCOA: 1936-1942. Mikel Zabaleta 29

PRESONERS DE GUERRA ESCLAUS EN TERRITORI BASC. Ascensión Badiola Ariztimuño 34

EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL I LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A EUSKADI.
Jon Penche González 39

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA EL PRIMER GOVERN BASC. HISTÒRIA I MEMÒRIA.
Lorenzo Sebastián García 42

BATALLONS DE CÀSTIG EN L'OASI BASC: EL COS DISCIPLINARI D'EUSKADI.
Guillermo Tabernilla 47

UNA MEMÒRIA RITUAL: ELS MONUMENTS ERIGITS AL PAÍS BASC A LES VÍCTIMES DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA. Jesús Alonso Carballés 50

MEMÒRIES BASQUES DE GUERRA I POSTGUERRA. Antonio Rivera 55

NAVARRA

LA REPRESSIÓ OCORREGUDA A NAVARRA A PARTIR DE L'ESTIU DE 1936:
PAUTES DEL SEU DESENVOLUPAMENT HISTORIOGRÀFIC. Emilio Manjuelo Gil 60

LA INVESTIGACIÓ CAPDAVANTERA SOBRE LA REPRESSIÓ DE 1936-1939:
LA TASCA DE JOSÉ MARÍA JIMENO JURIO. Roldán Jimeno Aranguren 64

"MORT A CONSEQÜÈNCIA DE LA PASSADA LLUITA NACIONAL CONTRA EL MARXISME".
VÍCTIMES MORTALS DE LA REPRESSIÓ A NAVARRA (1936-1975). Emilio Majuelo Gil,
Fernando Mendiola Gonzalo, Nerea Pérez Ibarrola, Juan Carlos García Funes,
Gemma Piérola Narvarte, Daniel Oviedo Silva i Esther Aldave Monreal.
Equip d'investigació. Fons Documental de la Memòria Històrica de Navarra. UPNA-NUP 69

LA REPRESSIÓ DE LES DONES DURANT EL FRANQUISME A NAVARRA.
Gemma Piérola Narvarte 75

LA REPRESSIÓ ECONÒMICA A NAVARRA (1936-1966). César Layana Ilundain 81

LA NAVARRA DE L'EXILI. ELS PRIMERS A SORTIR, ELS ÚLTIMS EN EL RECORD.
Iosu Chueca Intxusta. 90

ELS TREBALLS FORÇATS A NAVARRA SOTA EL FRANQUISME.
Juan Carls García Funes i Fernando Mendiola Gonzalo 96

REPRESSIÓ SOBRE EL MOVIMENT OBRER EN EL TARDOFRANQUISME.
Nerea Pérez Ibarrola 102

TEIXINT XARXES. DONES SOLIDÀRIES I MILITANTS AMB ELS PRESOS
DEL FORT DE SAN CRISTÓBAL (1934-1945). Amaia Kowasch Velasco 107

ELS EVADITS DEL FORT D'EZKABA. Fermín Ezkieta Yaben.

FUTBOL, HISTÒRIA I DRETS HUMANS. LA REPRESSIÓ I RECUPERACIÓ DE
LA MEMÒRIA ENTORN AL CLUB ATLÈTIC OSASUNA.
Esther Aldave Monreal i Mikerl Huarte Alzueta 111

VIES MORTES. LES DEPURACIONS DEL PERSONAL FERROVIARI DE NAVARRA
EN EL PRIMER FRANQUISME. Daniel Oviedo Silva 116

SANFERMINES DE 1978, CRIM D'ESTAT: 43 ANYS D'IMPUNITAT I DE LLUITA, A LA RECERCA
DE LA VERITAT, JUSTÍCIA I REPARACIÓ. Sabino Cuadra Lasarte i Aitor Garjón Irigoien 122

EL INSTITUTO NAVARRO DE LA MEMÒRIA. César Layana Ilundain,
José Miguel Gastón Aguas i Manuel Ibáñez Navascués 126

ÁNGEL MERINO BENITO. UN NAVARRÈS A SANT FELIU DE LLOBREGAT.
Rosario Calero Grillo i Agustina Merino Tena 130

PRESENTACIÓ

Agustina Merino Tena
Professora d'Història i Directora de la revista

*"**Exhumacions de Mola, Sanjurjo i Franco**: qüestió d'estils. El proper 16 de novembre farà 3 anys des que va acabar el procés d'exhumació dels generals Mola i Sanjurjo, així com de sis voluntaris del bàndol feixista que també eren enterrats a la cripta del Monument als Caiguts de Pamplona. Unes exhumacions que van ser fruit d'un treball intens, que es va perllongar durant prop de 10 mesos, i que vam tenir in mente des del mateix moment en què vam accedir a l'alcaldia, el mes de juny de 2015. D'ençà d'aquelles primeres reunions al despatx de l'alcaldia vam decidir que seria un procés presidit per la més absoluta de les discrecions, i que hauria d'acabar amb el lliurament privat, ordenat i respectuós de les restes als seus descendents. Que no seria un circ mediàtic [...]. I una última dada: diuen que l'exhumació del cabdill ha costat 63.000 euros. La de Mola, Sanjurjo i 6 requetès va costar exactament 12.000 euros. El que dèiem al principi: dos estils diferents."*

ASIRON SÁEZ, Joseba. Regidor i exalcalde de Pamplona. Pamplona actual. Primer diario digital de Pamplona y comarca, 27 de octubre de 2019

La repressió franquista a Euskadi i Navarra

Aquest any 2021, dediquem la nostra publicació a la repressió franquista a Euskadi i Navarra. En aquests dos territoris del nord d'Espanya i a la repressió que hi va haver, tindrà una destacada importància el general africanista Emilio Mola. Destituït per les autoritats del Front Popular, ja que eren de domini públic les seves activitats conspiratives i la seva filiació política d'extrema dreta, va ser enviat el mes de març de 1936 de Melilla a Pamplona on va arribar el 14 de març de 1936, amb l'acord que el dia 20 d'abril tindria lloc la rebel·lió. Enutjat perquè la revolta s'ajornà, no va trigar gaire a posar-s'hi al capdavant i ho va fer amb el permís del militar navarrès José Sanjurjo[1] al qual al·ludia com el "Jefe" per la qual cosa es va autoanomenar "Director".

A la capital navarresa, Mola comptaria tot seguit amb el suport de la milícia carlina i ultraconservadora del Requetè, els falangistes i dirigents de la CEDA i de Renovació Espanyola. També amb el clergat. *"De fet, alguns d'ells van ser els primers a incorporar-se a les columnes dels rebels* (...). *Amb les cartutxeres damunt de la sotana i el fusell a la mà, van anar-se'n alegrement a matar rojos"*[2].

En el seu ban de declaració de l'estat de guerra dictat a Pamplona el 19 de juliol de 1936, Mola anunciava: "*El restabliment del principi d'autoritat exigeix inexcusablement que els càstigs siguin exemplars, per la seriositat amb què s'imposaran i la rapidesa amb la qual es duran a terme, sense vacil·lacions ni dilacions*"[3]. Al cap de poc va convocar una reunió amb els alcaldes de la província de Navarra i els va dir: "*Cal sembrar el terror (...) cal donar la sensació de domi-*

1 Exiliat a Portugal per un intent de cop d'Estat fallit contra la Segona República el mes d'agost de 1932.

2 PRESTON, Paul. *El holocausto español. Odio y exterminio durante la Guerra Civil y después*. Editorial Base. Barcelona 2011. p.311

3 MOLA VIDAL, *Obras*, p. 1173

ni eliminant sense escrúpols ni vacil·lació tots els qui no pensin com nosaltres. Res de covardies (...). Tothom qui empari o amagui un subjecte comunista o del Font Popular serà passat per les armes"[4].

Navarra va ser conquerida al cap de poques setmanes. Els rics propietaris de corrals que havien vist com el mes d'octubre de 1933 milers de jornalers ocupaven les seves finques, tenien set de venjança. Les víctimes mortals, segons ens indiquen els investigadors del FDMHN, pugen a un total de 3.490 persones, -hi destaquen els 2.884 assassinats extrajudicials, 52 de les quals eren dones-. La comarca més represaliada va ser la Ribera Alta. En paral·lel als assassinats va tenir lloc el saqueig, l'espoli econòmic, els embargaments i les multes, que van ser quantiosos i que van complir l'objectiu d'ofegar les economies familiars i augmentar el terror. A mé de les depuracions del personal ferroviari, cal no oblidar els gairebé 2000 navarresos que van patir l'exili, prop d'una quarantena dels quals va acabar deportada i morirà als camps nazis; els evadits i assassinats del fort Ezkaba, els 35 represaliats en el tardofranquisme, així com els assassinats derivats dels successos als sanfermines de 1978.

Destacar el moviment associatiu de familiars de les víctimes i les exhumacions de les fosses clandestines del franquisme, que es van produir a Navarra durant la transició; també les polítiques públiques de memòria que s'han implementat fa poc a través de l'Instituto Navarro de la Memoria, tant en el seu àmbit com en el relatiu a la investigació històrica mitjançant el FDMHN.

Àlaba (Araba) va patir la mateixa sort que Navarra, el 18 de juliol de 1936 va quedar controlada pels militars rebels i llevat del nord de la província no hi va haver resistència. Important també l'exhumació dels militars rebels Sanjurjo i Mola per part de l'ajuntament de Pamplona, ressenyada a la cita de l'inici d'aquesta presentació. El mateix 18 de juliol van començar les detencions dels dirigents de les organitzacions d'esquerra; segons Javier Gómez Calvo a la província van ser assassinades 176 persones. L'objectiu de la repressió va ser adreçat cap als membres de les organitzacions d'esquerra, no així sobre el PNB.

A Guipúscoa (Gipuzkoa) la rebel·lió va fracassar el mes de juliol de 1936. A començaments del mes d'agost el general Mola va iniciar una campanya per aïllar les dues províncies basques de la frontera francesa. *"Dirigits pel coronel carlista José Solchaga Zala i pel coronel Alonso Beorlegui y Canet, comandant de la Guàrdia Civil de Navarra, un important nombre de requetès va sortir de Navarra en direcció a Irun i Sant Sebastià"*[5]. Irun va ser ocupada el 4 de setembre de 1936, el 13 de setembre del mateix any Sant Sebastià i la resta dels territoris va ser ocupada amb rapidesa.

La violència física fou important durant els primers mesos i es va centrar en les persones de les organitzacions d'esquerra. Les execucions foren judicials i extrajudicials, aquestes últimes dutes a terme per requetès i falangistes. La segona onada repressiva fou econòmica. Adreçada novament contra les organitzacions d'esquerra, tot i que també es va dirigir contra els sectors nacionalistes; igualment també fou important la depuració de l'ensenyament, sobretot a primària, amb la finalitat d'erradicar el nacionalisme a les escoles.

Abans d'acabar el mes de març de 1937, Mola havia reunit 40.000 homes per a l'assalt final a Biscaia (Bizkaia). Va obrir la campanya amb una amenaça difosa per la ràdio i amb milers de pamflets que van caure sobre les poblacions més importants: "*Si la vostra submissió no és immediata arrasaré Biscaia, començant per les indústries de guerra. Em sobren mitjans per dur-ho a terme*"[6]. De seguida va començar el bombardeig massiu de la zona est de Biscaia, a càrrec de l'aviació alemanya i italiana, el 31 de març. Durango va quedar completament destruït i el 26 d'abril, Guernica (Gernika). El pare Alberto Onaindia va escriure una carta al cardenal Gomá on deia: "*Arribo de Bilbao amb l'ànima destruïda després d'haver presenciat personalment l'horrible crim que s'ha perpetrat contra la pacífica vila de Gernika, símbol de les tradicions del poble basc*[7].

El terror que van provocar els bombardeigs va conduir al final de la resistència basca. La mort de Mola el 3 de juny no va frenar l'ofensiva. L'exèrcit del Nord dirigit pel general Fidel Dávila va iniciar la marxa cap a Bilbao que va caure a mans rebels el 19 de juny de 1937. El total de penes de mort com a resultat de la repressió judicial fou de 571 persones i el seu perfil polític era, sobretot, joves de classe treballadora d'esquerra; el nacionalisme basc no va ser tan represaliat, entre altres coses per la rendició de Bilbao. L'alcalde que es va imposar a Bilbao, el falangista basc José María de Areilza, va participar activament en la repressió i entusiasmat per la victòria va declarar el 8 de juliol: "*Ha caigut vençut, aniquilat per sempre, aquest horrible malson, sinistre i atroç que es diu Euskadi*"[8]. Un decret llei del 23 de juny de 1937 va derogar el concert econòmic a les províncies "traïdores" de Guipúscoa i Biscaia i el va mantenir a les "lleials" d'Àlaba i Navarra. La repressió econòmica fou important així com la relativa a la llengua basca. El jove Govern basc, que feia

4 LOSADA, Juan Carlos. *En el combate por la historia. La República. La Guerra Civil. El Franquismo*. VIÑAS, Angel ED. p. 828

5 PRESTON Paul. *El holocausto español. Odio y exterminio durante la guerra civil y después*. Editorial Base 2011. p. 696

6 Ibídem. p. 701.

7 Ibídem. p. 703.

8 Ibídem. p. 706.

nou mesos que exercia les seves funcions, va abandonar la capital biscaïna i es va instal·lar a Santander i Barcelona fins que, en acabar la guerra, es va exiliar a París. Cal destacar l'assassinat del conseller de Sanitat Alfredo Espinosa, pertanyent a UR.

Segons Jon Penche el total de víctimes de la repressió franquista a Euskadi és de 4.384 persones, 18 de les quals eren dones. A aquesta xifra cal sumar-hi 91 persones mortes als camps nazis. Un 30 % dels mestres bascos va patir alguna mena de sanció; els considerats més perillosos van ser els pertanyents a FETE i després els nacionalistes. A Guipúscoa i Biscaia es van crear nombrosos destacaments penals que van fer servir mà d'obra esclava, també procedent de diversos indrets de la geografia espanyola com ara Andalusia, Extremadura i Astúries. Aquests presos republicans van treballar en la reconstrucció de municipis, carreteres, ferrocarrils, mines i també en les principals indústries basques.

La memòria de les repressió franquista ha estat fins fa poc silenciada. Tanmateix, en aquests últims anys, a partir de les iniciatives del moviment memorialista, de les famílies i del suport de les institucions públiques i en particular del Govern Basc, s'han erigit nombrosos monuments en memòria de les víctimes en nombroses ciutats entre les quals destaquen Sant Sebastià i, per descomptat, Gernika, l'indret de memòria basc per excel·lència i símbol universal de la pau.

A principis de 2021 s'ha presentat una base de dades de víctimes mortals de la guerra civil, disponible a la web Gogora l'institut de la Memòria, Convivència i Drets Humans del Govern Basc, que va néixer amb la missió de preservar i transmetre la memòria democràtica amb finalitats educatives i pedagògiques així com per coordinar les exhumacions i el banc d'ADN. En l'àmbit del conveni de col·laboració entre el Govern Basc i la Societat de Ciències Aranzadi, signat el 2003, s'han dut a terme un total de 40 exhumacions amb resultat positiu: 24 a Biscaia, 15 a Guipúscoa i 7 a Àlaba. D'aquesta manera, s'han recuperat les restes d'un total de 110 víctimes, 108 homes i dues dones.

De tot el que s'ha exposat resumidament en aquestes línies, donen compte rigorosament i amenament els articles d'aquesta publicació, que ha estat possible gràcies als seus coordinadors i al seu consell assessor. Esperem haver contribuït a fer conèixer la veritat dels fets. Continuarem treballant per fer justícia a les víctimes.

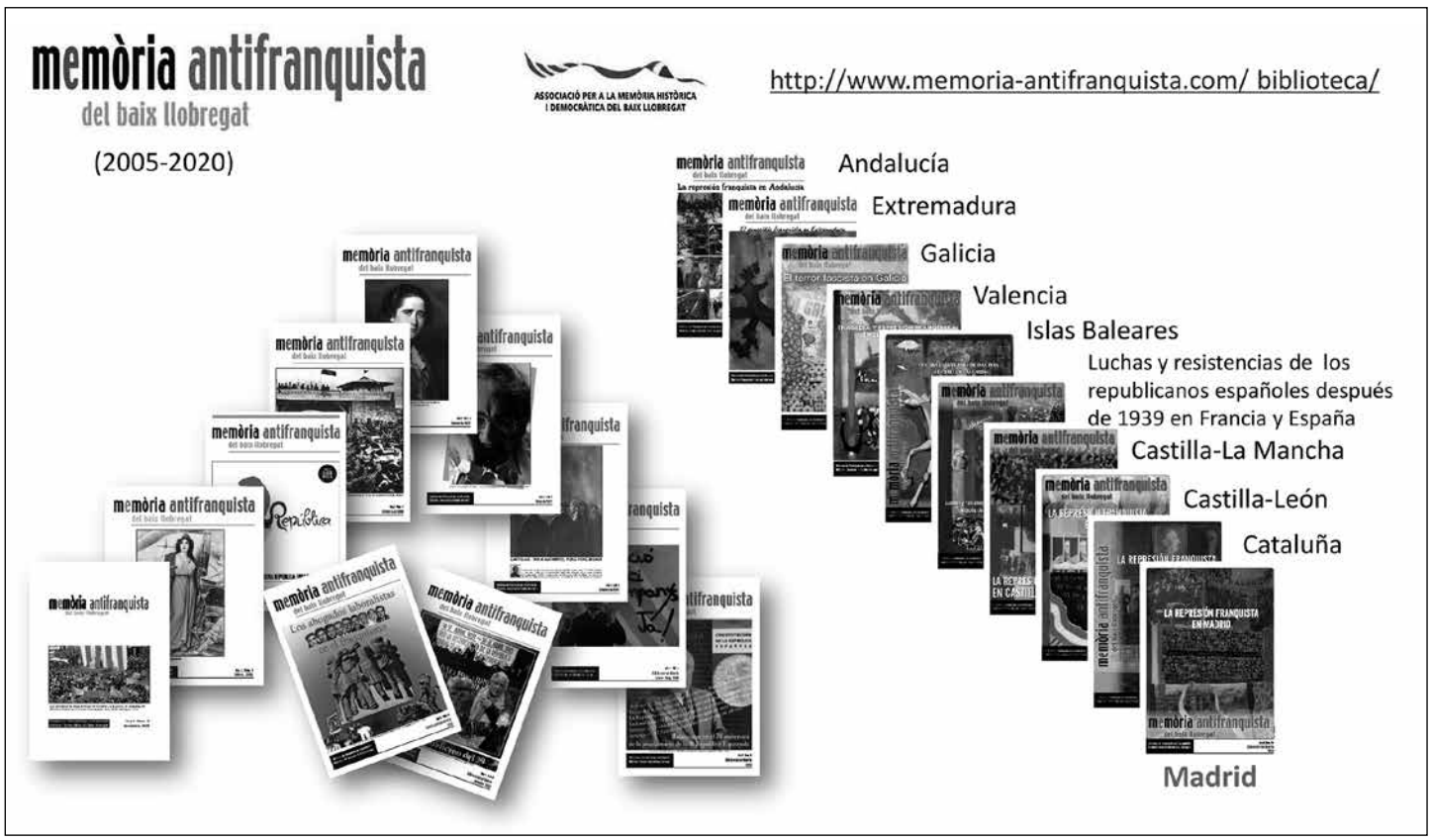

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA EN UNA PROVÍNCIA CONSERVADORA. EL CAS DE GUIPÚSCOA

Pedro Barruso Barés
Universitat Complutense de Madrid

La província de Guipúscoa va mantenir durant la II República un perfil polític conservador. Les opcions dretanes i el nacionalisme conservador del PNB van ser gairebé hegemònics durant l'etapa republicana, la qual cosa no va ser obstacle perquè l'esquerra aconseguís bons resultats electorals associats sobretot al món urbà (Sant Sebastià, Irun) o als nuclis industrials i amb tradició obrerista (Eibar, Irun, Mondragon).

La Guerra Civil va suposar un curt període, ja que a inicis d'octubre de 1936 les tropes rebels es trobaven ja als límits de Biscaia i el territori guipuscoà que es trobava en mans de la República era més aviat escàs. Tanmateix, el fet que el període fos breu no significa que l'ocupació de la província fos fàcil.

El fracàs de la revolta a Sant Sebastià, a causa en parts iguals a la manca de decisió dels rebels i a la resistència de les organitzacions obreres, va obrir les portes a una dura campanya militar que va tenir com a epicentre el sector oriental de la província a les immediacions de la frontera francesa. Aquesta situació va fer canviar els plans dels insurrectes, els quals es van dirigir a la zona d'Irun, de la qual van aconseguir emparar-se el 4 de setembre de 1936 no sense que la ciutat patís grans destruccions a causa d'un incendi provocat pels republicans en retirada, la qual cosa va obrir el pas cap a la capital guipuscoana.

Destruccions de la Guerra Civil a Elgeta. Font: Kutxateka.

En paral·lel, penetrant a Guipúscoa des del sud, seguint la línia de l'Oria, altres columnes rebels van trobar resistència a Beasain –on van protagonitzar el primer carnatge indiscriminat el 27 de juliol de 1936- i van arribar a Tolosa el 15 d'agost, preludi de l'avançament sobre el flanc sud de Sant Sebastià on es va estabilitzar el front fins a la primera quinzena de setembre, quan fou desbordada la línia defensiva repu-

blicana Buruntza-Santa Bàrbara-. Per al 13 de setembre, Sant Sebastià ja era a mans dels rebels i, com hem dit, l'ocupació de la resta del territori es va dur a terme amb rapidesa, detenint l'avançada en una línia que s'estenia des de Saturrarán, a Mutriku, fins al massís dels Inxtortas, i deixant únicament Eibar i Elgeta en mans dels republicans.

Desfilada de tropes a Sant Sebastia. Font: Kutxateka.

La repressió militar

Després de l'ocupació de Sant Sebastià va començar un procés repressiu, que es va estendre fins al mes de novembre de 1936, en què hi va haver un elevat nombre d'execucions i en què es van alternar els casos en els quals es va instruir una causa –com va ser el cas d'uns quants veïns d'Andoain que van ser afusellats- mentre que en altres casos no es va instruir cap procés. Aquest va ser el cas dels passatgers del "Galerna" –entre els quals es trobava el sacerdot, i propagandista nacionalista, José Ariztimuño "Aiztol"- i la resta de sacerdots afusellats pels rebels a Guipúscoa. Aquests afusellaments, àmpliament estudiats i analitzats, avui dia se sap que es van dur a terme amb el vistiplau del cardenal Segura, després de comunicar-li els tradicionalistes, amb el seu líder Manuel Fal Conde, la intenció d'aplicar fins a les últimes conseqüències el ban de declaració de guerra del general Mola. Un altre cardenal, en aquest cas Isidro Gomá, avisat per membres de l'Acció Catòlica de Sant Sebastià del que estava passant, va intercedir davant de Franco i es van aturar les execucions de sacerdots.

A partir de novembre, després de la duresa dels primers mesos, el procés judicial militar es va moderar, la qual cosa no vol dir que es reduís el nombre de condemnes a mort. Hem analitzat un total de 639 casos en què els processats van ser condemnats a mort, dels quals van ser executats 485, és a dir el 76 %, entre els anys 1936 i 1938, que podem considerar els més durs de la repressió militar. Després d'aquestes dates es va reduir el nombre d'execucions, no pas el de les condemnes a mort. Com a dada podem dir que a partir de 1940 la Comissió Provincial d'Examen de Penes, creada aquell mateix any, va revisar 154 condemnes a mort que prèviament havien estat commutades per la de trenta anys de presó.

A la postguerra, tot i que el nombre d'execucions es va reduir, van augmentar de manera qualitativa i van tenir lloc, de vegades, fora de Guipúscoa. L'any 1939 va ser afusellat a Alacant el coronel Ortega, últim governador civil republicà de Guipúscoa i responsable de la defensa d'Irun l'any 1936; l'any 1940 va ser afusellat a Sant Sebastià el regidor socialista Luís Iglesias, l'any 1942 va ser afusellat el dirigent comunista guipuscoà Jesús Larrañaga –comissari de defensa de la Junta de Defensa de Guipúscoa- i Jesús Mangado, acusat de la mort de diversos detinguts dretans al fort de Guadalupe a Hondarribia. Finalment podem destacar dos casos: el del dirigent comunista Jesús Carrera i el de Pedro Barroso Segovia, condemnat com a responsable d'un grup de maquis que havia desembarcat a la costa guipuscoana. Tots dos van ser afusellats l'any 1945. És el cas que Barroso va ser executat a Vitòria pel "mal efecte" que hauria causat l'afusellament del pres a la capital guipuscoana al pic de l'estiu.

La repressió econòmica

Quan es tracta el tema de la repressió hom centra l'atenció en els casos que acostumaven a acabar amb la mort del represaliat, ja sigui de manera irregular o després d'un procés en el qual l'acusat tenia poques garanties processals. Aquesta qüestió, important a causa de la gravetat, desvia el focus del que realment fou la repressió de guerra i postguerra. Una realitat polièdrica que cal analitzar des de diverses perspectives.

Una d'aquestes perspectives, i en el cas de Guipúscoa té una importància especial, és la qüestió de la repressió econòmica, els efectes de la qual es van deixar sentir des de ben d'hora en el territori guipuscoà. Aquesta repressió va anar adoptant diverses formes, però des d'una data ben primerenca, setembre de 1936, ja podem documentar casos de confiscació de béns a persones suposadament oposades a la rebel·lió militar en aplicació del decret 108 de la Junta de Defensa Nacional, publicat, curiosament, el mateix dia de l'ocupació de Sant Sebastià (13 de setembre de 1936). A partir de gener de 1937, després de la creació de la Comissió Provincial de Confiscació de Béns, el procés es va accelerar de manera que per a 1939, data en la qual va desaparèixer, havien estat processades unes 2.700 persones entre les quals hi havia el mateix president del Govern Basc José Antonio Aguirre.

El mes de febrer de 1939 es va publicar la Llei de Responsabilitats Polítiques que esdevindria el gran instrument de la repressió econòmica a Guipúscoa. En el primer any d'actu-

ació es van incoar pel cap baix 1.650 expedients que van assolir la xifra de 1.898 l'any 1943, mentre que se n'esperaven instruir uns altres dotze mil. Com es pot observar la tasca que pretenien dur a terme les autoritats franquistes era ingent i només la reforma de la llei l'any 1942 va evitar que el nombre de condemnes fos elevadíssim. Abans de la reforma de la Llei el 75 % dels processats va ser condemnat a penes econòmiques que anaven des de la pèrdua total de béns –a Guipúscoa va passar en catorze casos- a penes d'escassa importància econòmica.

El més destacable de la llei, a banda de l'elevat nombre de condemnes abans de la reforma, era qui hi figuraven com a perjudicats. Després de l'anàlisi de més de 1.600 expedients podem traçar un perfil de l'expedientat que respon a una persona pertanyent a la burgesia provincial, pròxima al nacionalisme -la repressió militar va afectar més els militants d'esquerra- i lligada als interessos econòmics i pertanyent al sector terciari, tot i que de manera absoluta el sector més colpejat va ser el dels "obrers industrials", grup al qual pertanyia el 20 % dels processats.

Potser caldria matisar aquesta afirmació en funció del que hem dit i l'explicació és ben senzilla. La Llei de Responsabilitats Polítiques contemplava l'obertura d'expedients als qui haguessin estat condemnats per les autoritats militars (supòsit A de la llei). Com que el sector més castigat per les autoritats militars va ser el dels treballadors industrials, i el 16 % dels casos que hem analitzat havia estat condemnat prèviament per les autoritats militars això explica la dada que hem esmentat abans. A partir de la reforma de 1942 les circumstàncies van canviar i entre aquest any i 1945, en què se'n va extingir la jurisdicció, només van ser condemnats quinze processats.

La conclusió que en podem extreure és que la repressió econòmica a Guipúscoa va ser el principal element repressor del franquisme en territori guipuscoà, tot i que la seva aplicació es va saldar amb un fracàs. Si les altres jurisdiccions cercaven l'empresonament o l'eliminació física de l'oponent amb la repressió econòmica es pretenia desarmar econòmicament les persones "desafectes" mitjançant la imposició de sancions que majoritàriament van contribuir a pagar l'esforç bèl·lic dels rebels alhora que exercia un important paper desmobilitzador d'aquelles persones que es podien oposar als rebels.

La depuració de la societat guipuscoana

L'esforç de les autoritats franquistes per "purificar" la societat passava per una completa i complexa depuració de la societat espanyola i guipuscoana en particular.

Aquesta depuració, que es va dur a terme en tots els nivells socials, té una sèrie de fites representatives que cal destacar: la depuració de l'Ensenyament i la de l'Administració.

La depuració de l'Ensenyament fou una de les primeres tasques de què es van ocupar les noves autoritats, les quals van establir una sèrie de comissions (la C per a l'Ensenyament Secundari i la D per al Magisteri) que van ser les que van afectar Guipúscoa. Des del punt de vista quantitatiu podem dir que tots dos processos de depuració –el de Primària i el Secundària- ofereixen resultats semblants. Si en el cas dels mestres es va sancionar el 27 % dels seus components en el de Secundària va ser-ne sancionat un 26 %. Del total, el 14 % dels mestres i el 15 % dels professors d'institut van ser separats definitivament del servei. Comparant-ho amb altres territoris podem dir que només a Astúries, Barcelona o Girona hi va haver un nombre més elevat de mestres sancionats, la qual cosa ens indica que ens trobem davant d'un procés d'extrema duresa. També cal que indiquem que només va ser assassinat un mestre guipuscoà, però val la pena que ens detinguem breument en el seu cas.

Ángel Iturmendi era mestre a Mondragón i va ser acusat, el 1934, d'haver redactat el ban del comitè revolucionari, motiu pel qual va ser processat arran dels fets d'octubre de 1934. Després de la derrota dels republicans a Guipúscoa Iturmendi fou evacuat a Astúries on seria capturat l'any 1937 i assassinat sense formació de judici a Gijón als 28 anys d'edat.

Però hi ha un matís important en el cas de la depuració del magisteri guipuscoà i és l'intent d'erradicar el nacionalisme de les escoles mitjançant la depuració dels mestres que tenien aquesta ideologia, els quals, per la seva condició de catòlics, eren considerats útils en altres zones en què no s'hagués desenvolupat el nacionalisme. Pel que fa als mestres considerats esquerrans, i a la pretensió de les noves autoritats d'eliminar qualsevol rastre de lliurepensament, influència de la Institució Lliure d'Ensenyança o del liberalisme a l'escola, es considerava que, tot i que els càrrecs formulats en contra seu els feia mereixedors de ser traslladats fora del País Basc, la permanència en aquest territori podia ser útil per a l'eliminació del nacionalisme a les escoles.

La depuració de l'Ensenyament Secundari va tenir alguns matisos que la van diferenciar del cas de Primària. En primer lloc, l'aspecte quantitatiu, molts menys professors que mestres. En segon lloc, la distribució geogràfica ja que només Eibar, Irun, Oñate i Sant Sebastià tenien institut i en tercer lloc que en els informes que s'adjuntaven a l'expedient no apareixien els del clergat, que només són afegits a aquests com a avals presentats per l'expedientat, la qual cosa indica que la implicació del clergat, a diferència de Primària on resulta determinant, no és rellevant.

Una repressió intensa d'una societat conservadora

La principal conclusió que podem extreure de la repressió de guerra

i de postguerra a Guipúscoa fou la intensitat i l'amplitud social que va abastar. Podem considerar que el 2 % de la població guipuscoana (prop de 300.000 persones l'any 1930) es va veure afectada per la repressió. Aquesta percentatge pot arribar al 8 % si extrapolem el conjunt a les famílies represaliades.

Una segona qüestió és la important presència de l'estament militar en els processos repressius. A més dels tribunals militars aquest estament està present en totes les instàncies repressives, tot i que en menor mesura en els processos de depuració que corresponen a professionals del ram o de les administracions corresponents, encara que en última instància la resolució requeia en el Governador Civil, càrrec que durant gran part de la Guerra Civil va recaure en un militar. Els processos repressius que es van dur a terme a Guipúscoa entre 1936 i 1945 van suposar una etapa de violència desconeguda fins aleshores.

La repressió a Guipúscoa va tenir una primera fase d'una violència extrema durant els primers mesos de la Guerra Civil, després de l'ocupació de Sant Sebastià, durant la qual la repressió fou bàsicament física i centrada en membres de les organitzacions d'esquerra. Posteriorment la repressió es va moderar i es va completar amb la repressió econòmica. La segona es va dirigir sobretot contra sectors conservadors de la societat guipuscoana, bàsicament nacionalistes, tot i que va continuar essent intensa la pressió sobre les esquerres. El panorama es completa amb els processos de depuració amb percentatges de sancions superiors al 14 % a Primària i al 5 % a Secundària.

Una última valoració és que el coneixement dels processos repressius a Guipúscoa ha progressat notablement durant les últimes dècades. Malgrat tot encara queda camí per recórrer, sobretot en l'àmbit local i el que podem considerar com la "metarepressió", és a dir les conseqüències duradores en el temps, en les famílies dels represaliats i en les limitacions que van patir en sortir de la presó i reincorporar-se a la vida en societat. Són àmbits que encara estan per explorar.

Bibliografia bàsica

AIZPURU, Mikel et alii: *El otoño de 1936 en Guipúzcoa. Los fusilamientos de Hernani*. Irun: Alberdania, 2007.

BARRUSO BARÉS, Pedro: *Verano y revolución. La Guerra Civil en el Gipuzkoa. Sant Sebastià*: R&B, 1996.

BARRUSO BARÉS, Pedro: "De los tribunales populares a las comisiones depuradoras: violencia y represión en Guipúzcoa durante la guerra civil y el primer franquismo (1936-1945)" dins *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, N. 4, 2005 (Exemplar dedicat a: Repressió i violència (1936-1945)), pàgs. 49-64.

BARRUSO BARÉS, Pedro: *Violencia política y represión en Guipúzcoa durante la Guerra Civil y el primer franquismo (1936-1945)* Sant Sebastià: Hiria, 2005.

BARRUSO BARÉS, Pedro: "La represión en las zonas republicana y franquista del País Vasco durante la Guerra Civil" dins *Historia contemporánea*, N 35, 2007 (Exemplar dedicat a: La Guerra Civil al País Basc: un balanç històric), pàgs. 653-681

BISCAIA SOTA CONTROL SEDICIÓS. LA JURISDICCIÓ MILITAR DURANT LA IMMEDIATA POSTGUERRA

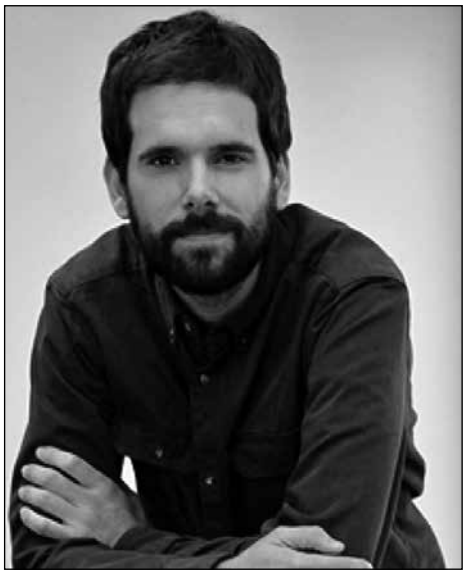

Erik Zubiaga Arana
Universitat Pública de Navarra

El 19 de juny de 1937, a migdia, Bilbao queia en mans insurrectes, l'última capital republicana del País Basc, amb les tropes sota les ordres de Fidel Dávila en el casc vell de la ciutat. Aleshores la totalitat del Govern Basc, el gruix dels combatents a favor del govern i un bon nombre de civils havien abandonat la ciutat i havien marxat cap a Cantàbria, que encara es trobava sota control republicà. Dies abans de l'ocupació de la vila, al mont Artxanda, una de les dues serralades muntanyenques que delimita Bilbao, va tenir lloc l'últim episodi de resistència contra els assetjadors. El nombre aproximat de baixes totals que va provocar aquell enfrontament, situat en uns 8.000 entre morts i ferits, fa veure la magnitud d'aquells combats. A partir d'aquell moment, els franquistes no van trobar cap mena d'oposició militar considerable, sinó més aviat actituds derrotistes, escenificades en la successió de rendicions massives. El 17 de juny, dos dies abans de l'ocupació, José María Leizaola (PNB), conseller de Justícia del Govern Basc i president de la Junta Provisional de Defensa, havia adoptat la decisió, amb el suport de l'òrgan executiu del seu partit, d'excarcerar els aproximadament 2.000 reclusos que encara hi havia a les presons de la vila, i traslladar-los a les línies enemigues, gestió que va ser completament assumida, no sense riscos, per combatents nacionalistes (gudaris).

Després de l'entrada de les primeres tropes franquistes a la vila, prop de 5.000 combatents, tots ells adscrits a unitats nacionalistes basques, es van lliurar juntament amb gran quantitat d'armament, després d'haver garantit l'ordre a la ciutat, i evitar possibles sabotatges i actes de resistència dels "rojos". La condició, coneguda com a "pacte de Bilbao", va ser producte de l'acord assolit entre Pío Maidagan, capità del batalló Otxandiano, i Rafael García Valiño, cap de la divisió navarresa, a través de la intermediació de Juan Aguilar, un militar afí als insurrectes que estava amagat a Bilbao[1]. Les actituds derrotistes no van deixar de continuar. El 23 de juny, a Barakaldo, uns 2.000 homes que protegien les indústries del marge esquerre es van lliurar a les fletxes negres italianes, no sense abans haver garantit la no destrucció de la indústria del marge esquerre, tot evitant així la política de "terra cremada" ordenada per Indalecio Prieto, ministre de Defensa, i del general Mariano Gamir, cap de l'Exèrcit del Nord[2]. Finalment, a començaments de juliol, amb la conquesta de les localitats biscaïnes de Balmaseda i Somorrostro, i després de tres mesos d'ofensiva, l'exèrcit rebel va donar per acabada la primera fase de la campanya militar sobre el front nord, amb la qual cosa

1 Arxiu Històric del Nacionalisme Basc, Fons Larrazábal (sense catalogar). Arxiu Ruiz de Aguirre, Memòries de Francisco de Gorritxo sobre la rendició de Bilbao, Carpeta 30 - Expedient 2-4.

2 Vargas Alonso, Francisco Manuel: "El Partido Nacionalista Vasco en guerra. Euzko Gudarostea", *Vasconia,* nº 31, 2001, p. 313.

va aconseguir pràcticament el control de la totalitat de la província. El front va quedar estabilitzat a les proximitats de la frontera entre Biscaia i Cantàbria. L'exèrcit franquista va obtenir amb l'ocupació de la província infraestructures de formidable utilitat per a l'art de la guerra, com ara la indústria metal·lúrgica, els jaciments de ferro i un elevat nombre de presoners.

El conjunt de les mesures repressores va començar el 30 de juny de 1937, amb la publicació del ban declaratori de l'estat de guerra, pel qual quedaven sotmesos tots els delictes "independentment de la naturalesa que fossin" al procediment sumaríssim d'urgència, amb la qual cosa s'atribuïa la cobertura jurídica necessària per tal d'exercir un poder pràcticament il·limitat. Com és ben sabut, la nova arquitectura jurídica militar franquista va pervertir per complet els delictes tipificats en el Codi de Justícia Militar, va usurpar una gran quantitat de tipus delictius de l'esfera civil i va impedir el recte exercici de les més elementals garanties processals, condemnant per delictes de rebel·lió actuacions emparades per la legislació constitucional vigent, de manera que després d'enderrocar l'ordre constitucional republicà, els rebels van imposar un sistema legislatiu ajustat enterament als seus interessos i destinat a castigar els vençuts. El mes de juny de 1937, la maquinària judicial franquista ja estava preparada per a assumir la repressió a gran escala. Aquesta circumstància va fer que el pes de la repressió a Biscaia recaigués sobretot, no exclusivament, en la jurisdicció militar.

La depuració professional va ser una altra de les múltiples mesures coactives implementades pels rebels. El 21 de juny, l'ajuntament de Bilbao va aprovar una llei que suspenia de feina i sou tots els funcionaris municipals. L'activitat depuradora, executada per una comissió instructora que dictaminava el reingrés o l'acomiadament definitiu dels empleats, es va anar estenent gradualment a la resta de plantilles, entitats de concessionàries de serveis i corporacions de gestió privada. L'estratègia depuradora va tenir un doble caràcter, preventiu i punitiu, que va constituir una estratègia més de control i càstig. L'objectiu d'aquesta legislació no era cap altre que la destitució de les persones considerades pernicioses i la contractació de les que ideològicament eren considerades afins o políticament inofensives[3]. En un període de desproveïment i manca de feina com aquell, la inhabilitació o la destitució empenyien l'encausat i el seu entorn familiar a una situació social de màxima precarietat.

Igualment, el 23 de juny, un decret llei signat pel general Franco derogava el sistema concertat que regia en matèria econòmica a les províncies de Guipúscoa i Biscaia, mentre que les mantenia a Àlaba i Navarra. El decret acusava els territoris guipuscoà i biscaí d'alçar-se en armes contra el "Moviment Nacional", "corresponent així amb la traïció", tal com deia aquell manament legal[4]. Aquesta mesura, circumscrita exclusivament a Guipúscoa i Biscaia, es va tractar, en essència, d'un càstig adreçat al PNB, ja que el rebels en preveien l'adhesió o, en el seu defecte, la neutralitat de la massa catòlica i conservadora del nacionalisme basc davant de la conspiració militar que ordien. A judici dels rebels, l'aliança entre els nacionalistes bascos i les forces del Front Popular a Guipúscoa i a Biscaia va endarrerir enormement l'ofensiva militar sobre el nord. En realitat, ni les autoritats militars franquistes ni les eclesiàstiques comprenien com un dels "pobles més catòlics del món, com indicava Gomà, el cardenal primat d'Espanya, en al·lusió als fidels nacionalistes bascos, mancava als seus compromisos d'unió amb la resta de les dretes i s'unia en aliança guerrera amb els enemics de la religió i de la pàtria"[5]. El provat catolicisme del PNB va ser un problema persistent per als rebels, atesos els posicionaments del partit a Guipúscoa i Biscaia, contraris al cop i restava credibilitat a aquest discurs engiponat per les autoritats rebels, en connivència amb la jerarquia eclesiàstica, en el seu afany de justificar internacionalment la revolta militar i la guerra posterior, presentades com a inevitables i necessàries en defensa de la salvació de la civilització cristiana. Aquesta circumstància no va evitar el processament de més d'un centenar d'eclesiàstics, acusats de simpatitzar amb el nacionalisme basc.

El nou règim va improvisar diversos centres de detenció per a recloure l'elevat nombre de presoners capturats durant l'ocupació de la província. La Universitat de Deusto de Bilbao i el col·legi de jesuïtes d'Orduña es van convertir en centres concentracionaris, la presó de Larrinaga, els convents d'Escolapis i del Carmel, la presó flotant Upo-Mendi i la vila d'Orue, destinada exclusivament a dones, tots situats a Bilbao, van ser els espais penitenciaris que van hostatjar un major nombre de reclusos. La major part d'aquests recintes havia estat prèviament utilitzada per la rereguarda republicana per a recloure els suposats simpatitzants de la revolta, tot i que durant aquest temps, d'acord amb les fonts documentals del Govern Basc, la població penada era quatre vegades menor[6]. Es calcula que durant els primers mesos de la postguerra el nombre total de reclusos a la província va assolir una xifra aproximada de 8.000 per-

3 Sobre aquest aspecte, vegeu Ipiña Bidaurrazaga, Aritz: *La depuración de las empleadas y empleados municipales en Bizkaia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista (1936-1976)*, IVAP, Oñati, 2017.

4 Decret-llei de 23 de juny de 1937. *El Correo Español*, 6 de juliol de 1937.

5 Andrés, José y Pazos, Antón M.: *Archivo Gomá*, Vol. 6, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Madrid, 2005, pp. 229-230.

6 Arxiu Històric d'Euskadi (en endavant, AHE), Fons del Departament de Presidència, Secretaria General. Lligall 56. Número lligall: 01.

sones[7]. Aquesta xifra va anar oscillant amb el pas del temps, sobretot a causa de la política penitenciària de trasllats i al progressiu augment d'excarceracions que va tenir lloc a partir de gener de 1940, amb la implantació de les Comissions d'Examen de Penes[8]. Els centres de reclusió i concentració generalment eren espais sobresaturats i insalubres, pèssimament condicionats, on la fam, sempre present, i les malalties contagioses feien acte de presència amb regularitat i provocaven la mort d'un elevat nombre de reclusos. Per exemple, d'acord amb un document del departament de Presidència del Govern Basc, només a la presó bilbaïna de Larrinaga van morir 23 persones de malaltia durant el primer any de postguerra[9].

La base de dades de l'institut Valentín de Foronda (UPV-EHU) consigna un total de 27.195 expedients processats a Biscaia per la jurisdicció militar per fets vinculats amb l'etapa republicana i la guerra. La informació, en permanent estat d'actualització, prové dels expedients dipositats als arxius militars de Ferrol i Guadalajara, corresponents als processaments duts a terme per la jurisdicció de l'Exèrcit de Terra[10]. Els jutjats principals van ser tres, tots ells situats a Bilbao: les antigues sales de l'Audiència Provincial de Biscaia, situades al carrer María Muñoz, les instal·lacions del xalet Escauriaza, a la Gran Vía, que durant la guerra va ser la seu del departament de Sanitat que presidia Alfredo Espinosa, posteriorment afusellat, i un pavelló de l'hospital civil de Basurto. El jutge instructor actuava sobre els informes rebuts prenent declaració a les persones que cregués convenient, conveniència que es basava algunes vegades en denúncies de particulars. Fou durant els primers sis mesos quan es van concentrar pràcticament la meitat de la totalitat dels expedients instruïts.

El gruix dels expedients, pràcticament el seixanta per cent, va acabar amb el sobreseïment provisional, que la majoria de les vegades comportava la concessió de la llibertat, tot i que aquesta circumstància no impedia la imposició de penes de tipus accessori, com ara sancions de tipus econòmic o administratiu, com també l'enviament a batallons de treball forçós o l'enrolament militar a les files franquistes. La resta de les causes tramitades va ser elevada a plenari, és a dir, va ser jutjada pels consells de guerra. Un total de 9.472 expedients van rebre sentència per part dels tribunals militars, la majoria dels quals va correspondre al període comprès entre 1937 i 1940, període en el qual es va concentrar el gruix de la seva activitat repressora. Els milers de consells de guerra incoats a la capital biscaïna es van dur a terme a les sales de la nova audiència situada al xalet d'Escauriaza. Durant els primers mesos va ser habitual que els judicis deliberessin

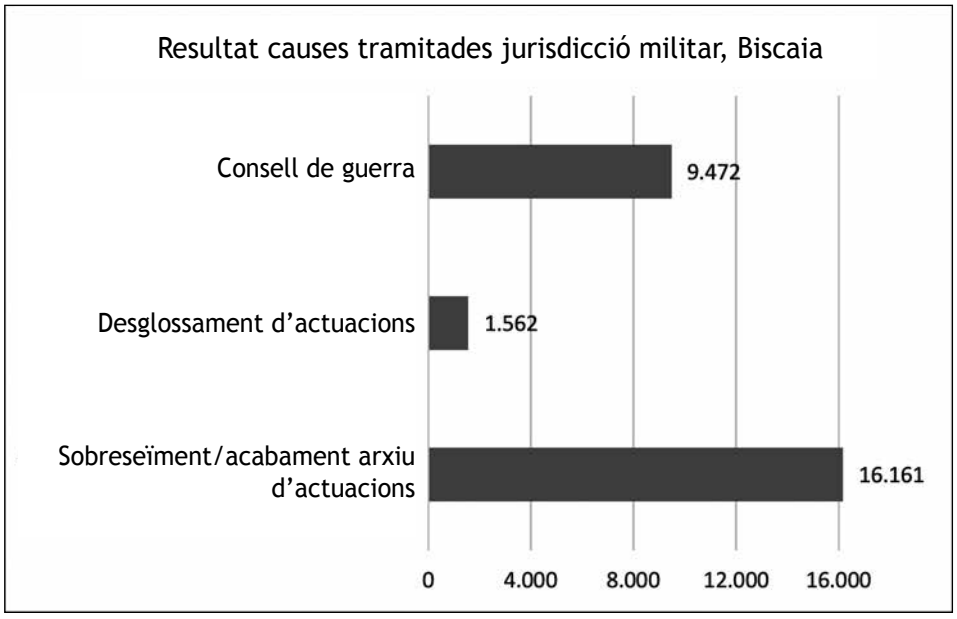

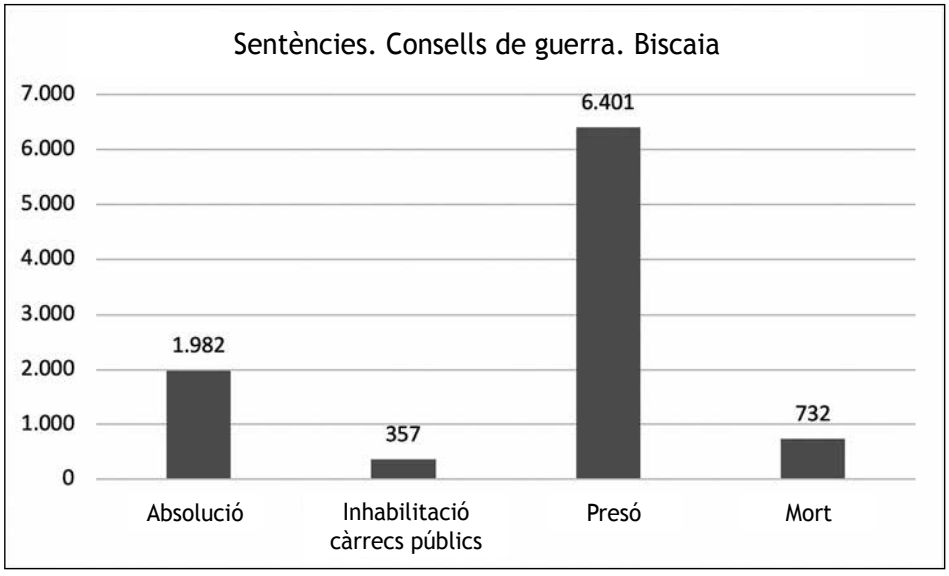

7 AHE, Fons del Departament de Presidència, Secretaria General. Lligall 56. Número lligall: 01.

8 *BOE*, 26 de gener de 1940.

9 AHAHE, Fons del Departament de Presidència. Lligall 244. Número de lligall 1. Un informe del Govern Basc eleva a 1.313 la xifra de morts a les presons biscaïnes. Informe consultable on-line a: https://www.gogora.euskadi.eus/contenidos/informacion/gogora_dokumentuak/es_def/Informe%20violaciones%20DDHH%20en%20Euskadi%20Guerra%20Civil%20y%20Franquismo%20CAST%20(azke....pdf [consultat el 13/07/2020]).

10 S'hi ha consultat la pràctica totalitat dels fons.

sobre sumaris que agrupaven un alt nombre d'encausats, sense que obligatòriament les imputacions de tots ells tinguessin relació entre si.

No totes les sentències van decretar la culpabilitat dels processats. Aproximadament un 20 per cent dels casos va tenir sentències absolutòries, en no trobar com a delictius els fets imputats. De la mateixa manera que passava amb els sobreseïments, l'absència de responsabilitats penals no va impedir que s'hi imposessin sancions accessòries que, generalment, eren de tipus econòmic, disciplinari i administratiu. La resta dels expedients, els que no van ser sancionats amb l'absolució, va tenir alguna mena de condemna, ja fos de reclusió o de mort. La pena de 12 anys de reclusió va ser la més repetida, amb 2067 casos. D'acord amb la judicatura militar franquista, aquesta mena de condemnes, emparades en la figura delictiva d'auxili a la rebel·lió, anaven destinades a perseguir actuacions que "van ajudar o van cooperar" a la rebel·lió. En realitat, aquesta imprecisa definició va fer possible el càstig de les actuacions més diverses que generalment mancaven de rellevància penal. La confecció de roba dels combatents, la pertinença al casino republicà, la significació política en manifestacions o la propagació de notícies sobre la deriva de la guerra, per esmentar nomes alguns casos, van implicar la pena de dotze anys de presó.

A poca distància hi hagué les condemnes privatives de llibertat de 20 i 30 anys, sancionades mitjançant les figures tant d'auxili com d'adhesió a la rebel·lió. En aquests casos, a més de la militància en partits i sindicats contraris al "Moviment", el fet de tenir càrrecs polítics o institucionals durant la República i la guerra, i la participació a la rereguarda i en el front de guerra republicà -que en essència era on descansaven la majoria de les imputacions-, apareixien també acusacions vinculades amb episodis de caràcter violent, com ara la participació en detencions dretanes o en la usurpació de béns d'altri, o en la implicació de maltractaments

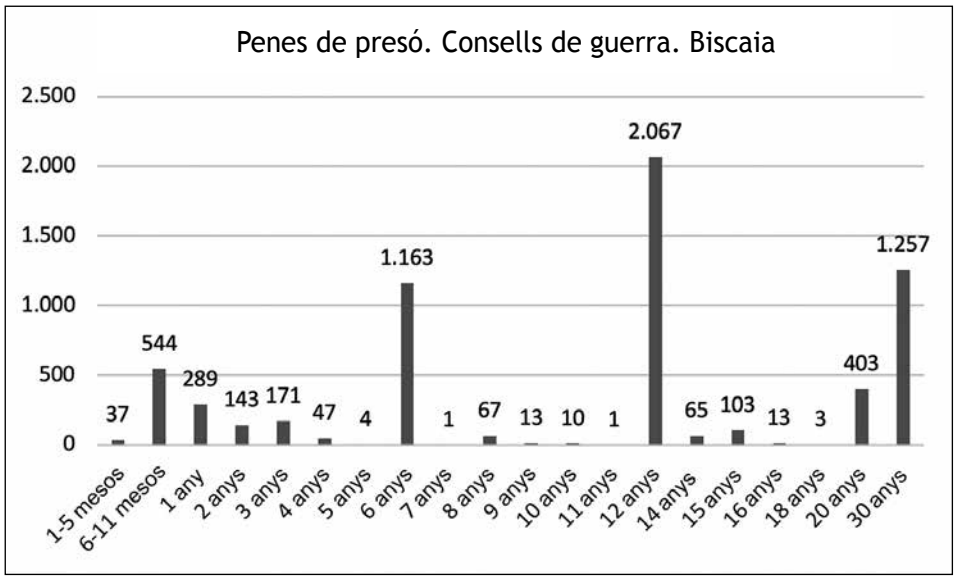

a detinguts o en l'assenyalament mitjançant amenaces. A la pràctica no hi ha diferències notables entre les imputacions que van comportar sentències de 20 i 30 anys, circumstància que de vegades també inclou les penes capitals. La difusa frontera delictiva radicava teòricament en la diferenciació entre els adherits a la causa republicana per coacció i aquells adherits per convicció. En realitat, fou el lliure albir dels tribunals i la conjuntura política del moment els que van dictaminar l'orientació de les penes.

Es van dictar un total de 732 sentències de pena de mort, de les quals se'n van ratificar 571[11]. La resta de sentències capitals no va comportar l'execució del processat, sinó la commutació de la pena per la de rang inferior, que corresponia a la de trenta anys de reclusió major. La pena capital fou aparellada a les figures delictives de rebel·lió militar i adhesió a la rebel·lió, les quals van sancionar actuacions d'allò més diverses, com podrien ser la implicació en fets violents, i també la significació política destacada o l'exercici de càrrecs institucionals militars destacats, com podrien ser la redacció d'articles "subversius" a la premsa o l'exercici d'un paper significatiu i "voluntari" en el front, per esmentar-ne alguns exemples. Bona part de les acusacions relacionades amb fets luctuosos tenien vinculació amb els crims que van tenir lloc a les presons de Bilbao, en la qual més de tres-cents presos, acusats de dretans, van ser assassinats indiscriminadament per assaltants[12]. De tota manera, és realment complicat desxifrar les variables que van condicionar tant la ratificació de la pena capital com la seva commutació. En realitat, és una circumstància que no es limita a les penes capitals, sinó a bona part del conjunt de les sentències, ja que fou habitual que acusacions d'entitat semblant es resolguessin de manera diferent, sense que s'hi apliquessin criteris sancionadors definits.

En línies generals, el perfil polític dels condemnats, que majoritàriament corresponia a homes joves pertanyents a la classe treballadora –la mitjana d'edat es va situar al voltant de 37 anys- va correspondre, com no podia ser d'altra manera, amb les forces polítiques adscrites al bàndol governamental en el País Basc, nacionalistes bascos i esquerrans. Els primers estaven constituïts bàsicament pel PNB i les

11 La xifra d'executats s'ha recollit de l'informe del Govern Basc, esmentat amb anterioritat.

12 Azczcona, José Manuel i Lezamiz, Julen: "Los asaltos a las cárceles de Bilbao el día 4 de enero de 1937", *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, 2012, 217-236.

seves organitzacions afins com ara el sindicat ELA-STV, i també, tot i que en menor mesura, per EAE-ANV, partit esquerrà i nacionalista de caràcter aconfessional, mentre que els esquerrans estaven representats per un heterogeni grup de corrents, entre els que destacaven els socialistes (PSOE-UGT), que eren els que tenien més pes polític, els comunistes (PCE i ISU), els republicans (IR i UR) i els anarquistes, organitzats a l'entorn de la CNT. El nombre de batallons mobilitzats durant la defensa de Biscaia fa possible de mesurar, d'alguna manera, el pes de cada opció política en aquell moment. Es creu que l'esforç bèl·lic fou relativament semblant entre les dues col·lectivitats polítiques i que fou lleugerament superior el de les opcions esquerranes, agrupades a l'entorn del Front Popular.

La informació que els expedients policials consignen sobre la militància política dels encartats no és sempre concloent, ja que en un bon nombre d'ocasions aquesta circumstància es recull d'una manera un pèl ambigua i incompleta, i en d'altres, ni tan sols s'arriba a fer cap esment sobre aquesta qüestió. Dit això, el nacionalisme basc confessional (PNB i ELA-STV) i el socialisme (PSOE i UGT) van ser les col·lectivitats polítiques més castigades, ja que pràcticament la meitat dels processats per consell de guerra militava o simpatitzava amb una d'aquestes dues famílies polítiques. De tota manera, aquests percentatges variaren en algunes circumstàncies, com ara en el cas de les penes de mort ratificades on, percentualment, els socialistes i anarquistes foren les opcions polítiques més castigades. Sobre aquest punt cal indicar que un elevat nombre de processats adscrits al nacionalisme basc confessional va poder sortejar els rigors de la repressió més dura gràcies a variables tan diverses com ara la rendició de Bilbao i les intervencions diplomàtiques que en aquest sentit van dur a terme representants de la Itàlia feixista i el Vaticà davant les autoritats franquistes[13].

El 23 de gener de 1940 el nou règim va promulgar una ordre que constituïa a cada província unes comissions d'examen de penes destinades a la revisió d'ofici de les penes ordinàries sentenciades a partir del 18 de juliol de 1936. L'aplicació d'aquesta ordre, que va anar acompanyada de la promulgació d'una altra sèrie de mesures legislatives sobre la concessió de la llibertat condicional, va comportar la commutació de bona part de les penes de reclusió, i, en conseqüència, l'excarceració progressiva d'una gran quantitat de presoners. La comissió de Biscaia va commutar el 92 per cent de penes de reclusió. El preàmbul del decret promulgat el 9 d'octubre de 1945, que concedia l'indult total als reclusos condemnats per fets vinculats amb la guerra, indicava que "en virtut de les disposicions de llibertat condicional i redempció de penes pel treball" havien estat excarcerats "el noranta per cent dels que havien estat condemnats per la seva actuació en la Revolució Comunista"[14]. De tota manera l'excarceració controlada dels presoners de guerra no va comportar la fi dels mecanismes repressius, que van continuar actius, com acrediten els afusellaments que van tenir lloc la primera meitat de la dècada dels quaranta, o la vigència de l'estat de guerra i la Llei de la Repressió de la Maçoneria i el Comunisme fins a l'abril de 1948, així com el manteniment de la jurisdicció especial de la Llei de Responsabilitats Polítiques fins a l'any 1966. A conseqüència de la nova estratègia repressiva adoptada, iniciada el mes de gener de 1940 i la implementació de la qual va atendre múltiples factors, la preeminència de les polítiques va recaure sobre les mesures de control i vigilància social.

13 Zubiaga Arana, Erik: *La huella del terror franquista en Bizkaia,* EHU-UPV, Bilbao, 2017, pp. 221-238.

14 B*OE,* 20 d'octubre de 1945.

SOBRE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A ÀLABA

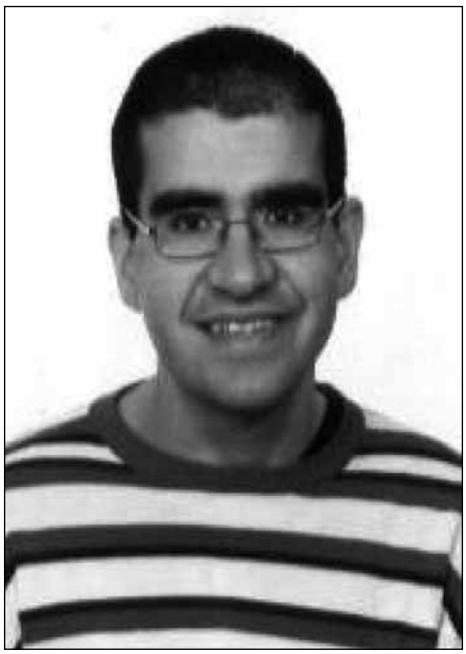

Javier Gómez Calvo
Institut Valentín de Foronda (UPV-EHU)

A l'alçada de 1936, Alaba era una província molt homogènia en l'aspecte socioeconòmic, tradicional i la indústria de la qual, feble i encara artesanal, es restringia gairebé exclusivament a la seva capital, Vitòria. Un territori en el qual dominava la petita explotació agropecuària treballada per modestos propietaris, sobre els quals descansava l'hegemonia política del carlisme a Àlaba i que, tanmateix, contrastava amb el control polític de l'ajuntament de Vitòria i la Gestora provincial per part de les forces republicanes després de la victòria aconseguida a les eleccions municipals de 1931. Una província que, d'entrada, pot semblar poc atractiva per a la investigació quan en aquest moment no és poc el que s'ha escrit sobre la repressió i la violència política franquista durant la guerra i la dictadura posterior.

En el cas concret d'Àlaba, 1932 i 1933 van ser els anys més conflictius de tota la República. Una escalada de tensió vaguista desfermada per la CNT va enfrontar la central sindical amb les forces republicanes i d'esquerres a la província i va fer que les autoritats republicanes arribessin a suggerir la formació d'una Milícia Ciutadana que contingués els anarquistes després que a mans dels seus activistes morís un agent de la guàrdia urbana i un sereno. Un any més tard, el mes de desembre de 1933, l'última de les grans insurreccions llibertàries del període republicà a Espanya es va saldar a Labastida amb la mort d'un guàrdia civil i, dies després, d'un anarquista que havia donat suport a Vitòria a la vaga general en favor dels seus companys. Amb una feble resistència, el 18 de juliol de 1936 Àlaba va quedar controlada pels militars rebels. No va ser difícil en una província en la qual comptaven amb la complicitat de bona part de la seva població i amb una important guarnició militar lliurada a la rebel·lió. Per si no n'hi hagués prou, el governador civil republicà es va rendir i va lliurar el poder als rebels a canvi d'un salconduit. Només al nord de la província municipis de l'entitat de Llodio, Amurrio o Ayala van restar fidels a la República a causa de la negativa de la Guàrdia Civil de donar suport a l'aventura rebel.

Després de fracassar la vaga revolucionària convocada pels sindicats com a resposta al cop militar, el mateix 18 de juliol van començar les detencions dels principals dirigents de les organitzacions polítiques i sindicals d'esquerra. No va passar el mateix amb els dirigents del PNB, que no van ser reclosos fins al cap d'una setmana i per un

breu espai de temps. Tampoc no va trigar gaire a haver-hi els primers assassinats d'adversaris polítics, tot i que d'una manera molt desigual tant pel que fa a la localització dels crims com a la filiació política de les víctimes. En les dues últimes setmanes de juliol de 1936 van ser assassinats dotze veïns a Àlaba i només dos eren de Vitòria que, tanmateix, concentrava el 40 % de la població. Passa el mateix amb l'origen polític de les víctimes, ja que set d'elles militaven a la CNT, objectiu preferent en aquests primers moments. Igualment, durant les setmanes posteriors al cop d'Estat la majoria dels crims es va produir en localitats properes al front de Biscaia o en municipis fronterers amb Burgos, La Rioja o Navarra, però no en indrets propers a Vitòria ni en la mateixa capital. De fet, entre juliol i setembre de 1936 es poden documentar diversos casos de joves navarresos d'esquerres que, considerant que Vitòria era un indret segur, van escapar cap a aquesta ciutat.

Les tornes van canviar l'any 1936, quan la dreta s'havia decantat decididament per la via rebel. A les acaballes de març, la policia va detenir a Nanclares de la Oca més d'una desena de tradicionalistes i alguns falangistes sorpresos en una trobada clandestina. En aquesta mateixa localitat, el cap provincial de Falange, Ramón Castaños, havia intentat d'obtenir en un convent suport econòmic per finançar un imminent cop d'Estat. Va ser aleshores quan a Castaños se li van confiscar armes i explosius, mentre els escassos militants falangistes de Vitòria es dedicaven a repartir propaganda il·legal i a fer pintades des de març i fins a la seva detenció quinze dies abans del cop d'Estat. Quan hi va haver el cop d'Estat, a la Presó Provincial de Vitòria hi havia els jerarques falangistes Agustín Aznar, Sancho Dávila, el mateix Ramón Castaños o l'alcalde tradicionalista de Labastida, detingut el mes de maig després que hagués fet servir la seva arma en un enfrontament entre carlistes i republicans.

El que estava passant realment no era tant que Vitòria fos una ciutat segura per a evitar represàlies com el fet insòlit que la creació un aparat de terror perfectament organitzat servís per detenir les seves manifestacions més extremes. Així, la creació el 10 d'agost de la Delegació d'Ordre Públic va frenar la successió d'assassinats polítics que s'estaven cometent. En les dues setmanes següents, mentre a la resta de l'Espanya rebel el nombre de víctimes dels militars no parava d'augmentar, a Àlaba només va ser assassinat un veí. Sí que hi va haver, malgrat tot, més víctimes: en concret sis persones van ser condemnades a mort i afusellades en consell de guerra; una altra circumstància que diferencia Àlaba no només del seu entorn sinó de la resta de províncies controlades pels rebels des del cop d'Estat, i en les quals el recurs principal per a l'eliminar l'adversari va ser el tret al clatell després d'un ràpid segrest o després de fer una saca a la presó.

Amb prou feines, en un període de tres mesos i mig van ser assassinats a Àlaba 105 veïns; els partits republicans van ser els més afectats (24 víctimes), seguits dels anarquistes, socialistes i comunistes, amb 16, 12 i 6 assassinats respectivament. El procediment preferent per acabar amb tots ells va ser l'organització de "saques" a la Presó Provincial de Vitòria, generalment compostes per tres o quatre presoners. Bruno Ruiz de Apodaca, un requetè vinculat al sindicalisme catòlic, acudia amb una ordre de llibertat signada per Alfonso Sanz en la qual s'incloïen els noms dels qui, amb prou feines unes hores després, acabarien essent assassinats als afores de la província. Complementàriament, però amb els mateixos protagonistes, es van fer passeigs a pobles amb forta presència de l'esquerra de la província, com va passar a Elciego el mes d'octubre de 1936, on requetès a les ordres de Ruiz de Apodaca van acabar amb la vida de dos regidors del PSOE i altres quatre veïns d'esquerres.

Aquests mètodes no agradaven a bona part de la dreta política d'Àlaba. Després del bombardeig de Vitòria per part de l'aviació republicana el 17 de setembre de 1936, una manifestació molt poc espontània va recórrer Vitòria per protestar contra l'atac. La marxa va acabar a l'ajuntament, però l'alcalde franquista Rafael Santaolalla, un industrial proper a la CEDA, es trobava en aquell moment intentant de salvar la vida del seu soci Teodoro Olarte, president republicà de la Diputació fins al 18 de juliol, confinat en el seu domicili des de l'inici de la guerra després que Santaolalla fes de mitjancer per tal que no seguís a la presó. En aquesta ocasió, l'alcalde franquista no va poder evitar el seu arrest i posterior assassinat a tall de venjança pel bombardeig. Dues setmanes després va ser condemnat a mort i afusellat un gestor provincial afiliat a l'UGT, i novament l'alcalde, però també el president de la nova Diputació o el diputat tradicionalista José Luís Oriol, van demanar l'indult en el *Pensamiento Alavés*, diari del propi Oriol.

Però si hi va haver una manifestació de tensió entre militars i civils aquesta fou la que hi va haver després de la decisió del general Mola d'assassinar 16 presos el 31 de març de 1937, amb la intenció de paralitzar la rereguarda abans de començar l'ofensiva bèl·lica sobre Biscaia. D'ençà de la marxa d'Alfonso Sanz, només havien estat assassinades quatre persones, per la qual cosa l'extemporaneïtat i nombrosa saca, però, especialment, el fet que en aquella saca s'hi inclogués l'últim alcalde republicà de Vitòria o el primer i únic nacionalista basc assassinat després d'haver estat tret de la presó, van provocar la indignació de líders dretans com Rafael Santaolalla, dirigents de la CEDA o Renovació Espanyola i també d'altres notables locals o de sacerdots, arribant fins i tot a sol·licitar i negociar davant d'un general tan proper a Franco com Germán Gil Yuste el cessament immediat d'aquestes pràctiques, que efectivament van acabar.

El mes de setembre de 1937, la Presó Provincial i els establiments penitenciaris s'havien quedat petits per a encabir tants reclusos, sobretot després de la presa de Biscaia. La solució va ser canalitzar la repressió física a través dels tribunals militars els quals, després de classificar els detinguts segons la seva responsabilitat política i la seva militància, van passar a ser jutjats. Vegem-ne un exemple partint, com a mostra, dels 159 judicis sumaríssims fets entre setembre i desembre de 1937 contra veïns de la província acusats d'haver-se significat en partits d'esquerres o nacionalistes abans de 1936 i que residien en tot cas en municipis que van caure de la banda dels rebels des del 18 de juliol. El resultat de l'anàlisi revela que les prioritats respecte a les formes d'aplicar els càstigs polítics estaven canviant. Només set dels jutjats van ser condemnats a mort, i únicament un va ser afusellat. Altres nou van ser condemnats a cadena perpètua i 52 a penes de presó menors. Però el més destacat és que el 60 % no foren castigats a penes de presó i sí a curts desterraments, multes simbòliques, enviament a batallons de treballadors o allistament forçós a l'Exèrcit. Guanyar la guerra i sotmetre l'adversari, però no aniquilar-lo; aquests eren els objectius dels rebels a Àlaba passat l'estiu de 1937.

L'anàlisi també confirma una hipòtesi: els objectius de la repressió física eren els republicans i els membres d'organitzacions d'esquerres, particularment anarquistes i socialistes. Només set dels 159 jutjats en aquests quatre mesos militaven en el PNB o en seu sindicat afí, ELA-STV. El fet que tant la repressió física contra ells fos menor com la dubitativa actitud dels dirigents nacionalistes alabesos davant de la guerra civil, han obert pas a interminables debats que escapen de l'àmbit historiogràfic i que obvien la necessària contextualització; no fou fàcil per a ells haver de triar entre la imminent promesa d'un estatut basc i la de religió i ordre, que era allò pel que deien que lluitaven els rebels. Per què van combatre i com concebien la guerra els nacionalistes bascos va quedar clar al nord d'Àlaba, lleial a la República els primers onze mesos de guerra. Entre 1937 i 1940 es van instruir la pràctica totalitat de les causes militars contra els qui van tenir responsabilitats polítiques al nord d'Àlaba durant aquest primer terç de guerra. No són poques les sentències que reconeixen que el paper d'alcaldes, regidors i comissaris polítics va evitar mals majors. Mals que, en tot cas, no van ser pocs. És més, si es compara de forma proporcional el que va passar a les rereguardes franquista i republicana entre juliol de 1936 i juny de 1937, va haver-hi més assassinats en el territori republicà que no pas en el franquista. I destaca l'acarnissament contra les dones, que si a la zona franquista suposava l'1,55 % de les víctimes, a la zona republicana el percentatge arribava al 10 %.

El resultat de les causes obertes contra els qui els rebels feien responsables de crims, assalts i detencions de dretans a la rereguarda republicana, va comportar vuit nous afusellaments, una xifra molt allunyada de les 77 víctimes de la violència republicana. Que la pena de mort fos la condemna menys imposada pels tribunals militars a Àlaba no vol dir que la repressió fos més benèvola sinó que, com deia abans, es va orientar cap a d'altres paràmetres. Així ho he exposat en el segon bloc d'aquest treball, centrat en les polítiques punitives de depuració professional i sancions econòmiques. Aquest tipus de pràctiques cercaven bàsicament castigar les classes mitjanes per la qual cosa, a diferència del que s'ha dit respecte de la persecució física, els nacionalistes bascos van patir tant com el qui més les privacions d'ocupació i sou o la imposició de multes.

Cal fixar-se també en tot el que té relació amb la depuració en diverses institucions polítiques i cossos professionals. Hi ha importants diferències quantitatives en els processos de purga política. Per exemple, a l'Ajuntament de Vitòria es van incoar expedients contra la quarta part de la plantilla, però amb prou feines 39 dels seus gairebé 700 empleats va tenir alguna mena de sanció. Tanmateix, a la Diputació, amb una plantilla de menys de 300 persones, el personal castigat fou numèricament major i la majoria dels sancionats va perdre l'ocupació definitivament, un càstig imposat escassament a l'Ajuntament. Però crec que és més important indicar que, qualitativament, els càstigs són més semblants que les diferències numèriques. Per exemple, tot i que els nacionalistes bascos van ser perseguits de la mateixa manera que la resta d'adversaris polítics, la seva capacitat per accedir a la protecció de dretans de la ciutat, va atenuar en bona mesura els càstigs; càrrecs interns rellevants del PNB van arribar a esquivar qualsevol sanció i fins i tot es van integrar en òrgans dels rebels. També es va evitar de donar cobertura a denúncies anònimes, una cosa inconcebible en els mesos posteriors a l'inici de la guerra civil. Tampoc no es va perseguir amb la mateixa fal·lera els qui exercien càrrecs més qualificats que els qui resultaven més fàcils de substituir. De fet, l'Ajuntament de Vitòria va arribar a crear dues comissions de depuració diferents segons el rang professional de l'empleat. Una altra característica comuna va ser el diferent pes de cada càrrec acumulat. Així, els qui havien militat en un partit polític tenien molt més complicat alliberar-se de les sancions que els qui simplement havien pertangut a algun sindicat, llevat del cas de la CNT. Com tampoc no va ser el mateix, especialment en el cas de la depuració del Magisteri, ser acusat d'unes simpaties polítiques que haver-ho estat per haver estat ateu o, com a mínim, irreligiós.

Quan es va aprovar la Llei de Depuració de Funcionaris, el mes de febrer de 1939, les purgues ja havien pràcticament finalitzat a Àlaba. Però, separada la seva promulgació

per només un dia de diferència, va ser la Llei de Responsabilitats Polítiques la que va afectar en major mesura els alabesos sospitosos d'haver simpatitzat amb partits d'esquerres o nacionalistes. En poques províncies es va matar menys que a Àlaba, però només en dues es van obrir més expedients de Responsabilitats Polítiques, que van afectar l'1 % de la seva població d'aleshores. Republicans i nacionalistes van ser, per aquest ordre, els més afectats per una llei que fixava expressament la imposició de sancions no tant en funció d'aquestes, entre cometes, responsabilitats polítiques, com del patrimoni de cada expedientat. Això explica també les diferències geogràfiques, com el fet que a La Rioja Alabesa, on amb prou feines hi havia nacionalistes bascos, se'ls obrissin més expedients que contra els socialistes o als anarquistes, molt assentats en època republicana en importants municipis com Elciego o Labastida, respectivament.

ASSASSINATS, PASSEJATS I EXECUTATS A ÀLABA: 18-7-1936 / 1-9-1937 (per filiació política)

	Republicans	Anarquistes	Socialistes	Comunistes	Nacionalistes	Esquerrans	Sense filiació	ANV	**Total**
Assassinats	9	13	5	2	8	3	37	-	77
Passejats	22	14	12	5	1	3	21	-	78
Afusellats	1	3	5	-	3	1	7	1	21
TOTAL	32	30	22	7	12	7	65	1	176

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A CANTÀBRIA CONTRA CIUTADANS BASCOS: ELS CONSELLS DE GUERRA DE SANTOÑA I SANTANDER

Iñaki Fernández Redondo
Institut d'Història Social Valentín de Foronda

Amb la caiguda l'1 de juliol de 1937 de les últimes poblacions de Biscaia: Carranza, Trucíos i Lanestosa, es completava decisivament la presa del territori del País Basc per part de les forces rebels. El final de la campanya sobre Biscaia va venir acompanyat d'un massiu èxode cap al territori de Cantàbria: militars i milicians en retirada, responsables polítics, civils que fugien temorosos del front de guerra i de les possibles represàlies... Escàs repòs van poder gaudir ja que el 14 d'agost les tropes rebels reemprengueren el seu avanç amb la qual cosa iniciaren la campanya de Santander. La baixa moral imperant entre els defensors lleials a la República, seriosament disminuïda després de la pèrdua de Bilbao, i la superioritat tàctica i armamentística dels rebels van fer que en el termini d'un mes s'ocupés la pràctica totalitat del territori de Santander. Amb la caiguda de la localitat de Tresviso, el dia 17 de setembre, va concloure la campanya, durant la qual, i per a agreujar la situació en què es trobaven els lleials al règim republicà, hi va haver la defecció del nacionalisme basc i les seves milícies, rendides a les forces italianes en virtut del que es coneixeria posteriorment com a Pacte de Santoña. Malgrat que els representants del PNB havien acordat amb les autoritats italianes que es permetria l'evacuació dels rendits per via marítima amb direcció a França i que es respectaria la vida d'aquells que no poguessin aconseguir la sortida del territori càntabre, les seves pretensions es van veure frustrades per la negativa dels comandaments franquistes, que van aconseguir d'imposar el seu criteri al dels italians. D'aquesta manera, 15 batallons del *Eusko Gudarostea* van lliurar les seves armes a les tropes italianes i van acabar finalment com a presoners de l'exèrcit rebel.

Són aquests motius, la retirada al territori càntabre després de la conquesta de Biscaia i la rendició dels nacionalistes a Santoña i Laredo, els que expliquen que sigui Cantàbria l'indret fora del País Basc on els tribunals militars franquistes practicaren més consells de guerra contra ciutadans bascos. L'objectiu d'aquest article és fer-ne una breu anàlisi a través dels sumaris conservats a l'Archivo Intermedio Militar del Noroeste (Arxiu Intermedi Militar del Nord-oest) (AIMNO). La recerca, localització i recopilació d'aquesta documentació ha estat possible gràcies a la col·laboració entre *Gogora,* l'Institut de la Memòria, la Convivència i els Drets Humans del Govern Basc, i l'Institut d'Història Social Valentín de Foron-

da de la UPV/EHU, dins d'un projecte més gran de confecció d'un cens de represaliats bascos pel franquisme que impulsa *Gogora*.

Fins ara s'han localitzat 1.361 sumaris corresponents a processos duts a terme a les places càntabres, sobretot Santander i Santoña, contra individus naturals o residents al País Basc. És inevitable advertir que aquesta xifra és provisional ja que malgrat que s'ha completat el buidat del fons de l'AIMNO hi ha una gran quantitat de sumaris oberts contra individus dels quals es desconeixen la naturalesa i residència, per la qual cosa la continuació de la investigació emmarcada en el projecte d'elaboració d'un cens de represaliats bascos incrementarà amb seguretat aquesta xifra.

El primer element que crida l'atenció quan s'examinen aquests processos judicials és l'absoluta desproporció entre sexes: varen ésser jutjats 1.302 homes i només 59 dones. Aquest desequilibri remet al complet caràcter masculí que revestia per una banda l'activitat bèl·lica, ja que no en va molts dels processats s'havien integrat dins de les milícies republicanes o havien fet servei d'armes de segona línia, i, per altra banda, la política, dominada majoritàriament per homes, tot i els avenços que hi havia hagut durant els últims anys i que es va reflectir, per exemple, en l'aparició i consolidació de branques femenines en diferents partits, com va ser el cas, per esmentar-ne només alguns, de les *Emakundes* del PNB o de les "Margaritas" tradicionalistes.

Pel que fa a la caracterització socioprofessional dels processats es pot apreciar el predomini de les classes populars i mitjanes. Aquells que podríem subsumir sota l'apellatiu d'obrers (torners, calderers, mecànics...) arriben a 445, la qual cosa suposa pràcticament el 37 % del total per als quals tenim dades, que són 1.204 (un 88 %) una mostra prou representativa. Els que hem agrupat sota la categoria d'empleats, treballadors per compte d'altri de caràcter eminentment urbà i escassa especialització, com ara dependents, oficinistes, cambrers o xofers, són el següent grup professional en importància i arriben a 129, poc més del 10 %. Altres categories ocupacionals representades en el conjunt dels processats i amb cabuda dins d'aquesta comprensió àmplia de les classes baixes i mitjanes són els comerciants, els funcionaris, els artesans o els mariners. Tot i que la seva representativitat específica baixa notablement si els comparem amb els obrers, en conjunt sumen un 21 % de tots aquells per als quals tenim informació. D'aquesta manera, els sectors mesocràtics i populars suposen gairebé les tres quartes parts del conjunt de la mostra. Un grup socioprofessional que mereix una atenció a banda atès el seu elevat pes relatiu és el de les forces d'ordre públic, que agrupaven 179 dels bascos sotmesos a consell de guerra a Cantàbria, un 14 %. Aquest fenomen correspon al posicionament dels cossos de seguretat amb el bàndol lleial a la República a les províncies de Biscaia i Guipúscoa i la seva integració dins de les unitats de combat. També hi són representats els militars de carrera, tot i que molt més escassament; s'hi acumulen 36 casos, un exigu 3 % del total. Un últim tret que val la pena de destacar pel que fa referència al perfil socioprofessional dels processats és l'escassa presència d'ocupacions vinculades a l'àmbit rural, els pagesos constitueixen un 3,5%. Com veurem una mica més endavant, aquest fet es troba directament relacionat amb la preeminència dels qui provenien del medi urbà entre els sotmesos a la justícia militar franquista.

Pel que fa a l'edat dels acusats tenim informació sobre 1.230 d'ells, el 90 %, un espectre prou representatiu com per poder fer-ne algunes observacions. Les edats extremes del conjunt se situen en els 16 anys per sota i els 71 per dalt, la qual cosa suposa poder trobar entre els jutjats individus compresos en pràcticament qualsevol punt de l'arc vital, llevat de la infància. En aquest sentit resulta destacable la presència d'una persona de 71 anys, que tot i que resulta l'exemple més extrem no és una excepció ja que hi trobem 23 processats amb edats situades a partir dels 60 anys. Això ens parla de la duresa de la justícia militar aplicada pel franquisme, que no tenia gens de consideracions humanitàries pel que fa al processament de persones d'edat avançada. Per altra banda, és cert que la majoria dels individus tenia un perfil més jove ja que les edats més comunes eren de 29, 30 i 24 anys, amb 60, 54 i 53 supòsits respectivament. Per la seva banda, la mitjana d'edat del conjunt dels processats se situava en 34 anys. De fet, a partir dels 40 anys s'aprecia un descens significatiu i cada vegada més acusat en el nombre de causes que acumula cadascuna de les edats fins arribar a unes poques unitats a partir dels 55. Aquesta radiografia de l'edat dels encausats respon a diversos factors. En primer lloc, i d'una manera molt general, guarda relació amb la pròpia configuració poblacional de la societat basca del moment, especialment en el cas biscaí però també, de manera no tan aguda, en el de Guipúscoa, receptora durant les dècades anteriors d'enormes contingents d'immigrants de la resta de regions d'Espanya, majoritàriament homes joves a la recerca de feina, la qual cosa donava a les seves piràmides de població una estructura caracteritzada per una marcada joventut. De manera més específica, l'objecte d'aquesta anàlisi, els subjectes a procés militar a Cantàbria, es troben íntimament vinculats amb les circumstàncies bèl·liques i tenint com a part important els mateixos combatents, la qual cosa contribueix també a explicar aquest perfil d'edat.

Pel que fa a la procedència geogràfica dels acusats comptem amb informació per a 1.165 dels presoners, poc més del 85 %. Tenint en compte que el tret aglutinador del nostre objecte d'estudi no es limita a la residència al País Basc sinó que recull també els naturals de les

tres províncies basques, ens trobem amb una gran dispersió geogràfica pel que fa a la residència dels encausats ja que hi trobem representats fins a 153 municipis diferents, dels quals 55 pertanyien a Biscaia, 44 a Cantàbria, 34 a Guipúscoa, 8 a Àlaba, 4 a Astúries, 3 a Burgos, 1 a Lleó, 1 a Navarra, 1 a Madrid, 1 a Barcelona i 1 a La Rioja. Per nombre de veïns jutjats, Biscaia és la província que n'aglutina un nombre més gran, en contenir gairebé el 50 % del total, 554. La següent era Guipúscoa, amb 354 individus, pràcticament el 30 %. Cantàbria sumava 203 acusats, un 17 % i Àlaba 38, un 3%. La resta de províncies comptabilitzava molt pocs encausats ja que cap d'elles en superava els 5, per la qual cosa resultaven gairebé anecdòtics Els municipis que acumulaven un nombre més gran de processats eren Bilbao, amb 225, Sant Sebastià, amb 148; Santander, amb 64 i Barakaldo, amb 54. El cas més destacat és el de la capital biscaïna que, a banda de ser la que més casos va sumar, suposa per a la mateixa el 40 % del total dels jutjats a la província. Un element que ja hem indicat en parlar de la caracterització socioprofessional és la primacia de la procedència de l'àmbit urbà i industrial, cosa que podem confirmar en aquest punt. El 55 % del total dels jutjats procedia de les localitats situades als *hinterlands* industrials de les capitals biscaïna i guipuscoana. Aquest fet guarda alhora relació amb el perfil politicosindical dels acusats, que com veurem a continuació estava marcat pel predomini de les opcions d'esquerra, l'assentament privilegiat del qual a les províncies basques es trobava en aquestes àrees geogràfiques.

Només 606 dels acusats compten amb alguna referència a la seva filiació política o sindical, un 44 % del total. És el paràmetre per al qual disposem de menor informació. Això pot ser perquè es tractava d'una realitat difícilment objectivable en els casos en què no hi hagués militància en alguna organització política i que, tot i els alts graus de polititització que es van assolir durant la II República, la majoria de la societat basca (i espanyola) de l'època no estava enquadrada en cap partit o sindicat. Malgrat tot, la informació de què disposem ofereix un quadre interessant. Directament qualificats com a esquerrans, o assenyalats com a militants d'alguna entitat socialista o comunista, hi ha 399 acusats, dels quals 272 eren socialistes i 52 comunistes. Entre els primers hi havia 174 afiliats a l'UGT, 77 al PSOE i 39 a alguna de les organitzacions juvenils com ara les Joventuts Socialistes. Entre els comunistes, 50 consten com a militants del PCE. El següent grup polític en importància és el dels nacionalistes, que sumaven 126 casos, dels quals 42 estan ressenyats com a militants del PNB, 12 d'EAE-ANV i 32 del sindicat ELA-STV. També hi trobem 53 caracteritzats com a anarquistes, dels quals 47 es trobaven vinculats amb la CNT i 2 amb la FAI. Pe últim, com a republicans van ser assenyalats 35 encausats, dels quals 23 pertanyien a IR, 4 a UR, 3 al PRRS i 1 a AR. D'aquestes dades es desprèn la presència majoritària dels de tendència d'esquerres entre els ciutadans bascos encausats pel franquisme a Cantàbria, ja que comptabilitzaven el triple de casos que la segona opció en nombre, el nacionalisme basc. De fet, dins de l'esquerra, els socialistes sols també suposaven més del doble de supòsits que els del nacionalisme i més de quatre vegades que els de l'anarquisme. En el cas de la militància concreta, és l'UGT la que va aportar un més gran nombre de processats –va arribar a duplicar els del PSOE, triplicar els de la CNT i quadriplicar els del PNB.

Dins de l'àmbit processal els delictes pels quals van ser jutjats els acusats consten a 972 sumaris, el 71 % del total. Entre ells, el més habitual va ser el d'Adhesió a la rebel·lió, amb 454 casos, seguit del d'Auxili a la rebel·lió, amb 363, el de Rebel·lió militar, amb 97 acusats, i el de Rebel·lió i el d'Excitació a la Rebel·lió, amb 28 encausats cadascun d'ells. També trobem d'altres delictes com Acte contra l'autoritat de l'Estat, Acceptació de càrrec públic o incompliment dels deures militars, però cadascun d'ells acumula molt pocs casos. D'aquesta manera, i com era d'esperar, són els delictes relacionats amb la rebel·lió els que acumulen la immensa majoria dels consells de guerra i destaquen, per damunt de tots, els d'Adhesió i Auxili a la rebel·lió.

Pel que fa a les condemnes que es van imposar en aquests processos militars comptem amb informació per a 1.317 casos, el 96 %, dels quals 5 van rebre una pena de 6 mesos de presó, 3 per delicte de Rebel·lió Militar i 1 pel d'Actes contra l'Autoritat de l'Estat i 1 per un delicte que desconeixem. La condemna a 1 any de presó la va rebre un únic processat, acusat de Rebel·lió militar. Condemnats a 2 anys de reclusió trobem 3 individus, dels quals 2 estaven acusats d'Auxili a la rebel·lió. La pena de 3 anys de presó va recaure en un únic acusat del qual no consta el delicte pel qual se li va imposar la pena esmentada. En 32 ocasions es va dictar una pena de sis anys de presó (19 acusats d'Excitació a la rebel·lió, 4 d'Auxili a la rebel·lió, 3 de Rebel·lió militar, 3 d'Acceptació de càrrec públic i 1 de continuació de funcions). La condemna de 12 anys de presó va recaure en 294 processats, 246 per un delicte d'Auxili a la rebel·lió, 15 pel de Rebel·lió militar, 9 pel d'Adhesió a la rebel·lió, 7 pel de Rebel·lió i 4 pel d'Excitació a la Rebel·lió. Un total de 10 encausats van ser condemnats a una pena de 14 anys, 8 d'ells acusats d'Auxili a la rebel·lió i un d'Adhesió a la Rebel·lió i un més de Rebel·lió militar. Un únic jutjat va rebre la pena de 15 anys de presó, acusat d'un delicte d'Auxili a la rebel·lió. El mateix va passar amb la condemna de 18 anys de reclusió, aplicada a un únic acusat, per un delicte d'Auxili a la rebel·lió. La pena de 20 anys va ser imposada a 71 processats, 50 pel delicte d'Auxili a la rebel·lió, 7 pel d'Ad-

hesió a la rebel·lió, 1 pel de Rebel·lió i 1 pel de Rebel·lió militar. Van ser 87 els encausats que van rebre una condemna de 30 anys, 59 sota l'acusació d'Adhesió a la rebel·lió, 24 pel de Rebel·lió Militar i 4 per Auxili a la Rebel·lió. Un únic processat va ser sancionat amb la pena de desterrament, sense que hi consti el delicte. La pena de reclusió perpètua va ser imposada en 211 ocasions, 192 per l'acusació d'Adhesió a la rebel·lió, 9 per la de Rebel·lió militar, 3 pel d'Auxili a la Rebel·lió i 2 pel de Rebel·lió. Un total de 176 processats van ser condemnats a mort, 157 pel delicte d'Adhesió a la rebel·lió i 16 pel de Rebel·lió militar. En 292 ocasions el procés va acabar en absolució, 23 de les quals per un delicte d'Auxili a la Rebel·lió, 20 pel de Rebel·lió militar, 11 pel de Rebel·lió, 10 pel d'Adhesió a la rebel·lió i 5 pel d'Excitació a la rebel·lió. Els consells de guerra es van tancar amb el sobreseïment en 123 casos, dels quals només sabem que 3 ho van ser pel delicte de Rebel·lió Militar i 1 pel d'Auxili a la rebel·lió. El sobreseïment es va combinar amb l'adscripció a un batalló de treballadors en altres 3 ocasions. Per últim, només 5 acusats van rebre la resolució de llibertat, sense que en sapiguem els delictes pels quals van ser processats.

En base a totes aquestes dades sobre les condemnes que es van imposar en els consells de guerra podem extreure'n algunes conclusions. En primer lloc, són perfectament irreconeixibles els trets definitoris de la justícia militar franquista. La ficció de les acusacions, basades en una revisió "a l'inrevés" dels fets, on els qui van romandre lleials al règim legítim eren acusats de protagonitzar o col·laborar amb la rebel·lió, proven la inexistent base jurídica en què es va basar la pràctica repressiva franquista. A tot això, caldria sumar el caràcter retroactiu de les acusacions, que feien servir la militància o l'activisme polític durant la II República com a elements delictius sense que en el moment dels fets suposessin trencament de les lleis vigents. Igualment, l'aplicació de condemnes es basava en un principi d'arbitrarietat que no tenia res a veure amb el funcionament reglat de la justícia democràtica, la qual cosa podem comprovar en l'enorme variació de penes imposades per a un mateix delicte; serveixi com a exemple el fet que dos acusats d'un mateix delicte, com el d'Adhesió a la rebel·lió, poguessin rebre veredictes tan diferents com els de 6 anys o pena de mort. Derivada de tots aquests trets i de la naturalesa punitiva i venjativa que caracteritzava el règim franquista trobem una duresa més que notable a les condemnes. Pràcticament 1 de cada 3 processats va rebre una condemna de presó perpètua o de mort.

Per últim, per acabar aquesta breu aproximació a l'actuació dels tribunals militars franquistes a Cantàbria contra ciutadans bascos, traçarem un perfil tipus del processat en base a totes les dades que hem anat desgranant i analitzant. Des d'una perspectiva general, aquest seria el d'un home jove, al voltant de la trentena, procedent d'una població industrial i urbana, possiblement de la conca del riu Nerbion a Biskaia, ocupat en una professió situada en la base de la piràmide social del moment, com la d'obrer o empleat urbà, d'idees esquerranes i/o afiliat a l'UGT o a alguna altra organització socialista, i acusat d'un delicte d'Adhesió a la Rebel·lió per la qual rebria una condemna de reclusió perpètua, mort o 30 anys de presó.

"EXTIRPANT EL MAL D'ARREL". LA DEPURACIÓ FRANQUISTA DEL MAGISTERI PÚBLIC BASC

Maitane Ostolaza Esnal
Catedràtica d'història i civilització de l'Espanya contemporània a la Universitat de Nantes (França)

La qüestió de l'educació es va convertir en un afer prioritari dins l'agenda política de la II República. En l'ambiciós programa reformista posat en marxa després del 14 d'abril de 1931, la cultura en general i l'escola pública en particular estaven destinades a tenir un paper clau en la formació d'un nou model de ciutadania que servís de base a la societat moderna, lliure i democràtica que els republicans pretenien construir. L'aspiració no era nova. El regeneracionisme d'inicis del segle XX, nascut en el marc de la crisi finisecular espanyola, ja havia advertit de la importància de l'educació com a palanca de transformació social i cultural de la nació. "Escola i rebost" era el lema popularitzat per Joaquín Costa, figura destacada del moviment regeneracionista. Amb aquest lema feia referència a la necessitat urgent que tenia el país de modernitzar la seva economia i el seu sistema educatiu, si volia sortir de la letargia i acostar-se a les nacions europees més avançades. En la mateixa línia se situava la Institució Lliure de l'Ensenyança, fundada per Giner de los Ríos l'any 1876, les propostes de renovació pedagògica de la qual es van convertir en la principal font d'inspiració de les polítiques educatives progressistes.

La centralitat de la qüestió escolar, observable en els debats polítics i mediàtics dels anys 1900 i 1910 va provocar, de fet, el primer episodi d'un conflicte, que tornaria a sorgir en els anys de la II República, quan es van enfrontar els poders de l'Església i de l'Estat entorn del control de l'educació.. És coneguda la disputa dialèctica que van protagonitzar al Senat l'any 1901 l'arquebisbe de Sevilla, Marcelo Spínola, i el comte de Romanones, aleshores Ministre d'Instrucció Pública: "Quan algú ha volgut apoderar-se d'un poble –afirmava l'arquebisbe andalús– el primer que ha fet ha estat apoderar-se de l'ensenyament", a la qual cosa va respondre Romanones, al·legant que "precisament per això, perquè no vull que del poble espanyol pugui apoderar-se'n ningú, per això vull que la funció de l'ensenyament pertanyi completament a l'Estat". Aquests arguments van ser represos pels diversos actors de la "guerra escolar" amb la qual els catòlics van respondre la reforma educativa republicana.

Les polítiques de depuració del magisteri engegades pel franquisme tan bon punt iniciada la Guerra Civil difícilment es poden entendre sense tenir en compte els antecedents històrics esmentats. De fet, la contrarevolució empresa pel franquisme, en la qual s'inscriuen les mesures depuradores, defensava un model educatiu d'inspiració feixista i alhora fondament anco-

rat en la tradició catòlica integrista. En aquest sentit, no és estrany que els franquistes atorguessin a l'escola i al mestre uns papers prioritaris en la configuració del Nou Estat. Conscients de les potencialitats que oferia l'escola com a vehicle d'adoctrinament i propaganda, les van tenir probablement molt en compte a l'hora de dissenyar la seva política educativa . "L'escola d'instrucció primària –declara una de les primeres ordres aprovada pel bàndol franquista a l'inici de la Guerra Civil-, com a peça bàsica de l'Estat, ha de contribuir no només a la formació de l'infant en l'aspecte de cultura general, sinó a l'espanyolització de les joventuts del futur que, desgraciadament, en els últims anys han estat freqüentment orientades en sentit invers a les conveniències nacionals" (Ordre de 19 d'agost de 1936). Les autoritats franquistes sabien que la victòria militar obtinguda en el camp de batalla s'havia de completar amb la dominació de la societat civil. És per això que es va posar en funcionament un sistema repressor eficaç, que fos capaç d'eliminar de la comunitat nacional els sectors identificats amb l'"anti-Espanya", alhora que s'iniciava una croada cultural amb la finalitat de fer hegemònics els valors i principis de l'anomenat "Moviment". Tots dos processos involucraven directament el magisteri.

La figura del mestre, que els sectors franquistes tendien a identificar amb valors laïcistes i republicans, es va convertir en el blanc d'atac predilecte dels poders contrarevolucionaris, de la mateixa manera que va passar a les dictadures del període d'entreguerres, com la de Salazar a Portugal o la de la Itàlia feixista de Mussolini. Es tractava de transformar radicalment l'escola tot eliminant-ne tot el que pogués contribuir a pertorbar les consciències infantils, començant pel mestre mateix, sospitós de difondre idees revolucionàries. Les primeres lleis depuradores ho expressaven clarament: "El fet que durant diverses dècades el Magisteri en tots els seus graus, i cada vegada amb més rares excepcions, hagi estat influït i gairebé monopolitzat per ideologies i institucions dissolvents, en oberta oposició amb el geni i tradició nacionals, exigeix [...] que es dugui a terme una revisió total i profunda en el personal d'Instrucció Pública, tràmit previ a una reorganització radical i definitiva de l'ensenyament, extirpant-ne així d'arrel aquelles falses doctrines que amb els seus apòstols han estat els principals factors de la tràgica situació a què va ser duta la nostra Pàtria" (Decret 8 de novembre de 1936 de la Comissió de Cultura i Ensenyament). Amb independència que aquest retrat del mestre com a figura revolucionària es correspongués més o menys amb la realitat, l'operació depuradora va estar dissenyada per a ser aplicada a tot el col·lectiu de mestres públics i en alguns casos també privats, atenent al doble objectiu de prevenir i castigar

El primer dispositiu depurador es va posar en marxa a l'inici de la guerra. L'esmentada ordre de 19 d'agost de 1936 instava els alcaldes que informessin el rectorat universitari corresponent (en el cas de les províncies basques el rector de Valladolid) sobre si la conducta observada pels mestres de la seva localitat havia estat adequada, d'acord amb l'ideari franquista, o si, per contra, havien contribuït, dins o fora de la seva escola, a "pertorbar les consciències infantils, tant en l'aspecte patriòtic com en el moral", i en aquest cas s'ordenava la destitució immediata del mestre. Els diversos rectors, conforme anaven rebent els informes, van començar a decretar suspensions en massa, la qual cosa obligava els mestres a sol·licitar el reingrés en el cos, prèvia complimentació d'un informe detallat on havien de rendir comptes de les seves activitats polítiques, associatives i professionals, a més d'informar sobre la seva conducta moral i religiosa. Això menava *de facto* al procés depurador.

La fiscalització es va fer també extensiva al personal docent d'ensenyament mitjà i universitari. En tots els casos, els informes es van classificar en tres grups, conforme a la major o menor gravetat de les acusacions. El grup A, que incloïa els docents amb conducta totalment desfavorable, per la seva actuació antipatriòtica, sectària o pertorbadora de les consciències infantils, en comportava la destitució immediata; el grup B, identificava els docents amb conducta dubtosa o indefinida que eren castigats amb una sanció menor, la del trasllat forçós a una altra província o la suspensió temporal de feina i ocupació; per últim, el grup C agrupava tots els docents que, a causa de mostrar una conducta favorable, mereixien seguir en el càrrec. A l'Escola Normal de Magisteri de Sant Sebastià, per exemple, l'aplicació d'aquests barems va comportar la destitució definitiva d'un terç de la seva plantilla docent, i el mateix va passar a l'institut provincial de segon ensenyament de la capital donostiarra. En el cas d'Àlaba, el director de l'Institut de segon ensenyament de Vitòria fou separat del seu càrrec alhora que se suspenien temporalment de feina i ocupació sis professors de l'institut, bé per la seva ideologia esquerrana o radical, la seva dubtosa moralitat o per les seves simpaties amb el nacionalisme basc. L'impacte de la depuració en l'àmbit de l'ensenyament secundari fou significatiu: el 26,4% de la plantilla docent a Guipúscoa va rebre alguna mena de sanció, amb un 15 % de professors separats definitivament del càrrec, tot i que la mitjana per al conjunt de les províncies basques va ser més aviat discret (4,29%), i es va situar per sota del d'Andalusia, Madrid o Catalunya. L'abast de la depuració va ser més gran en els mestres de primer ensenyament, tant en el País Basc com a nivell estatal. Per altra banda convé recordar que el personal docent dels diversos nivells educatius era susceptible de veure's afectat per altres processos repressius d'abast general, que podien ser castigats amb penes de mort, presó o multes

econòmiques de diversos graus, si incorria en delicte de responsabilitat política.

Tanmateix, l'objectiu de les primeres lleis depuradores no va ser tant regular el procediment depurador com facilitar la reobertura de les escoles tot procurant que els centres responguessin als principis patriòtics i morals defensats pels franquistes. Es tractava, primer de tot de desarborar urgentment el sistema escolar republicà, amb la prohibició de la coeducació, la supressió del laïcisme escolar, la depuració de les biblioteques escolars o la clausura de centres educatius privats identificats amb la Institució Lliure d'Ensenyança o relacionats amb el nacionalisme basc, com va passar en el cas de les escoles basques o *ikastoles*. També quedava totalment prohibir l'ús de l'euskera. Paral·lelament, es van adoptar mesures encaminades a restablir l'escola catòlica i tradicional: la col·locació del crucifix a les classes, l'obligatorietat de l'ensenyament religiós, la reobertura de col·legis regentats per les congregacions religioses o la participació de l'església catòlica en tots els òrgans educatius, van ser algunes de les mesures decretades.

La regulació definitiva del procés depurador es va produir coincidint amb les mesures aprovades per les autoritats franquistes els mesos de novembre i desembre de 1936 (Decret de 8 de novembre i Circular de 7 de desembre), on s'establien les diverses comissions depuradores i llur composició, el tipus d'informes que calia incloure en l'expedient de depuració, la classificació de les acusacions o les modalitats de propostes de sanció que podia formular la Comissió. Es van crear quatre tipus de comissions: la Comissió A) per al personal universitari, la B) per al personal d'escoles d'arquitectura i enginyeria, totes dues constituïdes a nivell estatal, la C) per al personal docent d'instituts, escoles normals, de comerç, inspectors de primer ensenyament i professors d'escoles d'Arts i Oficis,

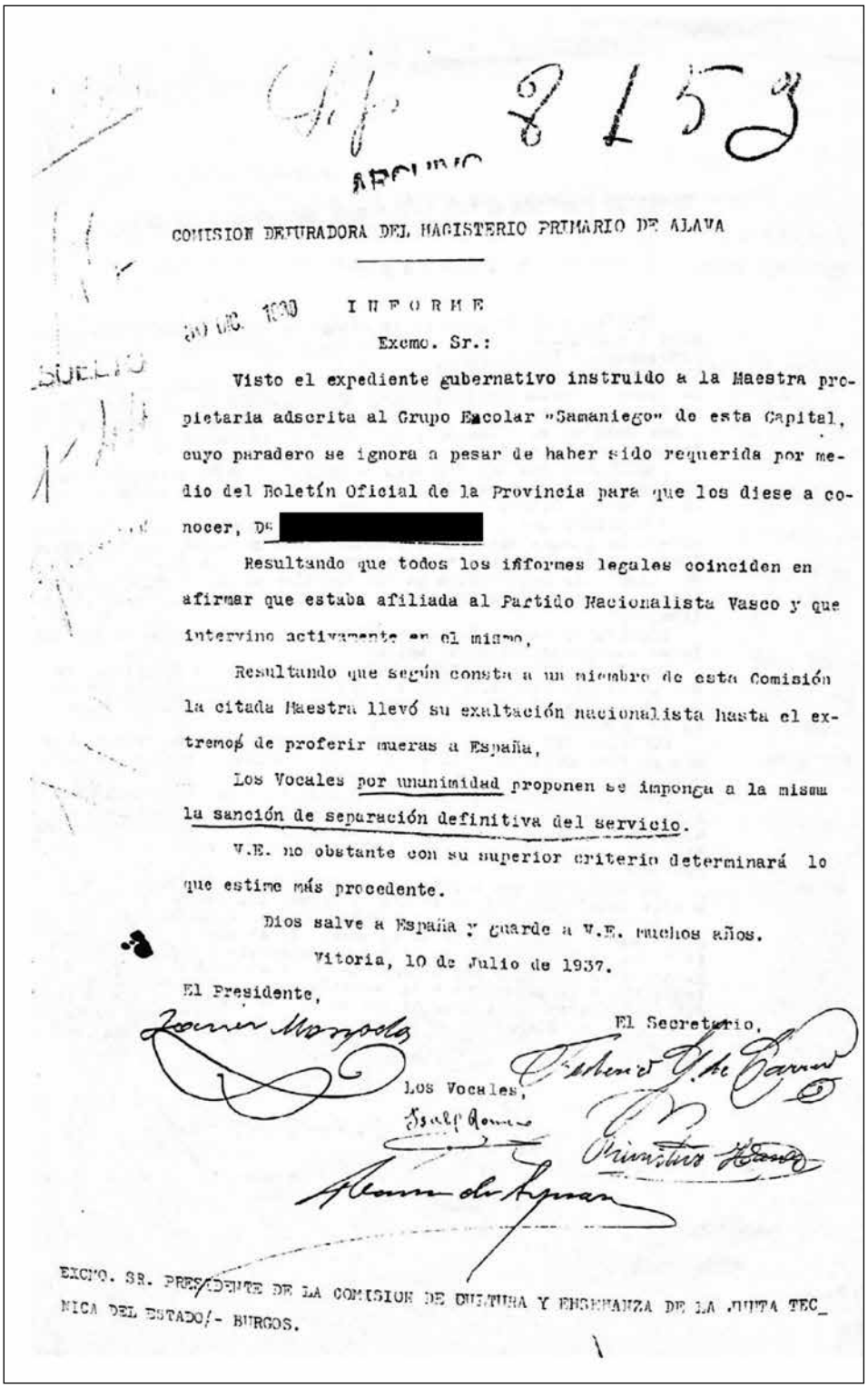

COMISION DEPURADORA DEL MAGISTERIO PRIMARIO DE ALAVA

30 DIC. 1936 I N F O R M E

Excmo. Sr.:

Visto el expediente gubernativo instruido a la Maestra propietaria adscrita al Grupo Escolar "Samaniego" de esta Capital, cuyo paradero se ignora a pesar de haber sido requerida por medio del Boletín Oficial de la Provincia para que los diese a conocer, Dª [redacted]

Resultando que todos los informes legales coinciden en afirmar que estaba afiliada al Partido Nacionalista Vasco y que intervino activamente en el mismo,

Resultando que según consta a un miembro de esta Comisión la citada Maestra llevó su exaltación nacionalista hasta el extremo de proferir mueras a España,

Los Vocales por unanimidad proponen se imponga a la misma la sanción de separación definitiva del servicio.

V.E. no obstante con su superior criterio determinará lo que estime más procedente.

Dios salve a España y guarde a V.E. muchos años.

Vitoria, 10 de Julio de 1937.

El Presidente, El Secretario,

Los Vocales,

EXCMO. SR. PRESIDENTE DE LA COMISION DE CULTURA Y ENSEÑANZA DE LA JUNTA TECNICA DEL ESTADO/- BURGOS.

Expedient de depuració instruït per la Comissió depuradora del Magisteri d'Àlaba

i D) per al personal de Magisteri, aquestes últimes constituïdes a nivell provincial. La Comissió D, que es va fer càrrec de depurar els docents de les escoles primàries, estava composta per un director d'institut d'ensenyament secundari, un inspector de primer ensenyament, el president de l'associació de pares de família de la província i dues persones de provada solvència moral i professional, totes elles triades pel president de la Junta Tècnica de l'Estat a proposta de la Comissió de Cultura i Ensenyament

La missió principal de les comissions consistia a emetre propostes raonades de sanció, un cop examinats els plecs de càrrecs i descàrrecs presentats per acusadors i acusats respectivament, així com els informes que els acompanyaven. Pel que fa a la Comissió D, eren informes obligatoris els de l'alcalde, el rector,

el comandant de post de la Guàrdia Civil i el d'un pare de família ben reputat de la localitat on exercia el mestre expedientat. També s'hi podien afegir d'altres informes, com ara el del cap local de la Falange o d'algun membre destacat de les forces vives del municipi identificat amb el franquisme. En el cas de les mestres, trobem sovint informes emesos per delegades locals de la Secció Femenina o per presidentes d'associacions pietoses, com ara les Filles de Maria. Aquests informes havien de fer saber aspectes com ara la conducta professional, social i privada dels docents, així com les seves actuacions polítiques i sindicals. Pel que fa a les propostes de sanció formulades per la Comissió depuradora, podien oscil·lar entre la separació definitiva del Magisteri, en el cas dels mestres militants o simpatitzants de qualsevol dels partits que integraven el Front Popular, els pertanyents a la maçoneria o els que havien orientat la seva tasca docent d'acord amb aquestes o altres idees subversives; el trasllat forçós a una altra província per a aquells mestres que, essent moralment i professionalment irreprotxables, haguessin manifestat alguna mena de simpatia pel nacionalisme gallec, català o basc i, finalment, la confirmació en el càrrec en els casos en què es podia demostrar la no participació directa o indirecta en la "subversió comunista-separatista".

La legislació posterior va afegir la possibilitat de proposar noves sancions, intentant d'ajustar millor la vasta casuística dels mestres expedientats. Així, s'hi van incloure les penes de suspensió de sou i ocupació per un període d'un mes a dos anys, la jubilació forçosa en el cas de mestres amb més de vint anys de servei o la inhabilitació per a exercir càrrecs directius i de confiança. També es van incrementar els controls sobre l'activitat de les comissions depuradores per tal d'evitar que poguessin cometre abusos i arbitrarietats, sobretot en els casos de destitució. L'objectiu no era tant garantir el dret dels expedientats com evitar que les escoles s'haguessin de tancar per manca de personal i al mateix temps es facilitava la provisió de places vacants amb excombatents, mutilats de guerra o familiars de difunts del bàndol franquista. Coincidint amb la creació del Ministeri d'Educció Nacional a començament de 1938 es van introduir alguns canvis en la normativa depuradora: se'n va centralitzar la presa de decisions, es crearen nous organismes encarregats de facilitar els tràmits burocràtics amb vistes a accelerar el procés de depuració i es va permetre que els mestres poguessin presentar recursos contra les resolucions adoptades per les comissions depuradores. En aquest cas es procedia a revisar els expedients de depuració per part de la Comissió Superior Dictaminadora dels Expedients de Depuració, a la qual corresponia dictar les resolucions definitives de sanció.

Malgrat els canvis introduïts a la legislació, suposadament en sentit garantista per als mestres, les sancions imposades per les comissions depuradores amb prou feines van patir modificacions. Només uns pocs mestres sancionats amb destitució (la majoria guipuscoans i acusats de nacionalisme) es van poder reincorporar al servei, després de presentar informes de bona conducta moral i religiosa i patir trasllat fora de les províncies basques. Amb tot, entre un 28 i un 30 % dels mestres públics bascos en exercici va patir alguna mena de sanció (percentatges només superats a Astúries i Barcelona). Al voltant d'un 10 % del col·lectiu va ser separat definitivament del servei i entre el 12 i 15 % .va ser traslladat, en molts dels casos fora d'Euskalerria. Alguns d'ells van ser, a més, penalitzats amb suspensions temporals de feina i ocupació o amb la inhabilitació per a l'exercici de càrrecs públics

Incidint en els aspectes qualitatius de la depuració del magisteri basc, podem indicar que hi va haver dos tipus de càrrecs que van ser castigats amb la màxima severitat: el "sectarisme", associat a la condició d'afiliat o simpatitzant de qualsevol dels partits integrants del Front Popular, i l'"antipatriotisme", que s'identificava amb el nacionalisme basc. Cal aclarir que les comissions depuradores no només s'interessaven per la vida professional i social del mestre sinó que escodrinyaven també la seva conducta moral i privada, la qual cosa es correspon perfectament amb el caràcter totalitari del model polític franquista que compartien els responsables de la depuració. Entre els mestres considerats perillosos s'hi incloïen els pertanyents al sindicar socialista de la Federació de Treballadors de l'Ensenyament (FETE), als quals es va arribar a titllar de "revulsius éssers que atiaven totes les fogueres professionals de l'odi" "energúmens materialistes emmetzinadors de consciències infantils" o "alè d'assassins i delators" per esmentar només alguns dels qualificatius que es feren servir contra aquest col·lectiu. L'imaginari franquista els considerava com a especialment perillosos, per la seva traïció a la Pàtria i per haver sembrat en la infància la llavor de la revolució. La majoria, a més, a tenor dels informes acusatoris, feia gala d'una conducta moral i religiosa deplorables, per la qual cosa calia que fossin separats definitivament del servei

El segon col·lectiu perillós per al règim el constituïa els mestres nacionalistes bascos i en especial els qui militaven en el Partit Nacionalista Basc o en alguna de les seves organitzacions (l'Agrupació de Mestres Bascos o l'organització nacionalista femenina *Emakume Abertzale Batza*, en el cas de les mestres, acostumaven a ser les més esmentades). Tot i que molts d'ells es caracteritzaven per la seva bona conducta moral i religiosa o per la seva tasca professional satisfactòria, acostumaven a rebre les sancions més dures en haver comès, segons el personal depurador, un dels crims més reprovables i nocius com era el crim contra la unitat de la Pàtria. En conseqüència, se'ls castigava amb la destitució o el trasllat forçós fora de les províncies basques i limítrofs.

Sorprèn la duresa amb què el delicte del nacionalisme es va castigar entre el magisteri biscaí, sobretot si establim la comparació amb les altres províncies basques o fins i tot amb altres zones de l'Estat on el factor nacionalista va tenir també importància, com Catalunya. En el col·lectiu de mestres de les escoles de barri, per exemple, depenent de la diputació biscaïna, el delicte nacionalista es va castigar amb la destitució en el 60 % dels casos, quan el mateix delicte a Guipúscoa o Àlaba comportava gairebé sempre la sanció de trasllat fora de les províncies basques. De vegades les comissions tendien a ser més benèvoles amb les mestres, tot rebaixant la duresa de les sancions, a partir de supòsits com ara la manca de formació i criteri propi de l'expedientada, el seu sotmetiment a influències familiars perniciosos o la seva marcada religiositat, que es corresponia plenament amb el model femení que defensava el franquisme segons el qual la dona era considerada com a menor d'edat i necessàriament subjecta a l'autoritat masculina. Aquesta actitud paternalista no va impedir, tanmateix, que fossin destituïdes, com va passar amb algunes mestres municipals guipuscoanes o amb les que servien les esmentades escoles de barriada biscaïnes.

El procés depurador va tenir, en definitiva, conseqüències greus per a l'escola basca ja que en va apartar els mestres més preparats i més compromesos amb la reforma pedagògica que, des de les diverses institucions públiques, es venia impulsant en els anys republicans. Per altra banda, les vacants deixades pels mestres destituïts o traslladats van ser cobertes per mestres addictes al nou règim, disposats a participar activament en la tasca de l'adoctrinament infantil mitjançant la inculcació de corcó dels valors nacionalcatólics en l'alumnat. Per últim, la humiliació que comportava el procés de depuració o la por generalitzada a la sanció van provocar l'aparició d'un magisteri submís i despolititzat, prou intimidat com per suportar tota mena de càrregues i sacrificis que el règim li exigia sense oferir res a canvi. Aquest procés va tenir com a resultat la disminució de la qualitat de l'ensenyament, la generalització del tradicionalisme pedagògic o el retrocés de l'euskera com a llengua de cultura i comunicació. Malgrat tot no podem concloure que la depuració garantís l'èxit de l'empresa nacionalitzadora que el franquisme va voler impulsar mitjançant l'escola, tot i que sí sembla que va funcionar com a mecanisme de repressió i control del magisteri.

GOBIERNO CIVIL GENERAL
DE
GUIPÚZCOA y VIZCAYA

Provincia de Guipúzcoa

Revisión total en el personal de Instrucción Pública

EXPEDIENTE incoado por la Comisión D nombrada por el Excmo. Señor Presidente de la Junta Técnica del Estado, según se ordena con fecha 8 de Noviembre de 1936 en el Decreto núm. 66 del Gobierno del Estado a D [redacted]
que ocupa el cargo de MAESTRO NACIONAL DE IRUN

INFORMACIÓN

CARGOS

1º Ideas izquierdistas
2º Colaboracióncon el Frente Popular
3º Manifestaciones y ostentaciones antirreligiosas hasta el extremo de haber quemado el Sto. Crucifijo antes los niños y romper el Catecismo que a los mismos se les proporcionaba en las Catequesis parroquiales.
4º Censurable conducta familiar que trascendió hasta el público
5º Ineptitud profesional.

EL SECRETARIO

DICTAMEN

Resulta del análisis de este expediente, que si bien no aparecen comprobados los hechos detallados en el cargo 3º, cuales son el haber quemado el Santo Crucifijo y roto los libros religiosos que llevaban los niños a la Escuela, quedan sin embargo, por los informes de las Autoridades, quedan patentes sus manifestaciones y ostentaciones antirreligiosas, su censurable conducta familiar reconocida por el mismo interesado y su ineptitud profesional. No pueden estimarse estas acusaciones como hijas de animadversión por parte de un compañero pues en ese caso los informantes de asunto tanta importancia no habían de emitirlos por una simple referencia.

Estima esta Comisión, debe ser sancionado, de acuerdo con el apartado 3º de la Circular de 7 de diciembre de 1936, con Separación definitiva

San Sebastian 2 de septiembre de 1937

SEGUNDO AÑO TRIUNFAL

LA COMISIÓN

Expedient de depuració instruït per la Comissió depuradora del Magisteri de Guipúscoa

BIBLIOGRAFIA SELECCIONADA

BARRUSO BARÉS, Pedro, *Violencia política y represión en Guipúzcoa durante la Guerra Civil y el primer franquismo (1936-1945),* Sant Sebastià, Hiria, 2005.

CAMARA VILLAR, Gregorio, *Nacional-Catolicismo y Escuela. La Socialización Política del Franquismo (1936-1951),* Jaén, Hesperia, 1984.

MORENTE VALERO, Francisco, *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del magisterio nacional (1936-1943),* Valladolid, Ámbito, 1997.

NAVARRO SANDALINAS, Ramón, *La enseñanza primaria durante el Franquismo (1936-1975),* Barcelona, PPU, 1990.

NEGRÍN FAJARDO, Olegario, "La depuración del profesorado de los Institutos de Segunda Enseñanza. Relació dels expedients resolts pel Ministeri d'Educació Nacional (1937-1943), *Historia de la educación,* n 24 (2005), p. 503-542.

OSTOLAZA ESNAL, Maitane, *El garrote de la depuración. Maestros vascos en la guerra civil y el primer franquismo (1936-1945),* Sant Sebastià, Ibaeta Pedagogía, 1996.

PASCUAL BONIS, Ángel, "La represión del magisterio navarro durante la Guerra Civil (1936-1939)", en *II Congreso Mundial Vasco: Cultura e Ideologías-siglos XIX y XX,* T. VI, Sant Sebastià, Txertoa, 1988, p.179-192.

RAMOS ZAMORA, Sara, "Maestras represaliadas por el gobierno franquista", *Arenal,* n 12-1 (gener-juny 2005), p. 113-145.

FITES DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A GUIPÚSCOA: 1936-1942

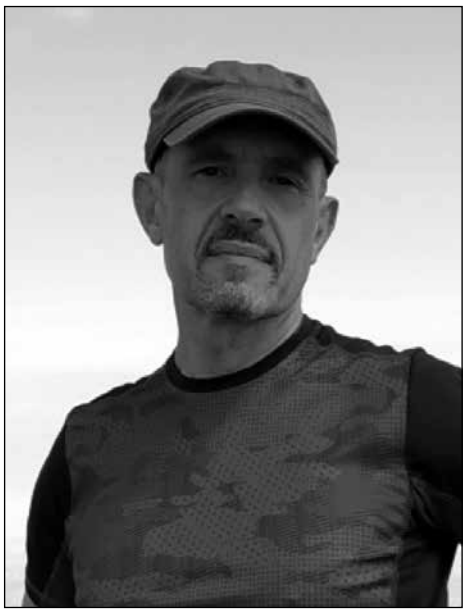

Mikel Zabaleta
Llicenciat en Història

La resistència inesperada que van trobar per part dels republicans i l'actitud del PNB de donar suport al govern van sorprendre uns rebels que comptaven a controlar Guipúscoa des del començament. Això i la dura repressió que van patir els seus suports durant l'estiu de 1936 van tenir una gran influència en el tipus de repressió que van exercir. Si aquesta repressió fou més gran, això va ser a causa de l'èxode massiu de gran part de la població que va fugir de casa seva en direcció a Bilbao o a França. Així, la majoria dels dirigents esquerrans nacionalistes va aconseguir escapar dels franquistes.

La resistència va obligar els rebels a un avançament en columnes amb els seus moments d'acceleració i estancament en base a les quals es pot narrar el desenvolupament de la repressió mitjançant un sèrie de fites traçant un fil conductor que ens permeti entendre el que van ser els aspectes més negres del cop a Guipúscoa.

Les columnes van ser tres: la que pel Bidasoa i la vall de Oiartzun anava a Irun, la que des de Berastegui s'encaminava a Tolosa i la que, després de travessar Etzegarate i Ataun, seguia la vall de l'alt Oria.

Vinculat a l'avançament d'aquesta última **columna** hi ha la primera d'aquestes fites: **el carnatge de Beasaín** el 28 de juliol de 1936.

Els franquistes van trobar a Beasaín la seva primera resistència. Els republicans, a banda de les armes de la Guàrdia Civil, que s'havia mantingut fidel a la República, només tenien les que havien sostret d'una botiga d'Ordizia. L'únic reforç extern que van rebre va ser la d'uns voluntaris d'Eibar, sota el comandament del capità de la Guàrdia Civil Alejo Beñarán. La columna atacant la dirigia el tinent coronel Pablo Cayuela. Entre el 24 i 26 de juliol van prendre Ataun, Zegama, Idiazábal i, després de fracassar un primer intent d'entrar a Beasaín van aconseguir prendre Lazkao i Olabema. Aquest fracàs va enfurismar els franquistes. El 27 van atacar, però la resistència fou molt dura. Van tenir cinc morts i vint ferits mentre que els republicans van perdre set defensors. L'endemà va acabar la resistència. Cayuela va imposar el toc de queda, va destituir l'ajuntament republicà i va seguir avançant cap a Ordizia.

Aquí va començar el carnatge, gairebé de qualsevol que trobaven pel carrer. Les xifres ballen entre les vint persones que figuren a l'arxiu parroquial i les setanta que recolliren algunes fonts de l'època. Les últimes investigacions informen d'un total de trenta-cinc víctimes. La particularitat del que va passar és l'escassa influència de raons internes ja que les morts no van tenir relació amb el que podia haver passat anys abans ni van ser instigades per la dreta local sinó amb els militars que acabaven de prendre-la. Vuit d'elles es troben entre els resistents capturats a l'entrada, incloent-hi els set guàrdies civils fidels a la República; en total unes disset víctimes han aconseguit de relacionar-se amb actes de resistència. Els qui van entrar a Beasaín venien decidits a castigar, però no sabien a qui. No es va matar selecti-

vament sinó de manera caòtica i arbitrària, en un atac de ràbia motivat per la primera resistència amb què es topaven.

Mikel Aizpuru en el seu treball sobre el que va passar a Hernani estableix quatre tipus d'execucions. El que va passar a Beasaín correspondria al segon: "detinguts a casa i assassinats de seguida". A Beasaín es van assassinar unes quantes persones de dretes, fins i tot dos militants tradicionalistes. Un, el propi president del Cercle que va sortir en defensa d'un detingut i un altre que va intentar que els militars no cremessin un cotxe prop d'una fàbrica de tinta. Aquest últim era pare d'un metge exregidor de la Dictadura. Entre les víctimes confirmades hi havia una dona, tot i que alguns testimonis parlen de dues. La majoria de les víctimes –dinou- va ser portada al cementiri per ser-hi afusellada. L'endemà va arribar el comandant Ruiz Moriones que va aturar en "certa mesura" aquesta mena de repressió, tot i que van continuar les detencions.

Després d'aquesta primera fita, les columnes van continuar avançant. La de Cayuela va continuar la llera de l'Oria cap a Tolosa mentre en el Bidasoa era la de Beorlegui la que combatia els defensors d'Irun. Aquests combats es van desenvolupar a les alturres que protegien l'accés a la ciutat fronterera. En un d'ells hi va haver **la segona de les fites que articulen aquest treball, Pikoketa.**

Pikoketa és una posició en altura que separa Oiartzun del barri irunyenc de Ventas, des d'on els milicians fustigaven les columnes de proveïments rebels a Oiartzun. Davant d'això, el 7 d'agost, el tinent coronel Solchaga va decidir actuar. L'11, una columna es va posar en marxa cap a una Pikoketa protegida per una escassa tropa de milicians, entre la que hi havia unes quantes dones, majoritàriament joves comunistes, d'Irun. Els franquistes van aconseguir de sorprendre'ls de manera que pocs van aconseguir escapar dels vint que formaven la guarnició, Allà mateix van ser capturats i afusellats un total de tretze joves. Entre ells hi havia dues noies que només tenien 16 i 18 anys, Mercedes López i Pilar Valles.

De les quatre estratègies repressives que estableix Mikel Aizpuru en el seu treball sobre els afusellaments d'Hernani, fins aleshores se n'havien seguit les dues primeres. Els afusellats en el mateix front, "satisfent la seva fam de sang després dels costos de la repressió republicana" com podria ser el cas de Pikoketa, o la que es duia a terme al cap de poc de la detenció del suposat contrari, assassinat en el seu mateix domicili; Beasaín és el cas més clar. Després de la presa de la capital les dues restants van ser les més usuals.

En primer lloc, durant els primers mesos de domini, els detinguts als pobles van ser reclosos en presons o altres indrets de detenció –Ondarreta, sobretot- per tal que després fossin "posats en llibertat", segons l'eufemisme que es feia servir, a altes hores de la nit, i ser afusellats en paratges lluny del centre de Sant Sebastià, com ara Ulia, Oiartzun o Hernani. Posteriorment, s'afusellava després de fer els consells de guerra sumaríssims en què es condemnava a mort seguint la "nova legalitat franquista". Les condemnes s'acomplien a les parets d'Ondarreta, en el camp de tir de Bidebieta, a l'entorn del cementiri de Polloe, del Puente de Hierro o de la fàbrica de gas a Errondo.

Fou després de l'entrada a Sant Sebastià quan es va organitzar la repressió sota la direcció de les acabades d'estrenar noves autoritats, tot i que encara va conviure algun temps amb la que intentaven organitzar falangistes i requetès. El 17 de setembre de 1936, el governador militar Arellano va crear la Junta Provincial d'Ordre Públic "que entendrà en tot el que tingui relació amb detencions, ordres de llibertat, sancions especials, inspecció de serveis i altres actuacions referides a l'Ordre Públic" presidida per un monàrquic –Román Lizarriturry, comte de Vastameroli- i integrada per, a més de representants militars i policials, un representant de Falange i un altre de Requetè.

En aquestes primeres setmanes es fa impossible determinar el nombre molt nombrós de detinguts. La majoria ho era per les forces d'ordre acompanyades de requetès i falangistes. Aquesta primera onada creixia segons s'anaven ocupant els diferents municipis i el seu ritme es va anar incrementant a les acaballes de l'any coincidint amb la impossibilitat del pagament de les multes que les noves autoritats havien imposat a alguns per tal d'evitar-ne l'empresonament.

De setembre de 1936 a març de 1937 hi va haver el període agut d'afusellaments. El 14 de setembre, el comandant d'infanteria Ramiro Llamas Del Toro fou nomenat jutge Especial. La visita del general Cabanellas, el dia 20, l'arribada de Llamas i el nomenament d'Arellano com a governador civil van coincidir amb la radicalització de les execucions. Segons un informe enviat al Quarter General de Franco, esmentat per Mikel Azpuru, això va ser possible "gràcies a l'energia del jutge especial comandant Llamas, el qual perfectament compenetrat amb la necessitat d'una justícia eficaç ha millorat l'ambient passat d'absoluta manca d'autoritat que es notava en aquesta província".

Després de dos mesos d'"activitat", Llamas va abandonar el seu lloc el 22 de novembre, però no fou cessat sinó traslladat i de manera precipitada. Aizpuru planteja la hipòtesi que la raó fos la nova orientació a donar a l'estratègia repressiva en un intent d'acabar amb les accions indiscriminades. Franco s'hauria limitat a apartar els protagonistes de les morts més escandaloses, sense castigar-los pel que havien fet.

Octubre va ser un mes de moltes execucions, especialment a Hernani. El mes de novembre la xifra va ser una mica més baixa i l'escenari va passar, en part, a Oiartzun. A partir d'aquí la xifra va anar baixant fins a la presa de Bilbao. El fet que la majoria de republicans i nacionalistes compromesos amb el govern hagués fugit a Bilbao va provocar que, a la seva entrada en els diversos pobles, els franquistes no trobessin els qui volien. Després d'uns primers moments d'estupefacció es van regirar contra els qui s'havien quedat: per-

sones no compromeses, familiars i amics dels fugits, gents que no s'havia distingit i que pensaven que "no els podia passar res". Aquest va ser el seu gran error i pel qual van pagar amb la seva vida, per delictes que, en el mes d'octubre de 1936, suposaven la mort i que dos anys més tard només eren castigats amb sis anys de presó.

En tenim exemples a tota la geografia de Guipúscoa. Parem-nos en dos exemples d'Errenteria de la qual havia fugit el 13 de setembre la meitat de la població.

Un dels més terribles fou el dels germans Zapirain. Presos a Ondarreta, un d'ells, Salvador, va explicar el que va passar en un llibre intitulat Espetxeko Negarrak (Llàgrimes de la presó). Set dels nou germans van ser detinguts juntament amb el seu pare, vidu, en el caseriu Bordazar per dos guàrdies civils, dos requetès i dos falangistes. Primer els van acusar de no haver lliurat les seves armes –escopetes de caça- a les noves autoritats i de tenir massa munició. Els propis veïns van donar noves dades com la manca de dos germans units a l'Exèrcit Basc, així com la filiació de diversos d'ells a Solidaritat d'Obrers Bascos. Traslladats a Errenteria, quatre d'ells foren portats a Ondarreta. Els Zapirain van ser, després d'onze veïns d'Andoaín, els primers a a ser sotmesos al Codi de Justícia Militar. Acusats de formar part de les milícies i haver fet guàrdies als dipòsits de CAMPSA de Pasaia (Pasajes), dos d'ells van reconèixer haver fet servir escopetes en aquesta mena de tasques mentre que altres dos van dir que van utilitzar-hi bastons. El consell es va fer el 18 d'octubre i aquest detall va marcar-ne la diferència: els primers foren condemnats a mort i afusellats i els altres dos, a cadena perpètua.

El segon és el del mestre **Miguel Irastorza**. Republicà, no era una persona que s'hagués destacat. Va optar per no marxar i quedar-se a Errenteria. Com a funcionari que era, els franquistes el van posar a treballar a les oficines municipals i aquí hi ha la seva tragèdia. Al pis del damunt de la Casa Consistorial, on havia estat instal·lada la Comissaria de Guerra del Front Popular, van deixar abandonada una fotografia on apareixia al costat d'uns milicians armats. És fàcil imaginar que els militars van identificar ràpidament el civil que apareixia a la foto amb el funcionari que treballava dos pisos més avall. Detingut a les acaballes de setembre, el seu Consell de Guerra va tenir lloc l'1 de novembre i en el seu judici hi va haver nombrosos testimonis de l'acusació, tots ells dretans coneguts d'Errenteria. Condemnat a mort, fou afusellat el 16 de desembre. El més terrible del cas és que, si hagués marxat i tornat després de la caiguda de Bilbao, aquests càrrecs no li haurien suposat gaire més que una pena de presó.

Miguel Irastorza envoltat de milicians i carrabiners. Arxiu Municipal d'Errenteria.

Aquests dos exemples corresponen a la quarta de les estratègies esmentades ja que aquests consells són els primers que es van celebrar. Fins al 22 d'octubre van ser constants les *saques* nocturnes de presos. N'hi va haver una petita interrupció després de la celebració dels primers consells i es van reiniciar el mes de novembre. Bona part dels executats "no van tenir ni tan sols la possibilitat de ser jutjats sumàriament". Les execucions irregulars es feien mitjançant ordres verbals o de la fórmula d'"ordre de llibertat" i, en el cas que n'hagués existit alguna, la possible documentació generada ha desaparegut gairebé íntegrament. Després de la instauració dels consells de guerra aquestes execucions totalment extrajudicials i indocumentades es van anar reduint. Però això no afectava gaire la situació dels "condemnats" ja que en aquests simulacres de justícia que eren els consells de guerra no es respectaven gaire els drets més bàsics dels processats.

Dos punts es van convertir en el teatre on es van dur a terme la majoria de les execucions extrajudicials de la tardor de 1936: **El cementiri d'Hernani** i **Oiartzun**.

A Hernani aproximadament van ser afusellats fins a un total de 200 persones, des de les acaballes de setembre, durant tot octubre i la primera quinzena de novembre. Hernani, juntament amb Oiartzun, va ser la destinació final de bona part dels presos d'Ondarreta. D'entre tots ells, destacarem dos fets, entrerelacionats alhora, un amb altre a través d'una de les víctimes.

El bacallader republicà armat "Galerna" va salpar el 15 d'octubre de Baiona a Bilbao. La tarda del 17 va ser capturat per vaixells franquistes que havien sortit de Pasaia. Portava cinquanta passatgers, entre els que destacava el sacerdot i propagandista nacionalista José Aritztimuño "Aitzol". No se sap gaire bé què va ser de tots ells però sí que hi ha una ordre d'alliberament", signada per Llamas, que inclou catorze persones, entre les quals es troba "Aitzol". Segons el relat que va fer un dels passatgers, el francès Jean Pelletier, la nit de l'endemà 20 persones foren tretes i ficades en un camió –ell mateix es va salvar a l'últim moment-. Sí que

sabem que "Aitzol" va ser afusellat juntament amb altres divuit persones, però desconeixem si totes eren passatgeres del "Galerna". Tornant a la llista de Llamas veurem que molts no apareixen en la seva llista oficial de passatgers. No podem saber si es tractava de passatgers no registrats o de presos d'Ondarreta afusellats amb els del "Galerna". A més, alguns altres van ser afusellats més tard.

La mort d'Aitzol ens porta a la qüestió que, ja aleshores, va resultar polèmica; la dels **religiosos afusellats.**

Sobre aquesta qüestió hi ha hagut força literatura ja que el govern d'Euskadi i els religiosos identificats amb ell van intentar de cridar l'atenció internacional, tot adreçant-se directament al Vaticà. Per altra banda, el cardenal Gomà, primat d'Espanya i arquebisbe de Toledo –un dels mitrats identificat amb el bàndol franquista-, va intentar presentar-se en la seva documentació com el personatge que acaba l'afer. Reproduïm les següents línies, extretes del seu arxiu personal:

"Apareix envoltat del més gran secret tot el que fa referència als motius que determinaren els afusellaments dels sacerdots. Sembla que s'han fet desaparèixer tots els rastres relacionats amb aquests casos. [...] De la meva entrevista amb el P. Lacoume recullo les dades següents: Per declaració feta (en morir) dels propis executats, consta de manera certa que a la majoria d'ells no se'ls va prendre declaració formal. Sembla que a gairebé tots se'ls acusava del delicte d'espionatge, encobridors d'espionatge (Sr. Onaindia, per exemple, encobridor del senyor Peña Garicano [sic]) i propaganda de nacionalisme, o caràcter destacat dins de l'organització."

Aquestes línies resumeixen la clau de l'afer: De què s'acusava formalment i la manera com fou tractat cada cas del total de dotze sacerdots bascos que van ser afusellats entre els dies 7 d'octubre i 9 de novembre de 1936. Les víctimes estaven escampades per tota la província: **Gervasio Albisu** i **Martín Lecuoma** de Renteria; el ja esmentat **"Aitzol"; José Adarraga** i **Alejandro Mendicute** d'Hernani; **José Otano**, claretià de **Tolosa; José Ignacio Peñagaricano**, d'**Etxebarria (Bizkaia); Celestino Onaindia**, d'Elgoibar; **José Joaquín Arín, José Ignacio Marquiegui** i **Leonardo Guridi**, d'**Arrasate**; i **Jorge Iturricastillo** del pòrtic de **Marín** a Eskoriatza. Vuit d'ells van morir al cementiri d'Hernani i els altres quatre a Oiartzun. Formalment acusats d'espionatge i de propagació del separatisme, en cada cas s'endevinen raons diferents. L'acusació de nacionalisme és bastant feble i difusa en uns quants d'ells i hi ha el cas d'algun d'ells en què precisament les seves idees no anaven per aquesta banda. El que sí que sembla clar és que a alguns d'ells els va passar el que va passar a força civils, que pagaren els comptes de familiars i/o amistats destacades que havien aconseguit de fugir. En altres casos, com els tres d'Arrasate, sembla que van ser raons locals les que varen prevaler com ara la seva mala relació amb el nacionalisme i en altres, com els dos de Renteria i el pare Otano, la memòria popular indica que varen ésser denunciats per alguns companys de sacerdoci que no esperaven, és possible, que les coses anessin tan lluny.

El 26 d'octubre, quan Gomà va saber el que estava passant, es va reunir amb el general Dávila i amb Franco el qual, segons ell, "li va assegurar que es tallaria". Segons sosté Aizpuru "Pel que sembla, Franco va enviar un telegrama al general Dávila i aquest a Llamas, ordenant que es detinguessin els afusellaments de sacerdots. Llamas va al·legar que l'ordre no recollia el cas del sacerdot Iurricastillo i en va ordenar l'afusellament. Al cap de poc, tal i com hem vist abans, varen destituir dels seus càrrecs les autoritats guipuscoanes i van acabar els afusellaments dels sacerdots".

A les acaballes de setembre el front s'havia estabilitzat, més o menys en el límit provincial amb Biscaia. Quan va començar l'ofensiva, el 31 de març, Eibar i Elgeta van ser els primers pobles ocupats. A la segona de les poblacions van ser afusellats, com si res, vuit gudaris capturats en el moment de l'ocupació del poble.

Paral·lelament a Guipúscoa es va anar reduint el nombre d'afusellaments. A la fase dels passeigs va succeir, la tardor de 1936, la dels sumaríssims que es va estendre fins al mes de març de 1937. Després, quan va caure Bilbao el mes de juny i es va enfonsar el Front Nord l'estiu de 1937, es va aconseguir d'atrapar molts dels qui havien fugit el mes de setembre de 1936. No a tots, perquè molts d'altres van aconseguir d'embarcar-se cap a França, primer, i Catalunya després. Els franquistes aleshores ho tenien tot molt preparat. Els soldats lliurats foren reclosos en camps de concentració per tal de "separar el gra de la palla" i, en la majoria dels casos, sotmetre'ls a processos sumaríssims en els quals hi va haver una colla de condemnes a mort, tot i que després se'n van commutar moltes. Destaquen casos com el del qui després va ser eminent lingüista i acadèmic **Koldo Mitxelena**, el qual va ser condemnat a mort el 7 de setembre. Franco li va commutar la pena un mes més tard, el 9 d'octubre. Va estar-se a la presó fins al mes de maig de 1943.

D'altres no van tenir tanta sort. Des de juliol de 1937 fins al final de la guerra i a la primera postguerra, van continuar les execucions. Fou aleshores quan els franquistes van aconseguir d'acabar amb alguns dels dirigents que se'ls havien escapat l'any abans. Per acabar aquest repàs sobre les fites de la repressió franquista a Guipúscoa en revisarem els casos particulars de manera cronològica.

Mitxelena fou un dels gudaris nacionalistes que s'havia rendit després del polèmic pacte de Santoña, no respectat pels franquistes. Tant fou així que alguns van ser executats, entre ells **Florencio Markiegi**, alcalde de Deba i membre de l'executiva guipuscoana del PNB, el GBB. Ja hem vist com el seu germà, sacerdot, José, va morir executat un any abans, el 25 d'octubre.

El 10 de març de 1938 foren afusellats a Burgos dos regidors d'Irun, el socialista **Florencio Iracheta** i el republicà **Evaristo Larrañaga**. Tots dos

van ser capturats el mes de març de 1937 en un altre vapor republicà, el "Galdames". Al costat d'ells va caure també el dirigent democristià català Manuel Carrasco Formiguera (afusellat el 8 d'abril) i un altre regidor d'Irun que va salvar la vida, Gerardo Bienabé Artia. Tots dos van ser jutjats el 23 de juliol de 1937 i se'ls va responsabilitzar de la mort de diversos dretans d'Irun i de la crema de la ciutat el 1936. Les gestions dutes a terme per l'ambaixador francès Herbette no van servir de res.

El 15 de juliol de 1939 a Alacant va ser executada una altra personalitat republicana guipuscoana. Aquest cop es tractava d'algú important: el Governador Civil durant l'estiu del 1936, **Antonio Ortega Gutiérrez.** Tinent de carrabiners a Irun quan va esclatar la guerra; els primers dies del conflicte va encapçalar la seva defensa i el 6 d'agost va ser-ne nomenat Governador Civil. Va dirigir les forces republicanes d'aquella campanya i, en exercici del seu càrrec, va ordenar l'afusellament de vuit presoners i cinc oficials rebels com a represàlia pels bombardeigs sobre Sant Sebastià. El mes de novembre va marxar a Madrid on va participar activament en la seva defensa. Ascendit a coronel, va exercir diversos comandaments militars i, el mes de maig de 1937, fou nomenat Director General de Seguretat. No va poder fugir i va ser jutjat i condemnat a mort. No fou afusellat sinó executat mitjançant garrotament.

Un any més tard, el 27 d'agost de 1940, fou afusellat el regidor socialista de Sant Sebastià **Luís Iglesias**, també capturat a Alacant. En un principi el va acusar una denúncia on se'l feia culpable de la mort, el mes d'agost de 1936, del cap de la Falange de Sant Sebastià Luís Prado, "sacat" d'Ondarreta quan Iglesias era director de la presó d'Ondarreta. A més, li imputaven haver confeccionat llistes d'afusellament de personatges de dreta de Sant Sebastià. Sense sorpreses, fou condemnat a mort i afusellat al camp de Bidebieta.

Per acabar aquest recorregut queden dos afusellaments que serveixen de tancament: els de **Jesús Larrañaga** i de **Manuel Asarta**, el mes de gener de 1942. Tots dos van ser capturats també a Alacant, però van aconseguir d'escapar i passar la frontera francesa. L'any 1941 la direcció del PCE va decidir d'enviar-los a Espanya a reconstruir el partit via Portugal. Van arribar a Lisboa el 30 d'abril de 1941. Van ser detinguts per la policia portuguesa que els va lliurar a la franquista. Van ser condemnats a mort el 19 de gener de 1942 i afusellats a Madrid dos dies més tard.

Jesús Larrañaga fou el principal dirigent comunista de Guipúscoa i, sobretot, el Comissari de Guerra de la Junta de Defensa guipuscoana. Per a les dretes locals era el principal responsable de la dura repressió que havien sofert. Fou el principal promotor dels tres consells de guerra celebrats a Sant Sebastià el mes d'agost, implicat també en les execucions d'última hora dels líders dretans a Hondarribia; era inevitable que la venjança s'acomplís i ell, conseqüent militant fins al final, ho sabia quan va intentar tornar a Espanya.

Regidor socialista d'Irun Florencio Iracheta
Imatge de la pàgina web de Kutxateka.
https://www.kutxateka.eus/

L'afusellament de tots dos a les parets del cementiri de l'Almudena posa punt al recorregut que hem descrit des del primer moment de la guerra. Un punt més seguit que final perquè, a partir d'aquest any comença un altre període, si no relacionat directament amb la Guerra Civil sí amb el propi devenir de la dictadura franquista la qual no va deixar de treure a la llum la seva cara repressiva més violenta fins al mateix moment de la mort del dictador.

BIBILIOGRAFIA

AIZPURU, Mikel (dir.), APAOLAZA, Urko, GÓMEZ, Jesús Mari y ODRIOZOLA, Jon: El otoño de 1936 en Guipúzcoa. Los fusilamientos de Hernani, Alberdania, Irún, 2007, 344 pp.

BARRUSO, Pedro: Violencia política y represión en Guipúzcoa durante la Guerra Civil y el primer franquismo (1936-1945). Hiria Liburuak. 2005.

JIMÉNEZ DE ABERASTURI, J.C.; Luis Mª. Crónica de la Guerra en el Norte (1936-1937). Sant Sebastià, 2003.

KORTAZAR BILLELABEITIA, Jon: Beasain Errepublika-garaian (Beasain : Oroimen historikoa). Editorial Sociedad de Ciencias Aranzadi; N.º 1 edición (17 octubre 2018), 329 pàgines.

ZABALETA, Mikel: La foto que le costó la vida… El proceso a Miguel Irastorza y Anselmo Cid. Dins Oarso, 2018. Errenteriako Udala, pp. 142-148.

ZAPIRAIN ECEIZA, Salvador: Espetxeko negarrak. Auspoa Liburutegia, 1984.

PRESONERS DE GUERRA ESCLAUS EN TERRITORI BASC

Ascensión Badiola Ariztimuño
Doctora en Història

Els camps de concentració de Franco es creen l'any 1937, amb la finalitat de concentrar i classificar presoners de guerra. És així com veu la llum Deusto, situat als afores de la ciutat, i que aleshores també és un hospital de presoners de guerra -centre d'internament tancat i fortament vigilat per tal d'evitar que en surti o hi entri ningú sense permís-, que el mes de juny de 1937 hostatja, segons dades militars, 2.243 interns[1]. És el mateix cas dels camps de concentració d'Oruña i Murguia. Tots tres es troben en edificis sòlidament construïts. Són edificis religiosos –Deusto i Orduña dels jesuïtes i Murguía dels pares paüls –. Tots tres es troben a prop del tren, la qual cosa permet el trasllat d'homes i queviures i, a més, tenen una certa infraestructura –instal.lacions d'aigua potable, sanejament i disposen de "bons vents", requisits exigits per la inspecció de Camps de Concentració, ICC, per tal d'acollir els milers de presoners que arriben del front nord i que hi continuaran arribant després del front d'Aragó i d'altres camps formats igualment a l'Espanya ocupada i vençuda.

La intenció primigènia de la creació dels camps a tota la geografia espanyola l'any 1937 és la d'acollir les ingents masses de presoners, ja siguin presentats voluntàriament, ja siguin capturats, amb la finalitat d'esbrinar-ne l'afecció al Règim, motiu pel qual es creen les comissions classificadores, o el que és el mateix, tribunals militars que segueixen un procediment exhaustiu per tal d'obrir un expedient individual per a presoners, a partir dels informes econòmico-socials demanats als seus municipis d'origen, per tal d'identificar i diferenciar els afectes dels desafectes. Llevat d'aquells que mostrin clarament la seva afecció, la resta serà considerada desafecta, o el que és pitjor, serà dubtosa i, per tant, passarà a formar part d'algun batalló de treball forçat.

Per fer-nos una idea de la importància de Deusto pel que fa al nombre de presoners a classificar cal dir que en aquest camp es creen dues comissions classificadores, mentre que a la resta només n'hi haurà una, una per a Guipúscoa i una altra per a Àlaba. La primera de les tres que es crea és la comissió classificadora de Vitòria, ja que a començament de 1937, per disposició del comandant militar de Vitòria, es crea aquesta comissió per a la recepció, examen i atenció als "individus i familiars evadits de la zona roja del front Biscaia", que són allotjats de manera provisional a la capital d'Àlaba fins que el gran nombre d'altes, fa necessari fer servir el col·legi dels pares paüls de Murguía i dels pares jesuïtes d'Orduña.

1 Arxiu General Militar d'Àvila, C 2325, l 56 Cp 12/3 dins BADIOLA ARIZTIMUÑO. A. *La represión franquista en el País Vasco. Cárceles, campos de concentración y batallones de trabajadores en el comienzo de la posguerra;* [tesi doctoral] UNED, Madrid, 2015.

Com a conseqüència d'aquesta classificació sorgeixen els presoners tipus A (afectes), que són enviats a casa seva o a les caixes de recluta si estan en edat de lluitar al front; els de tipus C i D són enviats a la presó per tal de ser sotmesos a consell de guerra i, per últim, els classificats com a A (dubtosos) i els de tipus B (voluntaris en el front enemic no oficials) formaran part de la massa homogènia de treball esclau, amb el doble objectiu de tenir-los actius i d'autofinançar-ne el manteniment en el camp. A l'inici i per tal d'evitar que romanguin en "estat constant d'ociositat perjudicial, formant grups", han de formar forçosament, a més de davant dels actes de la bandera i a les hores dels àpats, en altres dues ocasions diàries, una al matí i una altra a la tarda, ocasions en les quals s'aprofita per passar llista, fer lectures i exercici físic. En acabar qualsevol acte han de cridar tres visques a Espanya i al Generalíssim.

Tanmateix, a Deusto s'obriran aviat tallers de joguines i de reparació d'automòbils, per tal de tenir-los enfeinats, mentrestant es creen grups de mà d'obra forçada ja que en aquestes dates primerenques, el de Deusto és ja un centre de detenció massiu i una font de finançament per a l'ICC, juntament amb el de Murguía, a diferència del camp d'Orduña i del d'Irun, que seran simples indrets de trànsit i espera per a la classificació, així com centre de suport a camps com el de Miranda de Ebro i a la saturada presó provincial d'Àlaba, mentre que el d'Irun serà l'avantsala per a l'entrada de refugiats que provenen de França i volen tornar a Espanya un cop acabada la guerra. Precisament, la primera dada numèrica que hi ha sobre Irun és d'agost de 1939 en què hi va haver 224 presoners, tot i que alguns autors parlen de l'existència del camp de la Hilatura d'ençà de 1937 per a tots aquells que provenien de la frontera i no podien acreditar la seva afecció al règim.[2]

Deusto i Murguía es converteixen d'aquesta manera en els principals subministradors d'homes per a la formació de batallons de treball forçat i en menor mesura ho serà Orduña (només per a algun treball puntual).

Aquesta excepció del camp d'Orduña, que de continu és un lloc d'inactivitat per als seus ocupants que passen el temps deambulant pel pati o enganyant la gana, entre recompte i recompte (cinc al dia), en moments molt concrets; té a veure amb la realització de treballs diversos com ara el de neteja d'edificis on s'allotgen els soldats, la millora de la calçada que uneix la localitat amb el santuari de la Verge de l'Antigua, com la conservació del monument alçat en honor seu[3].

Gairebé qualsevol edifici sòlid serveix per a tancar l'enemic vençut, però hi ha una figura especialment singular, a mig camí entre la presó i els dipòsits de presoners, com són les places de toros que també arriben a ser indrets de reclusió, dependents de l'ICC, que ordena que es posin a disposició dels governadors militars de Guipúscoa, Àlaba, Santander, Biscaia i Navarra les tropes de custòdia necessàries per a les places de toros habilitades com a camps de concentració. Tanmateix, al cap de poc, serà la mateixa autoritat militar la que desistirà d'utilitzar aquests recintes com a allotjament de presoners ja que no tenien les condicions elementals. Per tant, aquests homes reclosos en aquests condicions insanes, reconegudes per la pròpia autoritat militar, passaran a altres camps de concentració i d'allà a batallons de treball forçat.

Tanmateix, la plaça de toros de Guipúscoa dura més temps, fins al 23 de febrer de 1939. En ser traslladat un contingent d'aquests presoners a l'estació de tren assalten comerços de queviures, fruiteries i forns durant el trajecte. La gent se n'aparta sense dir una paraula. Son com gossos estomacats i famolencs.

És la mateixa impressió que causen el veïnat de Bilbao els presoners que provenen del camp de Deusto que desfilen pels carrers a mitjans del mes de novembre de 1938 de camí cap a l'estació de tren de Lezama per anar a treballar a les obres de reconstrucció del Cinturó de Ferro de Bilbao. Molts dels presoners no podien aguantar-se drets i caminaven sostinguts pels seus company. Era una desfilada de bruts i trencats.

A la plaça de toros de Sant Sebastià, el mes de maig de 1939, el metge assimilat que signa les defuncions és Marcelo Bernabeu de Yeste i pels seus certificats sabem de les morts d'Ángel Vitori Díaz, natural de Maó, de 51 anys i el de Ramón Villaseca Junient, de Llanera del Arroyo (sic) (Lleida) i és que, a partir de la primavera de 1938, els camps bascos s'omplen de catalans, mallorquins, menorquins, valencians i castellonencs que han caigut en el front de Terol i de Llevant.

L'ocupació pels rebels de part de Catalunya i Llevant l'any 1938 amb les caigudes de Lleida el 3 d'abril i de Castelló el 13 de juny obliguen a la distribució d'una població presonera que augmenta amb la batalla de l'Ebre i la conquesta definitiva de Catalunya. El mateix dia de la conquesta de Terol es capturen massivament presoners i molts d'ells són enviats a Murguía (Âlaba), camp en el qual l'1 de juliol de 1938 són 442

2 D'aquest camp hi ha dades d'ençà d'agost de 1939, però sense llistats nominals d'altes i baixes mensuals fins a mitjans de 1940, ja que no van ser confeccionats per l'autoritat militar, al·legant l'escassetat de personal administratiu del camp obtingut de Prisioneros CC Irún, de Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca. Fons Tribunal de Comptes. Caixa 53 dins BADIOLA ARIZTIMUÑO, A., *op.cit*. (tesi doctoral) UNED. Madrid. 2015.

3 Acta sessió plenària de l'Ajuntament d'Orduña d'1 de desembre de 1937 signatura 1/053, pàg. 113 i informe de Ponència de Foment de 2 de novembre de 1937 dins acta de la DPV a l'Arxiu Foral del Territori Històric de Biscaia dins BARDIOLA ARIZTIMUÑO , A. op. Cit. (tesi doctoral 2015).

les altes de presoners procedents del front de Llevant i 734 altes de presoners que arriben de Saragossa. La població reclusa el mes de novembre de 1938, sota el comandament del cap del camp alabès, Teodoro Calderón Lobo, augmenta fins als 1037 presoners, la gran majoria catalans, que posteriorment seran resituats en els camps d'Orduña i Deusto.[4]

Prova d'això és que, dels gairebé 3.000 presoners de novembre de 1937, la majoria de procedència basca, de Santander i d'Astúries que hi ha a Deusto a causa de la caiguda del front Nord, es passa a 4.488 homes el mes de juny de 1938, que provenen de la caiguda d'Aragó.[5]

Per a 1939, data prevista del tancament de la majoria dels camps de concentració, un cop classificats la majoria dels presoners, Deusto també ha complert amb aquesta finalitat i la majoria dels reclusos estan ja destinats a batallons de treballadors, o han estat enviats a les caixes de reclutes, o a presó per tal de complir la sentència imposada en consell de guerra.

Prova d'aquest continuat degoteig d'homes enviats a treballar forçosament, que comença el mes de novembre de 1937, quan es traslladen 758 presoners en situació de trànsit que arriben al camp per tal de treballar a les mines i 48 a la construcció naval de Bilbao, hi ha els tramesos als dotze batallons de Biscaia (BT 14 i 15 de Bilbao, el número 1 de les mines, els números 30 i 128 de Sondika, el de sapadors minadors número 6 de Sopelana, els del Servei de Recuperació d'Automòbils de Zorroza i Lamiaco, etc.).

Però els batallons de mà d'obra esclava no es nodreixen únicament d'homes provinents dels camps d'internament bascos. El moviment és continu i així als batallons guipuscoans (10 a Errenteria, 5 a Oiartzun, 1 a Pasaia i 2 a Donòstia) i a molts dels alabesos (el BT n. 217 de Vitòria, BT n. 24 de Nanclares de Oca, entre d'altres) s'envien presoners des del camp de Miranda de Ebro o des d'altres batallons de treball.

Les tasques que duen a terme en territori basc són tant fortificació de fronteres, ja sigui a les carreteres com búnquers o nius de metralladores, com és el cas dels batallons de Guipúscoa i de Biscaia, aquests últims enfrontats a la reparació del Cinturó de Ferro, així com a tasques d'obertura de carreteres i camins forestals (obertura de pistes a la serra de Ganguren). També treballaran en obra civil en el marc de Regions Devastades, la finalitat de la qual és la reconstrucció urbana, com és el cas de la de Gernika i Amorebieta, o la construcció d'habitatges a Eibar, per posar-ne algun exemple.

Aquest treball forçat, amb el temps, canvia de nom. Comencen essent batallons de treballadors (BT), organitzats d'ençà de 1937, sota el comandament de l'ICC formats amb presoners de guerra a partir dels camps de concentració i amb vigència fins a 1940, any a partir del qual comencen a funcionar els Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors (BDST)[6], que afecta els pertanyents als reemplaçaments de 1936 a 1941, els expedients dels quals són examinats per les Juntes de Classificació i Revisió de les Caixes de Recluta i en no donar com a vàlid el període de servei militar; a més de considerar-los bé com a dubtosos, bé com a desafectes, seran obligats a treballar en aquests batallons disciplinaris sota el comandament de l'exèrcit. Són els batallons disciplinaris 11, 38, 80 i 81 d'Errenteria, el 89 de Vitòria o el 30 que treballa en la construcció de l'aeroport de Sondika.

Per últim, els Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats (BDSTP) són una clara continuació dels anteriors pel que fa a l'estructura i funcionament. També els treballs duts a terme seran semblants, sobretot la construcció d'infraestructures i els inicis de la fortificació dels Pirineus, ja que l'Estat Major de l'Exèrcit comença a planificar la defensa de la frontera al cap de poc de començar la segona guerra mundial el mes de setembre de 1939. Ara bé, en aquest cas, es tracta de treballadors penats, és a dir, que aquests treballadors de batallons creats el 1941, han passat per un consell de guerra i han estat condemnats a penes de presó. A aquest grup de treballs pertany el Regiment de Fortificació n 1 que se situa a Guipúscoa i Navarra amb companyies establerts en els pobles d'Elizondo i Oiartzun els anys 1939, 1940 i 1941.

A més dels anteriors, hi ha també els batallons especial de càstig. A aquesta categoria corresponen els batallons disciplinaris de soldats treballadors (BDST) n. 1, a Puerto Bolonia (Cadis) i el BDST 92 de Getxo (Biscaia), aquest últim per donar cabuda als desertors.[7]

Per afegitó als batallons, hi ha altres figures de treballs forçats com ara les colònies penitenciàries militaritzades, els destacaments penals o els treballs de Regions Devastades, que sí que tenen com a antecedent el judici previ o el consell de guerra. Es tracta, en definitiva, de personal penat i, com a tal, dependent d'administracions no només militars sinó també civils, com ara el Ministeri de Governació o el de Justícia.

A Guipúscoa hi ha set destacaments penals (Irún Errenteria, Do-

4 Dels 24 morts que consten al Registre Civil d'Orduña, gairebé la meitat són catalans (Barcelona, Lleida, Tarragona, Girona).

5 Arxiu General Militar d'Àvila, C. 2330, L 58, Cp 10/4 dins BADIOLA ARIZTIMUÑO, op. cit. (tesi doctoral 2015).

6 Els BDST es creen per ordre del Ministeri de l'Exèrcit de 20 de desembre de 1939 sobre Servei Militar i Marina, que no reconeixia com a vàlid el servei militar que s'havia dut a terme a l'exèrcit republicà durant la Guerra Civil.

7 Dades obtingudes del Fons Tribunal de Comptes del Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca dins BADIOLA ARIZTIMUÑO, A., op. cit. (tesi doctoral, 2015).

nòstia, Cestona, Iciar, Cegama i Eibar). Entre 1942 i 1944 gairebé tots depenen de l'empresa militaritzada ABC, tot i que el d'Eibar treballa per a la direcció de Regions Devastades en la reconstrucció del poble. També en trobem un altre a Zumaia. El d'Irun ocupa més de 200 presos, procedents majoritàriament d'Andalusia, Extremadura i Astúries, que treballen en canalitzacions hidràuliques. En aquests destacaments de penats es tracta amb la màxima rudesa no solament els presos, sinó també els qui els guarden si no duen a terme correctament la seva tasca de custòdia; així del destacament penal d'Iciar el mes d'octubre de 1942 destitueixen amb pèrdua de tots els seus drets el guàrdia interí Eulalio Mugica Gorrichu per no haver impedit l'evasió d'un dels penats.[8]

A Biscaia, els destacaments de Gernika, Amorebieta i Durango treballen en la reconstrucció dels seus respectius municipis, sota la direcció de Regions Devastades; pel que fa als ferrocarrils trobem el destacament que construeix el ferrocarril Vitòria-Altsasu i el de Bermeo, que treballa en la construcció del ferrocarril Sukarrieta-Bermeo. En aquest últim moren en accident uns quants penats provinents d'Andalusia. Aquests destacaments biscaïns existeixen encara entre 1952 i 1957, sota el comandament de l'empresa constructora Banús, que també fa servir mà d'obra captiva a les obres del port de Bermeo. Per altra banda, el destacament penal de Lezama s'ocupa no solament de la reconstrucció del municipi sinó també de les obres de la carretera que dóna accés a l'indret commemoratiu on les tropes de Franco trenquen la defensa de Bilbao a la carretera de Gastelumendi. El Règim pretén fer d'aquest lloc un monument de memòria. Altres destacaments biscaïns són els de les mines (Gallarta, Galdames i La Arboleda) que tenen entre 82 i 337 presoners cadascun, formats per diverses companyies i són la continuació de l'extingit batalló miner n 1.[9]

Pel que fa a les empreses militaritzades a la indústria basca, aquestes fan servir mà d'obra captiva fins l'any 1939, mentre es construeix material de guerra. La proposta parteix de la Comissió Militar d'Incorporació i Mobilització Industrial de Bilbao l'octubre de 1937 i és estudiada per l'ICC que dóna el vistiplau a la utilització dels presoners en indústries militaritzades, i sobretot amb els obrers que tinguin alguna mena d'especialitat o ofici. L'informe del coronel Martín Pinillos remarca la necessitat que la custòdia i la vigilància d'aquests obrers hauran de ser suficients ja que es tracta en realitat de desafectes. Les peticions han de ser per a obra pública o privada, però aquesta última haurà de ser d'"utilitat nacional o social" i amb la condició que no hi hagi obrers aturats de l'especialitat que se sol·liciti a la localitat per a la qual es demanen. Quan acabi la jornada laboral, els presoners quedaran subjectes a règim d'internat en un camp de concentració. Els allotjaments han de reunir les condicions indispensables de d'higiene i seguretat i l'alimentació cal que sigui al més sana i abundant possible, aspectes que queden subjectes a inspecció per part de l'ICC[10]. La custòdia no afecta únicament a les hores de treball, també a les de descans, ja que no solament abasta l'aspecte obvi d'evitar la fugida sinó que es pretén vetllar pel tractament moral dels presoners, mitjançant lectures, cants, exercicis, esbarjos, audicions i conferències, "per tal d'encaminar-los en el nou sentit de la Pàtria", és a dir, que es volen aprofitar les hores de treball per tal de redimir el presoner amb l'esforç del seu treball i les hores d'oci per tal de reeducar-lo en els valors del règim.

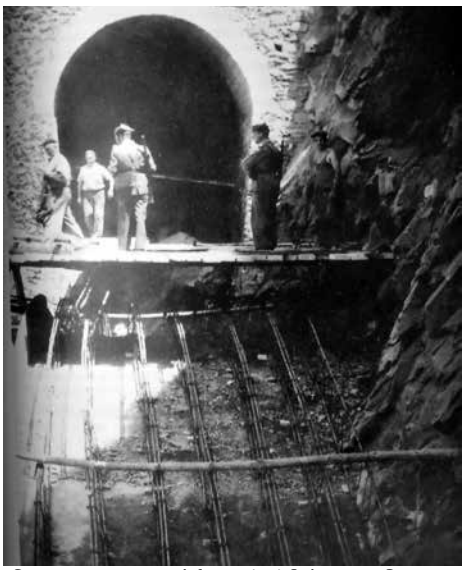

Destacament penal ferroviari Sukameta-Bermeo

No només les grans indústries basques com ara Babcok Wilcos, La Naval, Altos Hornos, Echevarría, ABC, Alfa, MIchelin, La Papelera Española, etc. fan servir mà d'obra d'aquesta mena, també els petits tallers es beneficien d'aquest esforç gairebé gratuït. Hi ha una gran quantitat de sol·licituds, concessions i denegacions d'homes per a aquestes tasques.

El sofriment d'aquests captius el descriu força bé Marcelo Lisabiaga, un històric militant comunista mort el 2015, que va conèixer aquesta mena de captivitat, i ho fa amb un exemple: "Vaig pujar a la pedrera per donar una carta en mà: "Oye, Pepe, ha llegado tu libertad!!!" El vaig felicitar, li vaig donar la mà i me'n vaig anar, però al cap de cinc minuts, abans de sortir en un camió que baixava a l'oficina, em van dir: "Saps què ha passat? El gallec Pepe Villela, s'acaba de llançar daltabaix i s'ha matat"[11]

Quan el treball forçat desapareix, molts dels lliberts s'estimaran més no tornar als seus pobles d'origen per por a les represàlies. La majoria ni tan sols parlarà d'això en tota la seva vida.

8 BOE nº 289 de 16 d'octubre de 1942.

9 Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca. Fons tribunal de Comptes, caixa 98, extracte 1 dins BADIOLA ARIZTIMUÑO, A. op. cit. (Tesi doctoral, 2015).

10 Arxiu General Militar d'Àvila C 2330, L 58, Cp 1 y Cp 6 a BADIOLA ARIZTIMUÑO, A., *op. cit*. (tesis doctoral, Madrid 2015).

11 Entrevista a Marcelo Usabiaga a revista *Hirian* de 12 de junio de 2014.

FONS PRIMÀRIES D'AQUEST ARTICLE

Arxiu General mIlitar d'Àvila

Fons Tribunal de Comptes del Centre Documental de la Memòria Històrica de Salamanca

Registre Civil d'Orduña

Arxiu Municipal d'Orduña dins Arxiu Foral del territori històric de Biskaia.

BIBLIOGRAFIA

BADIOLA ARIZTIMUÑO, A., *Cárceles y campos de concentración en Bizkaia 1937-1940*. (Txertoa arg.) Donostia - Sant Sebastià (2011).

BADIOLA ARIZTIMUÑO A., *La represión franquista en el País Vasco. Cárceles, campos de concentración y batallones de trabajadores en el comienzo de la posguerra;* (tesi doctoral) UNED. Madrid. 2015 en http://e-spacio.uned.es/fez/eserv/tesisuned:GeoHis-Abadiola/BADIOLA_ARIZTIMUNO_Ascension_Tesis.pdf (descarregable).

BARRUSO, P. *Violencia política y represión en Guipúzcoa durante la Guerra Civil y el Primer Franquismo (1936-1945)*. (Hiria arg.). Donòstia-Sant Sebastià. 2005.

BARRUSO, P., "El difícil regreso. La política del nuevo Estado ante el exilio guipuzcoano en Francia (1936-1939)". *Fundación Sancho el Sabio nº 11*, 1999 pp 101-142

EGIGUREN, J., *Prisioneros en el campo de concentración de Orduña (1937-1939)*. Donòstia- Sant Sebastià. Tarttallo 2012

EIROA SAN FRANCISCO, M., "Refugiados extranjeros en España: El campo de concentración de Miranda de Ebro." *Ayer*, 57 (2005).

MENDIOLA GONZALO, F., "El impacto de los trabajos forzados en la economía vasca y navarra (1937-1945)". *Documentos de trabajo de Asociación de Historia Económica*. 2010; pp - 5.

MENDIOLA, F., y BEAUMONT, E., *Esclavos del franquismo en el Pirineo*. Tafalla. Ed. Txalaparta. 2006

OLAIZOLA, J. "Destacamentos Penales y construcción de infraestructuras ferroviarias", dins GASTÓN, J.M.; MENDIOLA, F. (Coord.): *Trabajos forzados en la dictadura franquista*; Pamplona, Govern de Navarra. I. Jerónimo Ustáriz. Memoriaren Bideak, 2007. p. 116-131

OLAIZOLA ELORDI, J. "Trabajo forzado y ferrocarril. Los destacamentos penales y construcción de infraestructuras ferroviarias". *IV Congreso historia ferroviaria*. Málaga. 2006

OLAIZOLA ELORDI,J. *El ferrocarril de Amorebieta a Bermeo*. Ed. Euskotren. Bilbao. 2005.

RODRIGO, J. *Cautivos. Campos de concentración en la España franquista (1936-1947*). Crítica. Barcelona. 2005

RODRIGO, J. "Internamiento y trabajo forzoso: los campos de concentración de Franco". *Hispania Nova, 6* (2006) http://hispanianova.rediris.es

EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL I LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A EUSKADI

Jon Penche González
Investigador Càtedra UNESCO de Drets Humans
i Poders Públics UPV/EHU

A principis d'aquest any 2021 s'ha presentat la base de dades de víctimes mortals de la Guerra Civil a Euskadi, que està disponible per a consulta al web de Gogora, l'Institut de la Memòria, Convivència i els Drets Humans.

Aquest treball és el resultat d'Un Conveni fet entre la Secretaria General per a la Pau i per a la Convivència, el propi institut Gogora, la Càtedra UNESCO de Drets Humans i Poders Públics de la Universitat del País Basc UPV/EHU i la Societat de Ciències Aranzadi.

Aquesta base de dades se centra exclusivament en l'estudi de totes aquelles víctimes mortals que van morir com a conseqüència de la contesa bèl·lica i la posterior repressió franquista. A més, cal remarcar que en aquest treball es recullen tant les persones, basques o no, que van morir a Euskadi en el període esmentat, també aquelles amb veïnatge basc que ho van fer fora dels tres Territoris Històrics.

La premissa bàsica d'aquest treball era la de crear un cens, al més solvent i contrastat possible, per a la qual cosa calia consultar les principals fonts arxivístiques i bibliogràfiques on apareixien inscrites i/o recollides cadascuna de les víctimes mortals. El creuament de dades de totes aquestes accions ha permès de tenir una aproximació prou acurada sobre el nombre de víctimes mortals que hi va haver com a conseqüència de la Guerra Civil. Aquest resultat, però, sempre està obert a noves investigacions i aportacions o com a conseqüència de l'accés als fons que encara no han estat consultats. Tanmateix, hi ha persones difuntes la mort de les quals no va quedar enregistrada en cap font arxivística consultable, motiu pel qual aquest estudi ha de servir per fer una crida a les famílies dels morts i represaliats durant la Guerra Civil i el primer franquisme per tal que s'acostin a l'Institut Gogora per tal de donar el seu testimoni i oferir informació sobre els seus familiars. És per això que s'ha inclòs en el cens de víctimes les persones els familiars de les quals testimonien que van morir a la guerra, tot i que no hi hagués cap registre que ho demostrés.

Com dèiem, el resultat d'aquestes accions investigadores ha quedat palès en una base de dades que ara s'obre als ciutadans i que conté, fins a l'actualitat, 20.970 registres, 977 dels quals corresponen a dones. Les víctimes mortals han estat classificades en dos apartats: **Víctimes mortals causades pels rebels** i **Víctimes mortals causades pels republicans**, cadascun d'ells subdividit en diversos apartats.

El primer dels apartats conté set categories. La primera és *Persones mortes en bombardeigs rebels*. Es

tracta, bàsicament, de morts a causa dels bombardeigs de l'aviació, de les forces navals i de l'artilleria sobre la població civil no combatent. La guerra àeria a Euskadi va començar molt aviat, amb el bombardeig d'Otxandio el 22 de juliol de 1936, que va causar més de 60 víctimes mortals; a partir d'aquí les operacions aèries rebels van anar *in crescendo* ja que es van enregistrar 695 operacions de l'aviació rebel a la campanya de la primavera de 1937, segons explica el professor Xabier Irujo, quan es van produir els tràgics bombardeigs de Durango i Gernika. Segons es desprèn de la investigació, s'han pogut constatar 1.361 víctimes mortals causades per bombardeigs. Cal remarcar que es tracta de la nòmina de persones registrades i no del nombre total de persones mortes en aquests bombardeigs, que, segons estudis recents, va poder ser més alta.

La segona categoria agrupa aquelles persones que van ser *executades per Consell de Guerra*, bé a Euskadi o aquells bascos que van ser jutjats o executats en altres províncies. La gradual substitució de la repressió extrajudicial per una repressió "legal" es va produir, entre d'altres raons, pel fracàs parcial de la rebel·lió militar, l'estabilització dels fronts de guerra, l'arribada de l'hivern i el desig de justificar el cop i legitimar el nou ordre militar davant de l'opinió pública internacional. Així, des dels inicis de 1937 es va començar a canalitzar la repressió a gran escala a través de processos sumaríssims d'urgència. Durant la nostra investigació hem trobat 991 executats amb sentència judicial, més de la meitat dels quals enregistrats al Territori Històric de Biscaia, on la repressió "legal" franquista es va acarnissar més a fons,

Persones executades extrajudicialment pels rebels conté 1.155 registres. La repressió franquista de tipus extrajudicial, no reglada, es va produir, sobretot, durant els primers mesos després de l'aixecament rebel de juliol de 1936. No va ser fins a inicis de 1937 quan es van començar a conformar els tribunals militars i a fer els primers processos sumaríssims, engreixant la maquinària repressiva "legal" franquista, per la qual cosa les execucions extrajudicials van ser molt nombroses en els territoris on havia triomfat el cop d'Estat o en els que van caure en mans franquistes en els mesos següents. Per tant, aquesta mena de repressió es va dur a terme sobretot en els territoris de Guipúscoa i Àlaba en els primers mesos de la guerra, fins que es van posar en marxa els Consells de Guerra.

Persones mortes en captivitat és la següent categoria, que agrupa totes aquelles persones que van morir en una situació de privació de llibertat, bé fos a la presó, camps de concentració o batallons de treballadors. L'amuntegament, els maltractaments, les males condicions higièniques, la feble atenció sanitària o la deficient alimentació, entre altres causes, van provocar la propagació de malalties entre els reclusos i recluses, la qual cosa va derivar en milers de defuncions. Aquest estudi revela un total de 2.238 persones que van morir en els centres de detenció d'Euskadi o bascos i basques que van morir en centres d'altres parts de l'Estat. Al marge d'aquesta categoria hem agrupat els 89 bascos i dues basques que van morir en *camps de concentració nazis* durant la II Guerra Mundial.

Els *combatents de l'exèrcit basc* s'agrupen en una altra categoria, on s'han localitzat un total de 7.204 gudaris i milicians, morts tant durant el període de la Guerra Civil a Euskadi, bascos o forans, com també combatents bascos morts fora dels tres Territoris Històrics. En aquest sentit, cal reconèixer els qui van donar la seva vida en el camp de batalla per defensar el govern legítim en el curs d'un conflicte armat que, atès el seu resultat, els va convertir a ells en traïdors als rebels, en una mena de món a l'inrevés. Cal recuperar les seves figures i incloure-les en la memòria democràtica del present; és un deure inexcusable dels poders públics.

Per últim, sota l'epígraf d'*altres casos*, hi ha 243 civils morts per causes "accidentals" derivades de la guerra, com ara morts a causa de bales perdudes o a causa de la detonació d'artefactes explosius.

El segon dels apartats, **Víctimes mortals causades per republicans**, agrupa, alhora, 4 categories. La primera és *Persones mortes en bombardeigs republicans*, en la qual s'han pogut identificar 75 víctimes mortals producte de bombardeigs tant de l'aviació com de l'artilleria republicana. Els episodis més coneguts d'aquesta mena de bombardeig van tenir lloc a Vitòria-Gasteiz, amb el bombardeig de la caserna d'artilleria el mes de setembre de 1936, i Bermeo, amb el bombardeig d'artilleria republicana sobre el Manicomi de Santa Eufemia.

Les dues categories següents comprenen les persones executades per republicans. La primera recull els 19 individus *executats amb sentència del Tribunal Popular d'Euskadi*; aquest va ser un tribunal creat per ocupar-se de les causes de rebel·lió i sedició que va instruir altres nou causes per a l'Espanya republicana. Mentre que en la segona d'aquestes categories s'agrupen els 971 casos d'*execucions extrajudicials dutes a terme per republicans*; els casos més coneguts d'aquesta mena de violència són els episodis dels assalts a les presons de Donòstia i Bilbao.

A l'última categoria d'aquest apartat hi ha els *rebels morts en combat*. Són 5.922 persones que s'agrupen entre morts en el front basc i els que van morir en altres fronts de la Guerra Civil i soldats d'altres fronts que van ser traslladats als hospitals d'algun dels tres Territoris Històrics. En aquesta mateixa categoria s'han constatat abundants casos en què els morts bascos en els fronts d'Aragó, Catalunya o València entre 1938 i 1939 havien combatut prèviament en el camp republicà i van ser obligats a reenganxar-se a l'exèrcit franquista.

Al marge d'aquestes categories, a la base de dades s'inclouen 700 persones els casos de les quals tenen

suport documental, però sense prou informació com per classificar-los en alguna de les categories proposades.

En definitiva, es tracta d'una investigació viva, els resultats de la qual han de ser qualificats sempre de provisionals i oberts a noves incorporacions i modificacions, però que, tanmateix, suposa un primer pas necessari per complir un objectiu prioritari de les institucions públiques basques en matèria de memòria històrica: contribuir a culminar el procés de reconeixement institucional de la veritat de la Memòria Històrica.

Resum de dades contingudes a la Base de Dades de Víctimes mortals de la Guerra Civil a Euskadi

CAUSA DE LA MORT	N. REGISTRES
Víctimes mortals causades per rebels	
Persones mortes en bombardeigs rebels	1.361
Persones executades per consell de guerra	991
Persones executades extrajudicialment pels rebels	1.155
Persones mortes en captivitat	2.238
Persones mortes en camps de concentració nazis	91
Gudaris i/o milicians morts en combat	7.204
Altres casos	243
Víctimes mortals causades per republicans	
Persones mortes en els bombardeigs republicans	75
Persones executades per sentència del Tribunal Popular d'Euskadi	19
Persones executades extrajudicialment per republicans	971
Rebels morts en combat	5.922
Sense classificar	700
TOTAL	**20.970**

Víctimes mortals de la repressió franquista a Euskadi

CAUSA DE LA MORT	N. REGISTRES
Persones executades per Consell de Guerra	991
Persones executades extrajudicialment pels rebels	1.155
Persones mortes en captivitat	2.238
TOTAL	4.384

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA EL PRIMER GOVERN BASC. HISTÒRIA I MEMÒRIA

Lorenzo Sebastián García
Llicenciat en Geografia i Història
per la Universitat de Salamanca
Eusko Ikaskuntza/Societat d'Estudis Bascos

"Que quede esto bien claro: Bilbao conquistado por las armas. Nada de pactos y agradecimientos póstumos. Ley de guerra, dura, viril, inexorable. Ha habido, ¡vaya que si ha habido vencedores y vencidos! Ha triunfado la España, una, grande y libre; es decir, la España de la Falange Tradicionalista. Ha caído vencida, aniquilada para siempre, esa horrible pesadilla siniestra y atroz que se llamaba Euzkadi y que era una resultante del socialismo prietista, de un lado, y de la imbecilidad bizkaitarra por otro."

(Que quedi ben clar això: Bilbao conquerit per les armes. Res de pactes i agraïments pòstums. Llei de guerra, dura, viril, inexorable. Hi ha hagut, vaja si n'hi ha hagut vencedors i vençuts! Ha triomfat l'Espanya, una, gran i lliure, és a dir l'Espanya de la Falange Tradicionalista. Ha caigut vençut, aniquilat per sempre, aquest horrible malson sinistre i atroç que es deia Euskadi i que era una resultant del socialisme prietista, d'una banda, i de la imbecil·litat biscaïtarra de l'altra".)[1]

El Govern Provisional Basc es va constituir a Gernika dos mesos i mig després de començada la Guerra Civil, el 7 d'octubre de 1936, com a conseqüència de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia Basc per les Corts frontpopulistes a Madrid el dia 1 d'octubre. És la culminació del procés estatutari que no es va poder assolir en temps de pau i sí amb l'entrada de Manuel Irujo (PNB) al govern de la República a les acaballes de setembre de 1936. El seu àmbit territorial va ser el de les tres províncies basques, però en realitat només va exercir la seva jurisdicció durant nou mesos en un territori minvant que comprenia Biscaia (a excepció d'Ondárroa), les valls d'Aramayona i Ayala (Àlaba) i les localitats d'Eibar i Elgueta (Guipúscoa).

Es tractava d'un govern provisional, a causa de la guerra; de concentració, conformat per l'hegemònic PNB-EAJ i pels diversos partits del Front Popular (FP); presidencialista, per desig i carisma del lehendakari; d'empremta nacionalista, moderat i respectuós amb l'Església. L'executiu va assumir gairebé tots els poders de l'Estat i va arribar a superar la lletra de l'Estatut, tant per la conjuntura bèl·lica com per la voluntat diferenciadora del nacionalisme basc. Va crear i adoptar símbols que van ser recuperats pels governs d'Euskadi posteriors a 1980: l'entitat jurídico-política d'Euskadi, el neologisme *lehendakari*, el

1 Discurs "Homenaje al Glorioso Ejército y Milicias Nacionales" de José Mª de Areilza, primer alcalde franquista de Bilbao, el 8 de juliol de 1937 al Coliseu Albia de la capital biscaïna. Les investigacions històriques han demostrat que hi va haver un lliurament pactat de Bilbao. E. ZUBIAGA: *La huella del terror franquista en Bizkaia. Jurisdicción militar, políticas de captación y actitudes sociales (1937-1945)*. UPV/EHU, Bilbao, 2017, pp. 246-249.

jurament de Gernika, la ikurriña, l'escut, l'himne, l'*ertzaintza* i el *Butlletí Oficial del País Basc*[2].

Aquest primer executiu el van conformar onze consellers. Pel PNB: José Antonio Aguirre, Presidència i Defensa; Jesús Maria Leizaola, Justícia i Cultura, Telesforo Monzón, Governació i Eliodoro de la Torre, Hisenda. Pel PSOE, Santiago Aznar, Indústria; Juan de los Toyos, Treball, Previsió i Comunicacions, i Juan Grada, Assistència Social. Pels partits republicans: Ramón Maria Aldasoro (IR), Comerç i Proveïments; i Alfredo Espinosa (UR), Sanitat. Pel Partit Comunista d'Euskadi (PCE), Juan Astigarrabia, Obres Públiques. I Per Acció Nacionalista Basca, Gonzalo Nardiz, Agricultura.

Del 30 de novembre al 15 de desembre de 1936 el govern d'Aguirre va escometre la fracassada batalla de Villarreal de Àlaba. El 31 de març de 1937 l'exèrcit franquista va iniciar una potent ofensiva que va acabar amb la presa de Bilbao el 19 de juny, de la qual foren fites els bombardeigs de Durango i Gernika, a càrrec de l'aviació alemanya i italiana. Un altre fet destacat va ser el polèmic *Pacte de Santoña* (25-26 d'agost) pel qual els batallons nacionalistes es van lliurar a les forces italianes a canvi de no continuar combatent al costat dels rebels. El Govern va abandonar la capital biscaïna i es va instal·lar a Santander i Barcelona fins que, en acabar la guerra, es va traslladar a París.

Abans de tractar el tema central d'aquestes línies, convindria recordar que el 1938 el Govern de la República també va emprendre accions judicials contra l'executiu basc (el final de la guerra va evitar la celebració del judici)[3].

Derogació dels concerts i confiscació de béns immobles

A diferència del que passarà amb la Generalitat de Catalunya[4], Franco no va legislar per a suprimir l'Estatut basc, senzillament en va ignorar l'existència. El 24 de juny de 1937, als cinc dies de l'entrada dels

Descripció: Primera reunió del Govern Provisional d'Euzkadi, 9 d'octubre de 1936, en el Palau de la Diputació de Vizcaya: Torre, Monzón, Nárdiz, Leizaola, Aldasoro, Aguirre, Aznar, Espinosa, Toyos, Gracia i Astigarrabia. Font: **Sabino Arana Fundazioa.**

franquistes a Bilbao, va publicar el decret llei de les "*províncies traïdores*", que va deixar sense efecte el règim del Concert Econòmic per a Guipúscoa i Biscaia[5], però que el va mantenir per a les "*lleialíssimes*" Àlaba i Navarra. Aquest "càstig" contra una norma anterior a la Repúbli-

2 I. GARRIDO i A. LEKUONA: *Las raíces del árbol del exilio. Las biografías de los consejeros del primer Gobierno de Euskadi*. IVAP, 2006; J. L. de la GRANJA: "El nacimiento de Euskadi: el Estatuto de 1936 y el primer Gobierno vasco", *Historia Contemporánea*, 2007 (II), nº 35, pp. 427-450; J. L. de la GRANJA, S. de PABLO y L. MEES: *El lehendakari Aguirre y sus Gobiernos. De la Guerra Civil al exilio*. Govern Basc, 2010; VV. AA.: *El primer Gobierno vasco en Bilbao 1936-1937. En pie sobre la tierra vasca*. Bilbao 700, 2016; VV. AA.: *Cuatro consejeros de la UGT en el primer Gobierno Vasco: Santiago Aznar, Alfredo Espinosa, Juan Gracia y Juan de los Toyos*. Juan de los Toyos Fundazioa/Gobierno Vasco, 2017.

3 La resposta a les accions judicials empreses per part del Tribunal Suprem per saber les causes que van motivar la pèrdua de Biscaia –més que com una defensa o justificació- fou un atac al Govern de la República, segons estratègia elaborada per Aguirre i Irujo. Aquest text suavitzat originarà l'octubre de 1938 *l'informe del presidente Aguirre al Gobierno de la República sobre los hechos que determinaron el derrumbamiento del frente del Norte*, que d'ençà de 1977 ha estat editat en format llibre en diverses ocasions. G. TABERNILLA i J. LEZAMIZ: *El informe de la República por la pérdida del Frente Norte*. Asociación Sancho de Beurko. Ediciones Beta III Milenio, 2013, pp. 24-32; L. MEES (coord.): *La política como pasión. El lehendakari José Antonio Aguirre (1904-1960)*. Tecnos, 2014, pp. 366 y 370. I. ANASAGASTI y K. SAN SEBASTIÁN: *El otro Pacto de Santoña. La misma historia contada esta vez de verdad*. Catarata, 2017, pp. 139-141.

4 El 3 d'abril de 1938 les tropes franquistes van entrar a Lleida i el 5 es va derogar l'Estatut d'Autonomia de Catalunya mitjançant la llei publicada al *BOE* n. 534, 8.4.1938 (p. 6.674): *"L'Administració de l'Estat, la provincial i la municipal a les províncies de Lleida, Tarragona, Barcelona i Girona, es regiran per les normes generals aplicables a les altres províncies¨. "Sense perjudici de la liquidació del règim establert per l'Estatut de Catalunya, (…) en virtut de* la" llei de 15.9.1932.

5 Artícle 13 de l'Estatut: "*Àlaba, Guipúscoa i Biscaia continuaran fent efectiva la seva contribució a les càrregues generals de l'Estat en la forma i condicions sancionades amb força de Llei per les Corts constituents el 9 de Setembre de 1931*" Gaseta de Madrid, nº 254, 11.9.1931. Això suposava el reconeixement del Concert Econòmic (renovat el 1925) per part de la normativa republicana i de l'autonòmica. El decret llei de 23 de juny de 1937 (BOE, n. 247, 24.6.1937, p. 231) va disposar que des del dia 1 de juny quedava sense efecte a les províncies de Guipúscoa i Biscaia el règim concertat amb les seves Diputacions.

ca es va justificar perquè molts dels afavorits per la singularitat d'aquest règim fiscal i administratiu no van donar suport al *Moviment Nacional*. En definitiva, es va concebre com un acte d'"estricta justícia" i no de "simple represàlia".

L'anul·lació del Concert va entrar en vigor l'1 de juliol. La vetlla, el lehendakari Aguirre va advertir mitjançant el *Manifest de Trucios* (localitat biscaïna limítrof amb Cantàbria) que continuava exercint les seves funcions, malgrat que la pràctica totalitat de l'Euskadi autònoma havia estat presa; va protestar per les represàlies després de la caiguda de Bilbao, va demanar la solidaritat internacional enfront de l'abús, i va destacar el gest humanitari del Govern en retirada en posar en llibertat els presos dretans que hi havia a Trucios[6] i els seus voltants.

D'octubre de 1936 a juny de 1937 els seus departaments es van situar a l'Eixample de Bilbao (i annex). L'acció de les autoritats franquistes contra aquests immobles del Govern Basc –les seus de les seves conselleries- no es va poder dur a terme perquè, en la seva curta vigència, amb prou feines no va tenir ni temps ni recursos per a adquirir edificis i instal·lacions. Algunes d'aquestes dependències havien estan confiscades i expropiades als seus titulars pel fet que eren favorables al bàndol rebel (per exemple, les d'Agricultura, de Comerç i Proveïments, i de Sanitat). En realitat, hi va haver un edifici adquirit pel Govern autònom que va ser confiscat per Franco: la seu de la Delegació de París, situada a l'avinguda Marceau. Primer va ser lliurada provisionalment al govern franquista durant l'ocupació alemanya (1940-1944) i definitivament el 1951. Avui acull l'Institut Cervantes a la capital francesa[7].

Repressió sobre els consellers: A. Espinosa, el *màrtir* del Govern Basc

La repressió contra els consellers va tenir diverses manifestacions (vegeu annex). Un únic conseller, Espinosa, va patir presó, judici sumaríssim d'urgència i afusellament. Els altres deu es van exiliar; més de la meitat d'aquests deu va morir sense poder retornar a Euskadi: Gracia (1941), De la Torre (1946), Aldasoro (1952), Aguirre (1960), De los Toyos (1965) i Aznar (1979). La resta va retornar entre 1977 i 1980. Monzón, Nárdiz, Leizaola i Astigarrabia. D'altres, -com Aguirre, Leizaola i Monzón- van patir la confiscació dels seus béns per tal de pagar les multes que els van ser imposades.

Tres consellers van ser depurats[8] en les seves ocupacions de funcionaris: Leizaola va ser destituït de la seva plaça de secretari de la Diputació de Guipúscoa. A més, van obrir contra seu un procediment sumaríssim d'urgència i va ser declarat en rebel·lia. Igualment, van ser depurats els funcionaris de l'ajuntament de Bilbao Espinosa i Gracia. Després de sengles expedients administratius van ser destituïts dels seus càrrecs i van perdre tots els seus drets. I en l'ordre professional, Espinosa va ser expulsat del Col·legi de Metges de Biscaia, mentre que Aguirre, Aldasoro i Leizaola ho van ser del Col·legi d'Advocats de la mateixa província[9].

La repressió exercida sobre els membres del Govern va assolir el grau màxim amb l'afusellament del conseller de Sanitat, el metge Alfredo Espinosa "màrtir del Govern d'Euskadi". Espinosa representa el paradigma del jove nascut amb el segle XX que va desenvolupar els seus primers passos en la militància contra la Dictadura de Primo de Rivera. Durant el nou règim va assumir responsabilitats polítiques -primer en el Partit Republicà Radical Socialista i després a Unió Republicana (UR)- i institucionals –regidor a Bilbao a les eleccions del 12 d'abril de 1931 i governador civil de Burgos i Logronyo-. En aquest últim càrrec va haver de sufocar una revolta anarquista que es va saldar amb uns quants morts i ferits. Candidat pel FP a les eleccions a Corts de febrer de 1936, posteriorment fou nomenat gestor de la Diputació de Biscaia, càrrec del qual, per tensions internes, no va arribar a prendre possessió. La seva trajectòria es va veure marcada pels atacs al règim republicà, tant des de l'esquerra –la insurrecció anarquista de 1933- com des de la dreta –la rebel·lió militar de 1936.

---

6 El que posteriorment fou conegut com a *Manifiesto de Trucios* es va publicar per primera vegada en el parisenc *Euzko Deya* el 4 de juliol de 1937. Atesa la seva càrrega propagandística, fou reproduït en fullets republicans i en nombrosos llibres institucionals. J. I. ARANES, C. LANDA y L. SEBASTIÁN: Mapa del "Gobierno Provisional de Euzkadi" (1936-1937), *Senderos de la Memoria. Relación de espacios vinculados a la memoria de la guerra civil*. Govern Basc, vol. II, 2016, pp. 20-24.

7 L. SEBASTIÁN: "Bilbao, capital de Euzkadi (1936-1937). Memoria histórica, arquitectónica y simbólica", *Bidebarrieta*, nº 18, 2007, pp. 151-167; S. de PABLO, J. L. de la GRANJA, L. MEES i J. CASQUETE (coords.): *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco*. Tecnos, 2012, pp. 165-176.

8 M. A. DUEÑAS: "Control político y represión económica en el País Vasco durante la Guerra Civil: La Comisión Provincial de incautación de bienes de Vizcaya", *Historia Contemporánea*, 1999, nº 18, pp. 383-403. Cas paradigmàtic fou el dels expedients instruïts a Aguirre i Leizaola per la Comissió Provincial de Confiscació de Béns de Guipúscoa, que els va imposar una sanció de 20 milions de pessetes: P. BARRUSO: "José Antonio Aguirre y la justicia franquista", *Sancho el Sabio*, nº 18, 2003, pp. 175-206. J. BUCES y E. QUEREJETA: *Gipuzkoako Aldundiko langileak, 1936. Personal de la Diputación de Gipuzkoa, 1936*. Diputación Foral de Gipuzkoa, 2016, pp. 29-30. A. IPIÑA: *La depuración de las empleadas y empleados municipales en Bizkaia durante la Guerra Civil y la dictadura franquista (1936-1976)*. IVAP, 2017, p. 634. F. MARTÍNEZ RUEDA: Telesforo Monzón: Realidad y mito de un nacionalista vasco. Tecnos, 2021, pp. 90-91.

9 VV. AA.: *Historia del Colegio de Abogados de Vizcaya (1838-1992)*. Ilustre Colegio de Abogados del Señorío de Vizcaya, 1992, pp. 289-290.

Amb el 18 de juliol, es va incorporar als organismes que van sorgir a Biscaia per tal de fer front a la nova situació: la Comissaria General de Defensa de la República i la Junta de Defensa. En aquest organisme va compartir la feina amb representants anarquistes, als activistes de La Rioja dels quals havia reprimit anys enrere. En formar-se el Govern Basc va assumir, en nom d'UR, la cartera de Sanitat, on va dur a terme una ingent tasca, reflex de la filosofia del Sindicat Mèdic de Biscaia (UGT), del qual era afiliat. Fins i tot va arribar a atendre els presos dretans ferits dels assalts de les presons de Bilbao i els ferits dels bombardeigs de Durango i Gernika, i va organitzar l'evacuació dels infants malalts del Sanatori de Górliz. Dins de la seva activitat no específicament sanitària, va destacar la seva participació en la creació de la Universitat Basca –amb l'inici de les activitats de la seva Facultat de Medicina- i de la Creu Roja d'Euskadi.

Detingut després d'un confús aterratge a la platja de Zarautz de l'avió que el traslladava des de Tolosa a Laredo, Espinosa va ser jutjat, condemnat i afusellat a Vitòria. Paradoxes del destí, durant les seves últimes hores va estar vigilat i fou executat per un guàrdia d'assalt que li havia retut honors anys abans al Govern Civil de Burgos.

Sorprèn el fet que, en el seu moment, la premsa del Govern Basc a l'exili no es fes més ressò de l'execució del seu conseller. Caldrà esperar a la celebració del Congrés Mundial Basc de 1956, a París, per tenir notícies d'un reconeixement explícit de la seva figura. En aquesta trobada el lehendakari Aguirre va llegir la carta que Espinosa li va escriure hores abans de la seva execució: "*Falta ben poc temps per a l'execució. Parla'ls a tots de la virtut del deure complert i digues-los que és preferible la mort a trair les virtuts i l'ànima d'una raça.* (...). *Una abraçada ben forta i Gora Euskadi i Visca la República. Quan la història ens jutgi a tots sabran que nosaltres vam fer el que ningú no es pot arribar a afigurar per evitar la mort dels presos i per conservar el respecte absolut a qualsevol idea per oposada que sigui a la nostra. T'abraça fins a sempre. Alfredo Espinosa*"[10].

Conclusions

El Govern Basc es va constituir en plena Guerra Civil i per això el govern de Franco –que va néixer el dia 1 d'octubre de 1936, data de l'Estatut Basc- no es va preocupar d'abolir-ne la llei fundacional i, per tant, l'executiu que en va sorgir. Tanmateix, sí que va legislar contra el Concert Econòmic –renovat el 1925 per la Dictadura de Primo de Rivera- per a les províncies traïdores de Guipúscoa i Biscaia perquè va considerar que el nacionalisme basc havia fet un ús deslleial d'aqueixa especificitat.

El Govern Provisional d'Euskadi va ser un executiu jove que només va exercir nou mesos en terra basca, per la qual cosa no va tenir ni temps ni recursos per a adquirir edificis, de manera que Franco no va tenir opció de procedir a la confiscació de béns. Tanmateix, l'única propietat que va generar, la seu de la seva delegació a París, va ser expropiada provisionalment durant l'ocupació nazi i definitivament el 1951.

Els consellers bascos van patir la repressió franquista. Qui més la va patir fou el conseller de Sanitat que va ser afusellat. Els altres deu van estar exiliats, bé fins a la seva mort bé fins als anys de la transició.

Aquesta foto procedeix d'Auñamendi Eusko Entziklopedia. Fons Bernardo Estornés Lasa. 19 de juny de 1937: Les tropes franquistes despengen el cartell de Lendakaritza. Presidència de la façana de la seu del Govern Basc a l'Hotel Carlton.

D'aleshores ençà, la memòria institucional que s'ha atorgat a cada conseller ha estat diversa. El més homenatjat i recordat ha estat el lehendakari Aguirre, seguit del republicà Espinosa[11]. Tanmateix, després de quaranta anys de governs democràtics, encara hi ha diversos consellers que no tenen una monografia institucional dedicada a la seva persona.

10 C. LANDA: "Alfredo Espinosa (1903-1937)", dins VV.AA.: *Espetxean: semilla de libertad (1937-1942)*, Fundació Sabino Arana, 1998, pp. 15-37; L. SEBASTIÁN: "Alfredo Espinosa Orive (1903-1937): detención, procesamiento y ejecución de un consejero del Gobierno Vasco", *Sancho el Sabio*, 2008, pp. 227-240; J. PENCHE: *Alfredo Espinosa Orive (1903-1937). Un republicano al servicio de Euskadi*. Gobierno Vasco, 2012.

11 Amb el canvi de regime polític, l'any 1980 es va constituir el nou Govern Basc, presidit per C. Garaikoetxea (PNB-EAJ). L'any següent, el 1981, el Departament de Sanitat va rendir un homenatge a Espinosa i va publicar un fullet en memòria seva. El 2006, l'executiu autonòmic es va reunir a Gernika per tal de commemorar el 70è aniversari de la constitució del Govern d'Euskadi. En aquest acte el lehendakari J.J. Ibarretxe (PNB-EAJ) va llegir emocionat uns extractes de la carta de comiat a Aguirre. L'any 2012 l'executiu ,presidit pel socialista P. López, va organitzar una exposició sobre Espinosa i va editar el catàleg de la mostra. Més recentment, s'ha avançat en el seu reconeixement en l'espai públic: un carrer a la seva vila natal (I. Azkuna, 2000) i l'Hospital d'Urdúliz (P. López, 2010 – I. Urkullu, 2016) porten el seu nom.

Annex [12]

Conselleria	Titular	Afiliació	Seu	Repressió	Memòria institucional
Presidència i Defensa	José Antonio **Aguirre** Lecube (Bilbao, 1904 - París, 1960)	PNB-EAJ	Hotel Carlton	Multes, expulsat del Col·legi d'Advocats. Exili: França, Bèlgica, Alemanya, Suècia, Sud-amèrica, EE. UU. i França	Carrers, places (1986), busts, estàtues (2004), fundació Aguirre Lehendakaria Center (2011) i exposicions i catàleg (2010), biografies institucionals (1990)
Justícia i **Cultura**	Jesús Mª **Leizaola** Sánchez (Sant Sebastià, 1898-1989)	PNB-EAJ Solidaritat Treballadors Bascos ELA-(STV)	Naviera Sota-Aznar	Multes, expulsat del Col·legi d'Advocats. Exili: França	Carrers, places, busts, fundació homònima (2009), biografies institucionals (1986) i un premi que porta el seu nom (1990)
Governació	Telesforo **Monzón** Ortiz de Urruela (Bergara, 1904 – Baiona, 1981)	PNB-EAJ	Societat (cultural) Bilbaïna	Confisquen nombrosos béns. Exili: França, Mèxic, França	Sol·licitud infructuosa d'un carrer a Bilbao (1983). Biografia institucional (*Bidegileak*, 1999), Fundació Torre Olaso (1983)
Hisenda	Eliodoro **de la Torre** Larrínaga (Barakaldo, 1886 – Baiona 1946)	PNB-EAJ ELA-STV	Banc de Comerç	Exili: França	Carrer a Bilbao i biografia institucional (1984)
Indústria	Santiago **Aznar** Sarachaga (Bilbao, 1903 – Caraques, 1979)	PSOE UGT	Edifici d'Oficines Gran Via 62, Esq..	Exili: França, Mèxic, Anglaterra, Veneçuela	Carrer a Bilbao i biografia institucional (2001)
Treball, Previsió i Comunicacions	Juan **de los Toyos** González (Barakaldo, 1890 – Mèxic, 1965)	PSOE UGT	Edifici d'oficines de Gran Via 62, dreta	Exili: França, Bèlgica, Mèxic	Fundació homònima. (2009) Biografia publicada per la seva fundació (2010)
Assistència Social	Juan **Gracia** Colás (Bilbao, 1888 – París, 1941)	PSOE UGT	Xalet Estraunza	Destituït com a funcionari. Exili: França	Exposició i biografia institucional (2016)
Comerç i Proveïments	Ramón Mª **Aldasoro** Galarza (Tolosa, 1897 – L'Havana, 1952)	IR	Casa Lezama-Leguizamón	Expulsat del Col·legi d'Advocats. Exili: França, Argentina, França	Homenatge al Centre Basc *Laurak Bat* de Buenos Aires (1953)
Sanitat	Alfredo **Espinosa** Orive (Bilbao, 1903 – Vitòria, 1937)	UR UGT	Palau Escauriaza	Expulsat del Col·legi de Metges. Empresonat i afusellat	Carrer a Bilbao, i biografies institucionals (1981), exposició i catàleg (2012), i un hospital a Urdúliz que porta el seu nom (2016)
Obres Públiques	Juan **Astigarrabía** Andonegui (Sant Sebastiá, 1901-1989)	PCE	Edifici de la companyia d'asssegurances La Equitativa	Exili: Panamà, Cuba, França	Sol·licitud infructuosa d'un carrer a Sant Sebastià (2003)
Agricultura	Gonzalo **Nárdiz** Bengoechea (Bermeo, 1905 – Bilbao, 2003)	ANV	Villa Mena	Exili: França, Mèxic, França	Carrer a Bermeo, premi homònim (1990) i biografia institucional (2017)

Font: Elaboració pròpia.

12 Aquest annex sintetiza la repressió exercida sobre els consellers del primer Govern Basc, així com el reconeixement público-institucional que han rebut, en particular en aquestes últimes dècades. Com es comprova, destaca l'esforç institucional per recordar i homenatjar la figura del lehendakari Aguirre i, en menor mesura i més tardanament, el malaurat Espinosa. Un apunt no casual: els consellers que no han estat objecte d'una biografia institucional van estar embolicats en discrepàncies internes amb els seus partits: Aldasoro, Astigarrabía, Monzón i De los Toyos. Els dos primers en foren expulsats abans d'acabar la guerra, acusats de "seguiment a Aguirre", Monzón va abandonar el Govern l'any 1952 i anys després va derivar cap a la causa independentista (té un breu fullet institucional, però com a *euskaltzale*, no com a conseller. I De los Toyos va dimitir-ne el 1943 (una publicació editada per la pròpia fundació que porta el seu nom li rendeix homenatge).

BATALLONS DE CÀSTIG EN L'OASI BASC: EL COS DISCIPLINARI D'EUSKADI

Guillermo Tabernilla
Associació Sancho de Beurko

Quan a inicis d'aquest segle vam començar la que seria la segona monografia de l'Associació Sancho de Beurko[1] poc ens imaginàvem que el nostre principal objectiu –que encara ho és: documentar tot el periple de l'exèrcit basc a través de les seves campanyes, -seguint el deixant de Luís Ruiz de Aguirre- ens portaria al que, molt probablement, sigui l'únic assaig dedicat per complet a un dels més de 70 batallons que va arribar a tenir aquella organització dependent del departament de Defensa del Govern Provisional d'Euskadi, per una banda, i orgànicament –si més no sobre el paper tenint en compte les singularitats del cas basc- de l'Exèrcit del Nord de les Forces Armades de la Segona república, que a les acaballes del mes de desembre de 1936 manava el general Francisco Llano de la Encomienda. Això és una qüestió important, ja que d'ençà del començament de l'anomenat moviment memorialístic fins avui dia han corregut rius de tinta sobre les qüestions de la guerra fins al punt que sembla ja un gènere propi en el país dels bascos. Aquest batalló, que va arribar a tenir molta més entitat que la resta fins a ser anomenat Cos i superava els 1.000 homes, fou el Disciplinari, que no era cap altra que la pròpia unitat de càstig de l'Exèrcit basc, el qual se'ns apareix indissolublement unit a la figura del seu creador –al qual vam tenir la sort de conèixer personalment-: Amós Ruiz Girón.

És precisament la interessant personalitat d'aquesta persona de Conca, no exempta de cert afany de protagonisme i notorietat –un veterà de la guerra que hi va haver contra les cabiles nord-africanes al Rif, a començament de la dècada dels 20, que més tard va residir a Guipúscoa, on va arribar a ocupar, des de la seva militància en el Partit Socialista, el càrrec de cap de la Policia Municipal d'Eibar-, la que va originar, en un inusual joc d'equilibris entre partits i organitzacions que es van mantenir fidels a la República, que mai no formaven junts en una mateixa unitat militar, el Disciplinari. Una qüestió que, independentment del que pretengués Ruiz Girón –que va declarar que volia emular la Disciplinària d'Àfrica-, no s'hauria fet mai realitat sense la preocupació que van tenir sempre els nacionalistes bascos per preservar l'Ordre Públic, la qual cosa ens porta fins al propi secretari de Defensa del Govern de José Antonio Aguirre, Jose-

1 Guillermo Tabernilla y Julen Lezamiz. (2004). *El Cuerpo Disciplinario de Euzkadi*. Bilbao: Asociación Sancho de Beurko.

El Cos Disciplinari forma a Peñota, entre les localitats de Portugalete i Santurtzi; en primer pla es poden veure els oficials i suboficials més carismàtics de la unitat. Entre d'altres, acompanyen el comandant Ruiz Girón -amb el braç en cabestrell- els capitans Pancorbo, Bengoechea i Valle. Tots ells vesteixen caçadora de vellut marró i porten la placa amb l'escut del Govern basc de 1936. Darrere d'ells formen els presoners de guerra, majoritàriament gallecs, capturats durant la batalla de Vilareal (Sabino Arana Fundazioa)

ba Rezola, al qual, segons va dir el propi Ruiz Girón, podem atribuir la paternitat de la idea i el seu impuls fins a fer-la realitat en el que fou anomenat –per la seva singularitat dins del territori republicà i respecte als drets humans- Oasi Basc, com una manera de mantenir controlats no solament els milicians i *gudaris* arrestats per faltes disciplinàries o delictes, sinó a la creixent població reclusa per la seva desafecció a la República, la qual acabaria engruixint les files d'aquesta gran unitat i, com veurem, alguna altra que es crearia al final de la campanya basca amb la finalitat de disposar de mà d'obra per tal de fortificar els fronts. Això ens va permetre en el seu dia testar la lluita pel control de l'Exèrcit basc que va haver-hi en el seu si, convulsionat per les disputes entre partits polítics, que van arribar al seu zenit en els moments previs a la caiguda de Bilbao amb la irrupció dels comandaments comunistes que enviaria el govern de València i que va provocar fins i tot enfrontaments entre oficials del Disciplinari. La pròpia personalitat i caràcter del comandant Ruiz Girón menaria a compondre en el si de la unitat una estampa allunyada de l'arquetip del combatent basc d'aquell període a través d'una uniformitat peculiar i un pèl grotesca: gorra de tipus *baseball*, abric amb colls i bocamànigues grisos per a la tropa i caçadores de vellut per als comandaments.

El mes de setembre de 1936, perduda Guipúscoa en poder de les columnes navarreses, Amós Ruiz Girón va anar a petar a Biscaia amb la resta de forces lleials que havien lluitat en aquell territori i els milers de refugiats guipuscoans que van triar l'exili interior (molts d'altres van marxar cap a França), envoltant-se de coneguts anarquistes guipuscoans com ara Eliseo Pancorbo, José del Valle i Valentín Lascurain, als quals inclouria amb el rang de capità en el nou batalló, fet que va provocar nombroses friccions amb els nacionalistes bascos a causa del tractament que es donaria als presos de la unitat. D'aquesta manera, el naixement del Disciplinari apareixia llastat des de l'inici per la desconfiança entre les diverses organitzacions polítiques –tot i que potser fora més convenient de dir entre el Partit Nacionalista Basc (EAJ-PNB) i la resta-. La principal fricció va ser amb els anarquistes, la singularitat i la significativa representativitat dels quals en el si del moviment en van ser les causes, la qual cosa va dur aparellada un augment gradual de l'oficialitat procedent de la secció de milícies del EAJ-PNB, també coneguda com *Euzka Gudarostea* que convé no confondre, com es continua fent amb freqüència actualment, amb l'Exèrcit basc o Cos de l'Exèrcit d'Euskadi. La relació que Ruiz Girón mantenia amb la jove periodista de Tolosa Cecilia G. De Guilarte –una de les primeres corresponsals de guerra del periodisme basc-, molt vinculada aleshores a la Confederació Nacional del Treball (CNT) a través del seu diari *CNT Norte*, feia bascular perillosament aquesta vinculació del Disciplinari cap als confederals en un moment en el qual aquests últims, després de renunciar a estar representats en el govern de concentració del *lehendakari* José Antonio Aguirre, mantenien unes relacions tibants amb el nacionalisme basc, que arribaren al seu zenit amb el tancament del seu diari[2]. De fet, les millors exclusives gairebé amb visos de publireportatge, van ser concedides a Cecilia, com l'entrevista a l'aviador alemany Karl Gustav Schmidt, abatut sobre Bilbao aquell malaurat 4 de gener de 1937, que es va saldar, després d'una manifestació que va desembocar en tragèdia a conseqüència d'un bombardeig aeri, amb l'assalt a les presons arrenglerades a la costa de Zabalbide i la mort de 225 persones[3].

La intensa però breu història del Disciplinari, incloent-hi la seva entrada en combat per frenar l'ofensiva del general Mola sobre Biscaia el mes d'abril de 1937 –cas únic en què un batalló format per població reclusa (una mena de *Dirty Dozen* o *Dotze del patíbul*, com a la pel·lícula de Robert Aldrich) és utilitzat en operacions durant la Guerra Civil

2 Guillermo Tabernilla y Julen Lezamiz (2007). *Cecilia G. de Guilarte, reporter de la CNT.* Bilbao: Ediciones Beta. Pp. 38-42

3 Ibídem, pp. 119-121

espanyola- ja ha estat tractada en el nostre llibre de 2004 i en sengles articles del blog *Ecos de dos guerras, 1936-1945. Fighting Basques* d'*eldiario.es*[4]-, però hi va haver altres unitats en l'àmbit basc amb característiques plenament disciplinàries que van anar sorgint segons evolucionava la campanya molt desfavorablement per a les armes republicanes, i se sumaven, amb escassa moral, a la massa combatent de l'Exèrcit basc successives lleves cridades a cobrir les seves enormes baixes. D'aquesta manera, es va multiplicar la picaresca a través de les nombroses tretes i tripijocs amb els quals es pretenia eludir el servei. El tribunal mèdic basc estava dirigit, al començament, per Genaro Elorriaga, "un home molt enèrgic i purità que havia estat president de la junta municipal del PNV-EAJ d'Abando", però aviat va incloure "dos clínics molt famosos d'un hospital de Bilbao" i va haver d'heure-se-les amb persones en edat militar que s'empassaven sang de vaca, s'injectaven aire als pulmons per fer veure que tenien tuberculosi i fins i tot es medicaven per tal d'augmentar-se la pressió arterial[5].

Paral·lelament, l'augment dels ferits amb quadres d'autolesió va portar a mitjan mes de maig de 1937 a la creació d'un hospital disciplinari a l'edifici de les monges del Pilar del bilbaí carrer Iparraguirre, que va ser dirigit per José Luís Escubí, que tenia un equip mèdic format per

El Disciplinari desfila davant de José Antonio Aguirre a Ubidea cap a febrer de 1937. Per davant del lehendakari, el seu secretari personal Pedro Basaldua i el general Francisco Llano de la Encomienda (Sabino Arana Fundazioa)

Fernando Sagasti, José María Galarza y Jesús María Zuaznabar[6]. Molts d'ells acabaven al Disciplinari, però la situació era més confusa ja que els diferents tribunals, incloent-hi el pròpiament militar amb les seves seus dependents de les cinc divisions de l'Exèrcit basc, administraven justícia en els mateixos fronts i amb els detinguts empresonats en locals habilitats prop dels jutjats. Finalment, encara hem d'assenyalar un segon batalló disciplinari dependent de les autoritats basques, l'anomenat "batalló disciplinari de la comandància de Biscaia" o més comunament 14è de Sapadors, en el qual van ser obligats a treballar en condicions deplorables un gran nombre de guàrdies civils presoners, alguns dels quals van ser assassinats al voltant de Castro Urdiales a les acaballes del mes de juny de 1937. El Cos de l'Exèrcit de Santander va tenir també la seva pròpia brigada disciplinària, que depenia de la presó del Dueso i el lloc de comandament del qual es trobava a la localitat de Cabañas del Virtus. L'historial d'aquestes unitats continua essent àmpliament desconegut i pel que sembla no ha atret fins ara l'interès de la historiografia basca, que continua mirant de cua d'ull les qüestions relacionades amb la història militar i la repressió que va tenir lloc en el territori controlat per les unitats republicanes.

4 "Amós Ruiz Girón, genio y figura del Cuerpo Disciplinario (I). Uniformes y armas" [https://www.eldiario.es/euskadi/blogs/fighting-basques-ecos-de-dos-guerras-1936-1945/amos-ruiz-giron-genio-figura-cuerpo-disciplinario-i-uniformes-armas_132_6242528.html] i "Amós Ruiz Girón, genio y figura del Cuerpo Disciplinario (II). Historial de la unidad" [https://www.eldiario.es/euskadi/blogs/fighting-basques-ecos-de-dos-guerras-1936-1945/amos-ruiz-giron-genio-figura-disciplinario-ii-historial-unidad_132_6282474.html].

5 *El Cuerpo Disciplinario...* P. 45

6 Ibidem.

UNA MEMÒRIA RITUAL: ELS MONUMENTS ALÇATS AL PAÍS BASC A LES VÍCTIMES DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA

Jesús Alonso Carballés
Catedràtic de Civilització de l'Espanya contemporània
Universitat Bordeus Montaigne

S'ha dit que els monuments i les disculpes són rituals abortius.
Però pitjor que tenir una memòria ritual és no tenir memòria.
(A. Huyssen)

La memòria dels homes i dones republicans represaliats, torturats, assassinats i enterrats en fosses comunes, víctimes directes i indirectes de la repressió franquista durant la guerra i la dictadura, ha estat, fins fa poc, silenciada i arraconada als marges de la història. Malgrat que la repressió no va assolir a Euskadi els mateixos nivells d'intensitat que en altres bandes del territori espanyol, en aquestes últimes dècades hem assistit tanmateix a un creixent interès historiogràfic i, sobretot, a la irrupció d'un procés memorial sense precedents que ha permès a les víctimes de la repressió franquista sortir de l'ombra i ocupar un lloc destacat en el debat públic.

Una de les mostres més paleses d'aquest furor memorial és, sens cap mena de dubte, l'erecció de nombrosos monuments en record de les víctimes de la violència i de la repressió franquista. Aquestes obres simbòliques són l'emanació directa de les nombroses iniciatives protagonitzades per diverses associacions civils, antigues víctimes de la repressió, agrupacions veïnals i altres organitzacions a l'empara del canvi de paradigma memorial en relació amb les víctimes republicanes. Una dinàmica en què han comptat amb el suport continuat de les institucions públiques, bàsicament ajuntaments i diputacions forals, a més del propi Govern Basc. El nostre objectiu en aquesta contribució és donar compte succintament d'aquest procés iniciat ben aviat i que ha durat fins als nostres dies. Estudiar els diversos cicles memorials ens permetrà restituir la història de les relacions que la societat basca ha mantingut amb el record de les víctimes de la repressió franquista, comprendre les iniciatives dutes a terme per significar l'espai públic i entendre els objectius de les formes estètiques convocades per tal de visibilitzar aquest tràgic passat.

Com apunta Mechtild Gilzmer: "Els monuments commemoratius constitueixen una forma particular de 'llocs de memòria': es tracta de l'única forma de memòria cultural que ocupa l'espai públic; per això marquen de manera duradora l'espai d'una comunitat i de la seva imatge del món. Cap altre mitjà d'expressió cultural pot presumir d'una visibilitat pública tan gran [...]"[1]

Els monuments tenen la capacitat d'influir en l'espai i en el debat públic des del naixement de la proposta fins a la seva materialització, en

1 Metchild Gilzmer, *Mémoires de Pierre. Les monuments commémoratifs en France après 1944*, París, Autrement, 2009, pp. 18-19.

tant que producte, per les formes estètiques convocades i els recursos simbòlics desplegats, i en el temps llarg de la recepció i usos per la societat. Les línies que hi ha a continuació tenen com a objectiu posar l'accent sobre algunes de les manifestacions monumentals més destacades alçades en memòria de les víctimes de la violència franquista, en l'interval transcorregut entre el final de la dictadura i avui[2].

Els temps d'una memòria ritual: monuments, víctimes i artistes.

Després de la mort del dictador, el procés de transició política cap a la democràcia, amb prou feines va donar lloc a realitzacions monumentals en record de les víctimes del franquisme. Tanmateix, sí que aleshores es va dur a terme una de les obres monumentals més sorprenents tant per la seva precocitat com per la seva singularitat. Ens referim al monument dissenyat pel prestigiós arquitecte Luís Peña Ganchegui al cementiri de la localitat guipuscoana d'Oiartzun, inaugurat l'1 de novembre de 1977. La rellevància d'aquesta obra ve de l'audàcia de Peña Ganchegui a l'hora d'interpretar l'encàrrec de l'ajuntament d'Oiartzun d'homenatjar "els caiguts per la llibertat d'Euskadi" amb una proposta inèdita. L'arquitecte va resoldre aquest desafiament mitjançant una intervenció insòlita en obrir al paisatge circumdant un segment del mur perimetral del cementiri. En aquell indret, escenari habitual de les execucions consumades a la localitat per les tropes franquistes durant les primeres setmanes del conflicte, Peña Ganchegui va fer servir el recurs arquitectònic del frontó de pilota basca de paret única transformant-lo en un monument funerari. Per tal dotar-lo d'aquesta nova significació, l'autor va substituir el carreu negre del mur frontal, on pica la pilota, per un espai obert, buit. Altres elements simbòlics tenen un paper essencial en la significació de l'obra. El monument reprodueix les línies verticals pintades sobre el mur i la línia horitzontal, que identifiquen la zona vàlida de joc de la pilota basca. Aquesta última, feta en xapa metàl·lica, com és habitual en els frontons originals, es manté en el seu lloc, malgrat la desaparició del mur i es perllonga sobre el terra, on divideix en dos una pedra tombal. A tots dos costats de la pedra hi ha esculpides unes paraules en euskera de l'escriptor Manuel de Lekuona, que ajuden a reforçar el simbolisme de la construcció. A la banda més propera al mur on la pilota no pot botar després de la sacada (Falta) es pot llegir "Erriazi zioten Gorrotoz il zinduzten" (En l'odi al poble us van matar), mentre que a la banda de la zona de joc apareix la inscripció «Erriaren Gogoan bizi Zerate» (En el record del poble esteu vius). Efectivament, com a testimoni d'aquesta permanència de les víctimes de la repressió franquista en la memòria col·lectiva de la localitat, l'1 de novembre de 2006 es va instal·lar just al costat del monument una placa de mica més d'1 metre d'alçada encapçalada per l'expressió "Oroipena zor" (el deute del record) en què apareixen consignats els noms, cognoms, l'edat i el barri de cadascuna de les vint-i-una persones de la localitat executades o desaparegudes els primers mesos de la guerra.

Després d'aquesta realització, es va haver d'esperar una dècada, fins a les acaballes dels anys vuitanta, per dur a terme noves iniciatives monumentals en record de les víctimes de la guerra a Euskadi. En el marc del cinquantè aniversari del conflicte, Gernika es va encimbellar l'any 1987 com a indret de memòria basc per excel·lència. Bona part dels monuments alçats aleshores van tenir com a escenari aquesta localitat foral i tot i que el record de les víctimes del bombardeig va estar omnipresent, l'accent de les iniciatives simbòliques desplegades va prioritzar una mirada cap al futur, incidint en la dimensió exemplificadora del record (Todorov), convertint Gernika en un veritable símbol universal de la pau. Entre els monuments erigits aleshores destaca per damunt de la resta l'obra *Gure aitaren etxea* (La casa del nostre pare) d'Eduardo Chillida. Inaugurada l'any 1988; l'artista basc es va inspirar directament en un poema gairebé homònim *Nire aitaren etxea* (La casa del meu pare, 1963) de Gabriel Aresti. Feta en formigó, l'obra recorda una casa esventrada alhora que simula la proa d'un vaixell. La casa-vaixell de Chillida presenta unes dimensions colossals: les parets assoleixen una gruixària de 75 centímetres amb una alçada de gairebé vuit metres, un desenvolupament exterior de més de 18 metres i un pes que supera les 180 tones. En el front de la proa, una obertura polilobulada trenca la solidesa del conjunt i constitueix un element essencial en connectar visualment i simbòlicament el monument amb la casa de Juntes i l'arbre de Gernika. Avui, malauradament, aquest component essencial de la significació de l'obra ha desaparegut ja que els arbres del Parc dels Pobles d'Europa s'interposen entre tots dos símbols.

L'última dècada del segle XX, que va concloure amb el Partit Popular assentat en el poder central i una societat basca immersa en una profunda crisi econòmica i social amb el rerefons omnipresent de la violència terrorista d'ETA, es va concloure amb un balanç commemoratiu migrat. Tanmateix, aquesta dècada d'indolència i apatia memorial en relació amb la guerra i el franquisme, va quedar clarament superada a l'inici del segle XXI. El període que va de 2006 a 2009, va ser testimoni del més gran esforç commemoratiu de caràcter monumental dut a terme per la societat civil i les institucions basques en memòria de les víctimes

2 Per a una aproximació en profunditat es pot consultar la nostra obra *Memorias de piedra y de acero. Los monumentos a las víctimas de la Guerra Civil y del franquismo en Euskadi (1936-2017*), Gernika, Fundació Museo de la Paz de Gernika, 2017.

de la guerra i de la repressió franquista.

Aquest procés va tenir lloc en ple debat sobre la *Llei de memòria històrica*, en un context de demandes creixents per la societat de reparació jurídica, econòmica i simbòlica per part de nombroses associacions memorialistes nascudes al començament del segle XXI, entre els objectius de les quals hi havia la recuperació i identificació de les restes humanes de les víctimes de la repressió enterrades en fosses comunes. En el marc del setantè aniversari de la guerra van ser alçats al País Basc més d'una desena de monuments dedicats a homenatjar les víctimes de la repressió franquista. Entre ells podem destacar el monument *Argi horma* (mur de llum) concebut per l'arquiecte Carlos López de Ceballos i inaugurat el 2006 al cementiri de la localitat d'Hernani, testimoni mut de l'execució per les tropes franquistes de gairebé dues-centes persones. Amb els seus tres metres d'alçada, més d'una desena de metres de longitud i una disposició en diagonal, el monument imposa eficaçment la seva presència a l'indret. El seu pla perforat allargat juga amb la llum del sol, en permetre que les siluetes retallades a l'acer es projectin sobre el mur posterior i deixi entreveure formes humanes; caps i braços alçats cap al cel, en una composició que recorda *Els afusellaments del 3 de maig* de Goya. En un dels extrems s'hi ha gravat els noms de les 128 víctimes que s'hi van executar i que han aconseguit de ser identificades. Darrere d'elles es pot llegir: "… y a todos aquellos fusilados y desaparecidos a manos de las tropas franquistas durante la guerra de 1936 en reconocimiento de la causa que personificaron y como testimonio perpetuo de una tragedia que nunca debió ocurrir" (i a tots aquells afusellats i desapareguts a mans de les tropes franquistes durant la guerra de 1936 en reconeixement de la causa que van personificar i com a testimoni perpetu d'una tragèdia que mai no hauria d'haver passat).

Un any més tard, el 2007, es va inaugurar a la localitat biscaïna de Sestao el monument *Gurasoen etxea* (La casa dels pares) concebut per l'artista Juanjo Novella. A l'origen d'aquesta iniciativa hi ha l'associació *Errepresaliatuak* (Represaliats) que perseguia un doble objectiu. Per una banda, el reconeixement explícit i "sense embuts" del "deute històric i moral que tenim amb tots els qui van patir la repressió en múltiples formes i manifestacions que negaven els drets humans individuals i col·lectius"[3]. Per altra banda, la transmissió als joves d'un capítol de la història postergat en recordar que la consecució de les llibertats democràtiques s'assenta sobre la lluita i el sacrifici de les generacions anteriors. Feta en acer corten perforat, l'escultura representa la silueta de la copa d'un arbre, evocació de les velles tradicions democràtiques basques, al qual han pretès talar, i per això té la disposició inclinada, però que resisteix i aconsegueix mantenir-se dempeus. L'obra ancorada directament a terra, té un desenvolupament d'uns 6 metres i supera els 4 metres d'alçada amb un pes de més de 12 tones. El conjunt monumental es completa amb un faristol, on apareix reproduït el poema de Blas de Otero *En el principio*[4], acompanyat d'una senzilla dedicatòria: "En agradecimiento a todas las personas que lucharon por las libertades: 1936-1977" (En agraïment a totes les persones que varen lluitar per les llibertats, 1936-1977". A prop de l'escultura una placa remarca la intenció del conjunt memorial: "En memoria de quienes lucharon por nuestra libertad durante la República y la dictadura franquista" ("En memòria dels qui van lluitar per la nostra llibertat durant la República i la dictadura franquista").

L'any 2009 es va inaugurar a Vitòria-Gasteiz el monument *Bosque de luz (*Bosc de llum) concebut per l'artista Anabel Quincoces. Segons apareixia recollit a la memòria descriptiva del projecte guanyador del concurs convocat per la Diputació Foral d'Àlaba per recordar els represaliats del franquisme, el conjunt escultòric estava inicialment conformat per setze mòduls cilíndrics d'acer d'un diàmetre aproximat de cinquanta centímetres i d'una alçada variable d'un a tres metres. Cadascun d'ells apareixia rematat per una peça massissa de vidre a l'interior de la qual un projector de díodes led permetia la il·luminació nocturna del monument. La idea del bosc il·luminat, de la victòria de la llum sobre les tenebres i el nombre de mòduls previst inicialment, setze, estava directament inspirat en la matança del 31 de març de 1937. Aquell dia, altres tants presoners representatius de totes les ideologies i forces polítiques que lluitaven en defensa de la República, entre els quals hi havia Teodoro González de Zárate, alcalde republicà de Vitòria van ser trets de la presó i assassinats per falangistes al bosc d'Azazeta[5]. L'artista Anabel Quincoces va concebre la seva obra com una "metàfora" d'aquest episodi històric, tot i que finalment el bosc va passar de setze a vint-i-set arbres, ampliant així el record a tots els habitants d'Àlaba víctimes de la repressió franquista. Com a complement d'aquesta obra, la Diputació Foral d'Àlaba va instal·lar un visor digital en un bloc d'acer corten, dissenyat per l'arquitecte municipal José Luís Catón, encapçalat per

3 "Sestao salda una "deuda histórica" al homenajear a los represaliados por el franquismo", *Noticias de Álava*, 10 de junio de 2007.

4 *Si he perdido la vida, el tiempo, todo/ lo que tiré, como un anillo, al agua,/ si he perdido la voz en la maleza,/ me queda la palabra. / Si he sufrido la sed, el hambre, todo/ lo que era mío y resultó ser nada,/ si he segado las sombras en silencio,/ me queda la palabra./ Si abrí los labios para ver el rostro/ puro y terrible de mi patria,/ si abrí los labios hasta desgarrármelos,/ me queda la palabra.*

5 Gómez Calvo: *Matar, purgar, sanar. La represión franquista en Álava*, Madrid, Tecnos, 2014.

la locució llatina "IN MEMORIAM", on es poden visualitzar els noms de les més de 4.000 víctimes alabeses de la repressió, en un sentit ampli de la paraula, i no només les quasi dues-centes persones assassinades a Àlaba pels franquistes[6].

En aquestes dues primeres dècades del segle XXI s'han alçat monuments en memòria de les víctimes de la repressió en nombroses localitats basques com ara Bilbao (2006), Andoaín (2006, Tolosa (2011), Durango (2012) i moltes altres, tot i que sens dubte ha estat Sant Sebastià la localitat que ha promogut un més gran nombre d'iniciatives d'aquesta mena. Si fins el 2010 la capital guipuscoana només tenia una placa inaugurada el 2005 als voltants de la platja de Gros "en memoria de las personas fusiladas y represaliadas que defendieron la República, 1936-1939" (en memòria de les persones afusellades i represaliades que van defensar la República, 1936-1939), entre 2010 i 2014 es van alçar tres monuments en diversos indrets de la ciutat. El primer d'ells, *El monument en memòria i reconeixement a les persones represaliades per la dictadura franquista (2010)*, obra de Ramón Carrera, es va situar als voltants del nou pont sobre el riu Urumea, en un indret on unes obres prèvies havien tret a la llum l'existència de dues fosses amb set cossos afusellats després de l'ocupació franquista de la ciutat. L'any 2011, l'alcaldia donostiarra dirigida per Odón Elorza va instal·lar als jardins d'accés al palau d'Aiete, antiga residència estival del dictador, l'obra guanyadora del concurs internacional per recordar el conjunt de víctimes de la Guerra Civil i de la dictadura franquista. Urte Haietan (Aquells anys) de l'escultor. Juanjo Novella és una imponent torre en acer corten, de gairebé quatre metres d'altura per 2 metres d'ample, 2 metres de profunditat i un pes que arriba a les 5 tones. El component essencial de l'obra és un mur frontal on apareixen perforats els anys de la llarga dictadura franquista d'ençà del cop d'Estat de 1936 fins a la mort del dictador el 1975... Una

Bosque de luz (Bosc de llum) , 2009. Anabel Quincoces (Vitòria-Gasteiz) En un segon pla a l'esquerra de la fotografia es pot veure el monòlit visor In memoriam (Fotografia: J. Alonso Carballés, 2014)

sèrie cronològica que acaba en punts suspensius per deixar ben clar que la repressió franquista no es va acabar aquell any.

L'arribada de Bildu a l'alcaldia de la ciutat l'any 2011, va afavorir una reactivació de les polítiques simbòliques relacionades amb la repressió franquista i el 31 de maig de 2014 es va inaugurar a la part superior de l'ajuntament donostiarra el monument *Dual*, concebut pels joves arquitectes Amaia Mateos i Tomás Villanueva. L'obra juga amb la figura del plànol de Sant Sebastià, la silueta del qual és fàcilment reconeixible per als seus habitants, completament cosida a trets. Gairebé quatre-cents forats que correspondrien al nombre aproximat de víctimes mortals durant el conflicte o en la immediata postguerra, originàries de Sant Sebastià. Les dimensions aproximades del monument són 4,5 metres de llarg per 2,20 metres d'alt. A la seva base hi ha unes quantes plaques metàl·liques on apareixen reproduïts, per ordre alfabètic, els noms i cognoms d'aquestes gairebé quatre-centes víctimes. A l'altra banda de la base, inicialment es podia llegir una placa escrita en euskera i castellà que feia al·lusió a l'origen del monument: "A los/as donostiarras ejecutados/as durante el alzamiento franquista y en los años posteriores".(Als/a les donostiarres executats/ades durant l'alçament franquista i en els anys posteriors). Avui aquest text ha estat reemplaçat per una formulació lleugerament diferent, encara que se segueixi sense fer referència explícita a la guerra. "A las personas donostiarras ejecutadas en el golpe de estado franquista y años posteriores".(A les persones donostiarres executades en el cop d'estat franquista i anys posteriors). Els materials utilitzats en la composició, policarbonat transparent i acer corten, aporten un simbolisme suplementari a l'obra per tal de representar la dualitat freqüent que hi ha en la recuperació del passat. El policarbonat, material transparent, evocaria l'objectivitat de la Història, mentre que l'acer corten representaria la memòria, els records, els sentiments, el dolor, les penes... que com l'acer es van oxidant amb el pas del temps.

Amb tres monuments, erigits en un interval de temps de quatre anys escassos, a més del monòlit instal·lat a Ondarreta i diverses plaques repartides per diferents punts de la ciutat,

6 Informe "Víctimas del Franquismo en Álava" Instituto Valentín de Foronda, 2010.

Monument a els/les donostiarres executats/des durant l'alçament franquista i en els anys posteriors, el dia de la seva inauguració, amb familiars de les víctimes (31 de maig de 2014), Amaia Mateos i Tomás Villanueva (Fotografia: J. Alonso Carballés, 2014)

Sant Sebastià es configura com una de les localitats basques on el record de les víctimes franquistes té avui dia més presència.

El 30 de gener de 2017, Gogora, l'Institut de la Memòria, la Convivència i els Drets Humans del Govern Basc, va inaugurar al cementiri d'Elgoibar el "Columbari de la Dignitat", un espai sepulcral destinat a acollir les restes mortals de les persones assassinades durant la guerra i la postguerra, recuperats en les exhumacions de les fosses dutes a terme per la Societat de Ciències Aranzadi i que, majoritàriament, no han pogut ser identificades. Al costat del columbari es va instal·lar un monument, l'escultura *Duintasun (*La dignitat), feta per l'artista Iñigo Arregui, una successió vertical de diverses plaques d'acer corten de gairebé quatre metres d'altura que conformen un espai buit en el seu interior i la silueta del qual recorda una successió de figures humanes unides per una mateixa i tràgica destinació. El fet que Gogora decidís erigir allà mateix aquest monument en memòria d'aquestes víctimes és la prova de la transcendència adquirida en aquestes últimes dècades per aquestes fites simbòliques que són els monuments. Però, com apuntava Young en relació amb els monuments dedicats a les víctimes de l'holocaust jueu, no corre la societat basca el perill d'acabar oblidant en descarregar la responsabilitat del record de les víctimes de la repressió franquista en aquesta mena de pròtesi de la memòria que constitueixen els monuments?

De la seva inauguració ençà, una part considerable d'aquestes obres simbòliques s'ha convertit en indrets destacats de commemoracions i mobilitzacions de la societat civil en les seves demandes de reconeixement i de justícia de les víctimes de la repressió franquista. Alguns d'aquests monuments s'han convertit per a nombroses famílies en indrets de recolliment i de dol. No podem oblidar que per a moltes persones el nom escrit en una placa al peu del monument, constitueix l'únic vestigi al qual poden agafar-se de l'existència passada del seu familiar...Anomenar les víctimes, identificar-les amb els seus noms i cognoms, de vegades amb la seva edat i la data de la seva mort, permet atorgar-los una identitat individual, alhora que serveix per recuperar-ne públicament la personalitat. Però, al mateix temps, en formar part d'un llistat, s'integren en una commemoració col·lectiva i són mereixedores del reconeixement de la comunitat. Malgrat la visió reductora a què indueixen aquests llistats, en focalitzar-se en la persona desapareguda i deixar de banda les profundes seqüeles que van provocar les seves morts i desaparicions violentes en el si de les famílies, el cert és que han contribuït a modificar notablement les relacions que estableixen els familiars amb el monument i les apropiacions que aquests en fan. El monument contribueix de manera significativa a conferir una nova dimensió social a les víctimes. Davant la impossibilitat de subministrar una justícia efectiva, el monument actua com un substitutiu simbòlic, la finalitat del qual és mantenir viu en l'espai públic el record de la injustícia comesa envers la víctima. Però parafrasejant Reyes Mate, i en contradicció amb la majoria dels titulars de la premsa en el moment de la inauguració, podem afirmar que el monument no salda cap deute, només el fa present.

MEMÒRIES BASQUES DE GUERRA I POSTGUERRA

Antonio Rivera
Catedràtic d'Història contemporània a la Universitat del País Basc (UPV-EHU) i director de l'Instituto de Historia Social Valentín de Foronda

Mentre que la violència política es va considerar a l'Espanya de la Transició la més gran amenaça per a la naixent democràcia, al País Basc es va demostrar com a eficaç mecanisme nacionalitzador i subsidiàriament com a instrument d'una estratègia de confrontació social i política. En coherència, si a Espanya s'apostava a les acaballes dels setanta per "no remoure el passat", o per "fer creu i ratlla" a la memòria de la guerra civil i del franquisme per tal que "no s'utilitzés com a arma de la lluita política", a Euskadi s'insistia a portar-la com a mitjà per apartar contrincants i per aportar-la a un relat cada vegada més hegemònic. És la diferència més important pel que fa al que va passar amb la memòria de la guerra i la dictadura al nord i al sud de l'Ebre[1].

El coneixement sobre el tema en el País Basc presenta desequilibris entre territoris i cultures polítiques.. Només la nacionalista basca està prou ben treballada. El que sabem de la franquista no la fa destacable, tot i que presenta alguna especificitat respecte del conjunt espanyol. Des que van consolidar el seu poder van procedir a una glorificació èpica, necrològica i sacrificial de la guerra civil, necessària per a legitimar el seu Nou Estat. Es van alçar monuments i es van fixar referències que recordessin i reforcessin la seva presència: creus, i altars a muntanyes i indrets de combat; monuments als caiguts a les localitats; plaques i relleus en edificis civils i religiosos; panteons, criptes mausoleus en el cas de matances a la rereguarda; noms de carrers dels seus herois, mandataris o referències, i fins una nova numeració del calendari oficial (vg. Any de la Victòria)[2]. La nova realitat s'establia

1 S. Juliá, "Echar al olvido. Memoria y amnistía en la transición a la democracia", *Claves de Razón Práctica*, 129, enero de 2003, p. 112, y F. Molina, "'Intersección de procesos nacionales'. Nacionalización y violencia política en el País Vasco, 1937-1978", *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 35 (2013), p. 77.

2 J. Alonso Carballés, *Memorias de piedra y de acero. Los monumentos a las víctimas de la Guerra Civil y del franquismo en Euskadi (1936-2017)*, Gernika, Museo de la Paz, 2017, P. Barruso, *Memoria y desmemoria de la Guerra Civil. Políticas de conmemoración y memoria en Gipuzkoa (1936-2018)*, San Sebastián, Asociación de Historiadores Guipuzcoanos Miguel de Aramburu, 2018, i V. López de Maturana, "Informe técnico sobre los vestigios de la Guerra Civil y la dictadura franquista en Vitoria-Gasteiz", Vitòria, 2017 (disponible a https://www.euskalmemoriadigitala.eus/bitstream/10357/48192/1/Informe%20vestigios.pdf). El contexto general, a Z. Box, *España año cero. La construcción simbólica del franquismo*, Madrid, Alianza, 2010, pp. 119-196.

apartant l'"altra Espanya", obviada, perseguida o reconduïda, segons els casos, mitjançant processos de "sanejament" social: tous i comunitaristes o absurds, com l'intent del psiquiatre Antonio Vallejo Nájera de patologitzar els "rojos"[3].

La singularitat basca aquí es resumeix en dues qüestions. Primera: Va ser possible arrelar socialment un record positiu de la guerra per donar suport al franquisme. El carlisme havia aportat al País Basc (i a Navarra, sobretot) molts voluntaris al bàndol nacional, compartia valors amb part dels seus enemics (els nacionalistes bascos) i dominava l'escenari de postguerra a Àlaba i en els espais rurals de Guipúscoa i de Biscaia, i en els urbans va sumar molts vots al costat d'altres dretes espanyoles a la primera volta de 1936. Segona (i contradictòria): aquest factor favorable va ser causa de disputes amb el falangisme, díscols tots dos davant de la unitat ordenada l'abril de 1937. Així, a les concentracions político-religioses de Montejurra, l'acte de masses més majoritari dels que es van dur a terme sense concurs de l'autoritat i sense els recursos de l'Estat, hi assistien desenes de milers de persones. Allí es recordaven, d'ençà de 1939, els requetès caiguts en la contesa, però l'indret remetia en el seu simbolisme a les dues guerres carlines anteriors. Era part d'un recordatori de partit (o moviment)[4]. A més, la complicada trajectòria del carlisme d'ençà de les acaballes dels cinquanta va fer que oscil·lés entre la coincidència amb el franquisme (i la reivindicació de la contesa i el seu significat), la demostració de força davant del règim i l'oberta dissidència amb ell (i, de vegades, dues o tres coses alhora)[5]. El canvi generacional i la pugna entre tradicionalistes i seguidors de Carles Hug, a banda de la seva desorientació, van fer que quan el franquisme va començar a ser qüestionat no pogués comptar amb el seu suport social anterior. Els informes dels governs civils indicaven que el tradicionalisme es descomponia i es dividia entre fidels al franquisme (i la seva variant *joanista*), d'altres cada vegada més nacionalistes i fins i tot esquerrans de diversos aspectes[6].

Una cosa semblant va passar amb l'altre agent que podia haver socialitzat una determinada memòria de la contesa i del règim a què va donar lloc: l'església[7]. El majoritari catolicisme del país es va enfrontar a la guerra per les seves lleialtats nacionals. Abans, enmig, i després van tenir esperances de recompondre la comunitat. Però, tot i que hi va haver una mica d'això, la coincidència va durar poc. Per exemple, la Santa Missió de 1951 els va unir a tots. A Vitòria, alguns nacionalistes van promoure l'erecció d'una creu commemorativa al mont Olárizu. El governador va forçar que s'hi referís als sacerdots alabesos morts "per Déu i per Espanya", fins a barallar-se amb el bisbe Bueno Monreal. Gairebé setanta anys després va tornar a ser motiu de confrontació , ara entre *jetzales* i *abertzales*[8]. Sense acabar els cinquanta anys de nacionalcatolicisme, una part de l'església basca va desplegar la seva dissidència amb el règim, fins a fer-se oposició amb els aires conciliars. El mes de maig de 1960, el document dels 339 sacerdots bascos no feia cap referència a la guerra civil, però denunciava la contradicció entre el dret natural (i els civils que se'n derivaven) i el comportament de la dictadura. Hi havia una identificació nacional, no antiespanyola, però impossible a l'Espanya de Franco. Abans del segon franquisme, les memòries es contradeien i els pastors de l'església eren protagonistes i agents d'aquesta doble mirada. Ni la nació ni la religió van poder evitar el desenvolupament de "narratives oposades", la qual cosa es va reflectir en el propi cos sacerdotal basc.

La guerra i la dictadura van ser brutals amb els republicans, el sector més perjudicat, fins al punt que gairebé els van fer desaparèixer com a record i només van persistir com a tènue referent assimilat i subsumit en l'antifranquisme[9]. El fracàs de les institucions republicanes a l'exili va expressar l'esvaïment d'aquesta cultura política com a projecte nacional, una cosa que el franquisme es va afanyar a desmuntar i perseguir. En el cas basc, és evident. El curt temps de la guerra els va treure del focus, malgrat consellers com l'*azañista* Ramón Mª Aldasoro, seduït i anul·lat políticament pel *lehendakari* Aguirre, i expulsat d'Izquierda Republicana l'any 1938; l'altre republicà, Alfredo Espinosa, havia estat ja capturat i afusellat pels franquistes. El republicanisme va perdre aviat els seus referents personals i la seva raó de ser, superat per grups i ideologies més preparats per a la clandestinitat (i per a l'escenari de dictadura i "guerra freda"). En retornar el país a la democràcia no va fer cap pa-

3 J. Gómez Calvo, *Matar, purgar, sanar. La represión franquista en* Álava, Madrid, Tecnos, 2014, y P. Preston, *El holocausto español. Odio y exterminio en la guerra civil y después*, Barcelona, Debate, 2011, p. 665.

4 F. J. Caspistegui, "Montejurra, la construcción de un símbolo", *Historia Contemporánea*, 47 (2013), pp. 527-557.

5 F. J. Caspistegui, *El naufragio de las ortodoxias. El carlismo, 1962-1977*, Pamplona, Eunsa, 1997, y M. Vázquez de Prada, *El final de una ilusión. Auge y declive del tradicionalismo carlista (1957-1967)*, Madrid, Schedas, 2016.

6 A. Rivera y S. de Pablo, *Profetas del pasado. Las derechas en Álava*, Vitoria, Ikusager, 2014, pp. 620-627.

7 La idea es de F. Molina, "'Intersección de procesos nacionales'", *op. cit.*, pp. 68-71.

8 V. López de Maturana, "Informe técnico sobre los vestigios de la Guerra Civil y la dictadura franquista en Vitoria-Gasteiz", *op. cit.*, pp. 11-14, y P. Gorospe, "Vitoria también tiene su cruz", *El País*, 24 de agosto de 2018.

9 J. A. y L. Martínez Mendiluce, *Historia de la resistencia antifranquista en Álava (1939-1967)*, San Sebastián, Txertoa, 1998.

per i la seva memòria només va ser un ingredient no principal de partits de l'esquerra d'*afiliació* republicana –que no de *filiació*, aquells que tenien la República com un fi, com un projecte polític complet-, que es va estimar més, en aqueixa conjuntura, una monarquia constitucional si assegurava un futur de llibertats[10]. Fins i tot algun d'aquests partits, com ara el PSOE, es va beneficar electoralment de la memòria republicana de la Transició, tot i que no en fes bandera.

Aquests grups republicans d'*a-filiació* van prioritzar la recuperació de la democràcia, com va fer Indalecio Prieto, amb el seu fallit acostament als monàrquics. Després, des de les acaballes dels cinquanta, els comunistes van rebaixar, amb la seva política de reconciliació nacional, el record de la guerra, en benefici d'una mirada al futur. Per últim, des de les vagues de la mineria asturiana del 62 (i les fabrils basques), un nou moviment obrer es va convertir en protagonista, i les penalitats de guerra i postguerra van començar a ser substituïdes com a referència pel combat i la repressió en el franquisme del desenvolupament. Obrers procedents del camp venien amb la seva experiència personal o familiar, però de seguida els va unir un altre llenguatge distanciat del passat, tant se val que s'apliquessin a l'oposició al règim com a prosperar aprofitant-ne les possibilitats[11]. En tot cas, com passava amb l'antifranquisme, el dominant nou obrerisme va limitar l'entitat dels records passats, la primacia de les Comissions Obreres (amb o sense majúscules) enfront dels sindicats republicans ho diu tot.

Canvi de terç: de la victòria a la pau

El final de la dècada dels cinquanta marca a tots els efectes i en les diverses cultures polítiques el *turning point* de la dictadura. De la mà del desenvolupament (i d'un intent d'adaptació generacional), el règim va canviar l'argument de la seva legitimitat, va deixar per un temps el record de la guerra ("l'administració de la por") i va intentar de seduir amb el progrés material d'una pau donada per un cabdill protector i paternal. Va resultar fatal. D'una banda, el canvi li va restar partidaris, convicció i entusiasme per continuar repetint "el gran relat de la guerra civil"[12]. De l'altra, les noves "classes mitjanes", orgull del dictador, es van perdre en el materialisme –com es va lamentar Carrero Blanco- o van polititzar les seves demandes enfront d'un règim incapaç d'encarrilar-les i donar-hi respostes[13]. Coincidint amb els XXV Anys de Pau, les abstractes ales d'un superlatiu colom van substituir a Vitòria l'anterior i auster altar amb la creu dels Caiguts i la nòmina de víctimes, alçat el 1945. Només dos anys després, l'any 1965, s'inaugurava un carrer División Azul. A les altres capitals basques va passar una cosa semblant[14]. La dictadura va mostrar la seva inseguretat i contradiccions renacionalitzadores.

No va passar el mateix amb el nacionalisme basc, que aleshores va viure la seva renovació gràcies a ETA, nascuda per a actualitzar, transformar i superar la seva versió històrica, la del PNB. Inicialment constituïts com a grups d'estudi i propaganda, progressivament varen assumir l'activisme fins a optar per la violència política. En aquest trànsit, les fites memorials franquistes van ser objectiu adient per a un grup amb escassos recursos[15], però amb aspiracions de passar de la pedra a la pell: el seu primer gran atemptat frustrat, un 18 de juliol de 1961, va ser contra un tren amb voluntaris requetès de la guerra. Després es van aplicar contra aquesta cultura política, la que enllaçava la guerra, el suport local al franquisme i l'articulació d'una opció de la dreta basco-espanyolista a la Transició. Mentre el nacionalisme *jetzale* prenia per perdedors de la pau i per això nacionalment "dels nostres" els carlistes, una dotzena de militants tradicionalistes –i fins a vint-i-cinc amb alguna relació, i fins a seixanta franquistes i /o dretans- van ser assassinats per ETA[16]. No hi podia haver un Altre també basc així, se l'esborrava de la imaginació i de l'escenari. El pols entre el franquisme i el nou nacionalisme basc per la renacionalització d'una societat en transformació es va entaular amb la violència com a mecanisme privilegiat. En paraules de l'antropòleg Juan Aranzadi, la violència com a

10 J. Movellán Haro, "'Los Últimos de la Tricolor'": republicanos y republicanismo durante la transición hacia la democracia en España (1969-1977)", tesi doctoral, Univesitat de Cantàbria, 2019, pp. 54 y ss.

11 J. A. Pérez, *Los años del acero. La transformación del mundo laboral en el área industrial del Gran Bilbao (1958-1977)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2001, p. 416.

12 S. Juliá, *Historias de las dos Españas*, Madrid, Taurus, 2015, p. 464; també, P. Aguilar, *Políticas de la memoria y memorias de la política*, Madrid, Alianza, 2008, p. 114.

13 Tesi clàssica de R. Carr i J. P. Fusi en *España, de la dictadura a la democracia* (Barcelona, Planeta, 1979), però també de C. Molinero i P. Ysàs dins *La Transición. Historia y relatos* (Madrid, Siglo XXI, 2018).

14 V. López de Maturana, "La construcción del imaginario simbólico en Vitoria durante el Franquismo: la alcaldía de Luis Ibarra (1957-1966)", *Sancho el Sabio*, 36 (2013), p. 217, i J. Alonso Carballés, "La memoria de la Guerra Civil y de sus víctimas en el espacio público vasco. Una mirada retrospectiva a través de los monumentos, 1937-2017", *Sancho el Sabio*, extra 1 (2018), p. 210-212.

15 M. Onaindia, *El precio de la libertad. Memorias (1948-1977)*, Madrid, Espasa, 2001, pp. 260-261.

16 V. J. Ibáñez, *Una resistencia olvidada. Tradicionalistas mártires del terrorismo*, Pamplona, Auzolan, 2017; también G. Angulo, *La persecución de ETA a la derecha vasca*, Córdoba, Almuzara, 2018. Sobre la victimización carlista, J. Juaristi, *El bucle melancólico. Historias de nacionalistas vascos*, Madrid, Espasa, 1997, pp. 330 y ss.

voluntat, més que com a reacció[17]. Per això, entre altres raons, ETA va guanyar aquest pols, perquè era proactiva i va saber traduir en favor seu tant les seves violències (vg. assassinat de Carrero) com la resposta a les del seu contrari (vg. judici de Burgos o execucions de 1975) que va fer tornar en el seu ocàs a la repressió original, malgrat els canvis que hi va haver).

Gairebé setanta anys després, la múltiple resignificació, oficial o informal, dels monuments del temps del franquisme informa del combat per la memòria, no ja de la dictadura sinó de qüestions que li són per complet alienes i més a prop de les nostres preocupacions presents. La dictadura com a excusa, moltes vegades, per als polsos d'avui. Ja ho va dir Todorov: "L'anomenada memòria col·lectiva no és memòria sinó un discurs que es mou en l'espai públic".

En aquesta confrontació, les memòries de la guerra i del primer franquisme van entrar en confrontació. Ho van fer en el si del nacionalisme. L'adaptació generacional va suposar una impugnació del criteri *jetzale*. La "generació del silenci" va viure el record de la guerra en l'espai privat o semipúblic (la "quadrilla"), sense transmetre'l als seus plançons –va prevaldre la poesia, la música o la imatge el·líptica de Salvatore Mitxelena a Telesforo Monzón- però orgullosa de no haver comès abusos aleshores, de passar per "poble víctima" (gràcies a Gernika, sobretot) i, en definitiva, d'haver guanyat una respectabilitat malgrat la derrota "*Guk gerra galdu, bainan pakea trabazi*" ("vam perdre la guerra, però vam guanyar la pau"), es deien a les reunions familiars, a la qual cosa la nova generació va contestar amb un "vosaltres us vàreu rendir, nosaltres reprenem el que no vau saber continuar". Que això es traduís aviat en violència i en la centralitat ideològica, no només estratègica, que va adquirir era una possibilitat evident. Per això varen denunciar la il·legitimitat d'origen de la dictadura, suportada en una violència il·legal –la del cop fracassat, la de la mateixa guerra i la del seu propi règim- que alhora en legitimava una altra reactiva, nimbada amb el suport que l'Església va donar al tiranicidi. Després els entorns dels anys seixanta –"els vents favorables", que va dir J.A. Etxebarrieta- ho van facilitar. Quan ETA es va nodrir de la doctrina importada, l'argument fou inapel·lable, en paraules de F. Fanon, "l'home (colonitzat) s'allibera en i per la violència". Era la violència com a contraviolència, com a necessitat històrica[18]. Ho deien en el *Zulik* de Nadal de 1961: "La violència engendra violència (...). Complirem amb el deure de ser lleials al record dels gudaris que moriren en la guerra i a l'heroisme dels nostres companys d'avui dia"[19]. Aleshores, la guerra –com a guerra nacional basca- no havia acabat, el que passava mentre el franquisme deixava de brandar la seva victòria o mentre l'antifranquisme abandonava la resistència violenta.

Allà es va imposar el gudarisme, que en aquesta part remet al continuum interpret·latiu establert entre la guerra civil i el present. La del 36 era una altra fita més en la confrontació històrica entre el Poble Basc i Espanya, conforme a la tesi de guerra nacional que ETA compartia amb el PNB. Els gudaris d'aleshores veien continuada la seva acció amb els d'ETA. Curiosament, el primer "Gudari eguna" convocat pel Govern Basc a l'exili va ser el 1965, tot i que el va acordar el 1960[20]. Per això la guerra s'esvaeix aviat i no té gaire paper, a banda del fet que els protagonistes del passat no compartien aquesta continuïtat, els represaliats per l'acció en els seixanta van captar l'atenció. La guerra civil i la primera repressió havien servit de justificació "històrica" –i l'atac als símbols franquistes era la seva "gimnàstica"-, però la seva reclamació no tornaria amb força fins a la Transició. Mentre, es tractava de transitar de la derrota a la revenja, compartint la mateixa mística del franquisme: dolor, lliurament, religió i el mateix "deure d'intoleràncIa" (enemic, eliminació, deshumanització, violència com a instrument polític principal)[21]. Alhora, en haver caigut de la banda de l'antifeixisme, tot i que de manera sobrevinguda i amb moltes reticències, el nacionalisme històric permetia enllaçar amb un esquerranisme resistent (alimentat de conflictivisme marxista). Si el feixisme se seguia interpretant com aliè al país, la lluita contra ell seguia essent en defensa de la nació. El mix nacional social d'ETA va trobar aquí una altra veta que obviava la preocupació principal d'altres per recuperar la democràcia.

El que no importava és que la trajectòria del nacionalisme a la guerra fos discutible, o que el franquisme en absolut no s'acarnissés amb el País Basc; aquell va fer anar ben aviat l'espècie del genocidi. La impressió de l'equador de la dictadura pesava més que les xifres que hem constatat *a posteriori*. Es tracta d'una construcció retrospectiva justificada des del tardofranquisme, a partir de les

17 J. Aranzadi, "Violencia etarra y etnicidad", *Ayer*, 13 (1994), pp. 195, 196 i 209.

18 F. Fanon, *Los condenados de la tierra*, México D. F., Fondo de Cultura Económica, 1983 (orig. 1961), p. 42.

19 Hordago, Documentos Y, San Sebastián, Lur, 1979-1981, vol. I, pp. 405-406, esmentat a A. Rivera i J. Gómez Calvo, "Siempre se recuerda lo que nunca ocurrió: represión franquista y memoria colectiva en el País Vasco", a A. S. Ferreira, J. Madeira y P. Casanellas (coords.), *Violência no século XX. Um balanço*, Lisboa, Instituto de Histórica Contemporânea, 2017, p. 724.

20 J. Casquete, "Totalitarismo y gudarismo", *Grand Place. Pensamiento y Cultura*, 7 (2016) (disponible a http://revistagrandplace.com/site/?p=328) y "Gudari", dins S. de Pablo i altres (coords.), *Diccionario ilustrado de símbolos del nacionalismo vasco*, Madrid, Tecnos, 2012, pp. 430-443.

21 F. Molina, "Lies of our fathers: Memory and politics in the Basque Country under the Franco's dictatorship, 1936-68", *Journal of Contemporary History*, 49 (2014), pp. 296-319, i "Intersección de procesos nacionales", *op. cit.*, p. 86.

experiències d'aquell moment, però comptant amb factors que havien mantingut viva la irreal percepció que els bascos havien estat especialment castigats. L'acció d'ETA va generar una tornada a la repressió del règim que va acabar per donar sentit a una continuïtat històrica que no era certa (en termes comparatius de la guerra i postguerra a Espanya)[22]. De fet, fins a la llei d'amnistia d'octubre de 1977 es va fer pensant a acabar la guerra civil que amb ETA s'havia perllongat[23]. No fou així ja que es tractava d'una altra cosa.

De la dictadura a la democràcia

Hem començat dient que al País Basc es va instrumentalitzar políticament el record de la guerra i de la dictadura. És clar en el cas de la cultura política ETA, però el PNB mostrà una manera de discórrer més complexa[24]. Va haver d'insistir en el dolor sofert i en el no comès per tapar una història poc èpica, la qual cosa resultava molt rendible per forjar nació i per a prestigiar-se davant del món. Si no hagués estat per ETA, també s'hauria "oblidat" el record; el fet de ser-hi, es va aplicar a un memorialisme durant la Transició (vg. homenatges, aniversaris, recordatoris) que no van conrear els republicans d'*a-filiació* (l'esquerra no nacionalista). En deixar desguarnit el camp, els *abertzales* van vampiritzar-ne les referències. Desaparegut l'Altre basc franquista i després espanyolista de dretes, no tenia sentit per al PNB una idea de guerra civil entre germans, horrorosa i oblidable, com es va fer a la resta d'Espanya. Millor reelaborar una èpica martirial i resistent, nacional, pacifista (guerra imposada, aliena, invasora fins i tot antifeixista.

Les institucions democràtiques basques no van tenir problemes per esborrar de l'espai públic les referències franquistes: no generaven debat, com en altres indrets, i hi havia possibilitats de resignificació (vg. de carrer de Gloriosa Navarra o Brigades de Navarra a carrer Nafarroa)[25]. De manera que quan a inicis del segle XXI va sorgir el boom de la memòria històrica, ja s'havia fet una part important de la comesa. Això explica el desajustament amb la cronologia espanyola. Alhora, l'impacte del terrorisme d'ETA va convidar el nacionalisme governamental a abordar la qüestió dels traumes històrics, llunyans i presents, i a fer-ho des del criteri del dolor compartit, fins i tot establint continuïtats en el temps que provoquen problemes d'interpretació social (vg. un victimisme que obvia les preguntes sobre les intencions dels victimaris "d'ahir i d'avui")[26].

Setanta anys després les fites franquistes serveixen per als debats del present.
© Foto: NoNorte Expres, 20 de desembre de 2018

22 A. Rivera, "Violencia vasca. Una memoria sin historia", *Libre Pensamiento*, 88 (otoño 2016), pp. 74-75 (disponible a https://www.arovite.com/es/rivera-antonio-2016/).

23 Intervenció de J. Mª Benegas, debat parlamentari del 14 d'octubre de 1977, *Diari de Sessions del Congrés dels Diputats*, 24 (1977), pp. 965-966.

24 Un exemple extrem però important, dins F. Martínez Rueda, "Telesforo Monzón, el nacionalismo vasco y la Guerra Civil: Historia y Memoria", *Revista Universitaria de Historia Militar*, 13 (2018), pp. 375-400.

25 A. González de Langarica i V. López de Maturana, "Catálogo de símbolos y monumentos públicos existentes en Euskadi que supongan una exaltación de la guerra civil y de la dictadura", Vitoria, 2012 (disponible en https://docplayer.es/13769699-Catalogo-de-simbolos-y-monumentos-publicos-existentes-en-euskadi-que-supongan-una-exaltacion-de-la-guerra-civil-y-de-la-dictadura.html).

26 A. Rivera, "Dos focos para una memoria de la violencia vasca: Centro Memorial e Instituto Gogora", a J. Ponce Alberca i M. A. Ruiz Carnicer (coords.), *El pasado siempre vuelve. Historia y políticas de memoria pública*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2021, pp. 247-271.

LA REPRESSIÓ OCORREGUDA A NAVARRA A PARTIR DE L'ESTIU DE 1936: PAUTES DEL SEU DESENVOLUPAMENT HISTORIOGRÀFIC

Emilio Majuelo Gil
Professor d'Història Contemporània
a l'UPNA/NUP
Membre FDMHN

0.- La posició relativament avantatjosa que tenen els estudis sobre la repressió a Navarra té la seva pròpia història. Però abans d'iniciar-ne les interioritats direm que efectivament se'n van conèixer ben d'hora els detalls, encara dins de la boira connatural al règim feixista, que va imposar càstigs i temors enfront de l'expansió del coneixement que, per força, va haver de ser circumstancial enfront també de la realitat d'una crua dictadura que impedia l'exactitud contrastada de la informació circulant.

La dinàmica desbordant dels estudis generals en el context territorial espanyol sobre la repressió va ser molt més tardana que en el nostre territori, no solament, com és lògic, tot al llarg del franquisme, sinó quan, mort ja el general Franco, la disciplina històrica i els seus conreadors van trigar lustres a donar carta de naturalesa sistemàtica a l'estudi de la repressió dels insurgents sobre l'element republicà. Quan aquests van adquirir una velocitat de producció i d'anàlisi notable en la majoria de l'espai estatal, la situació pel que feia a Navarra ja feia front a altres reptes i assolia noves fites

Tothom sap que a Espanya la situació d'eclosió tardana bolcada a treure a la llum les nombroses peripècies i drames viscuts d'ençà del començament de la guerra per desenes de milers de persones desafectes al nou règim, es va produir, precisament, molts anys després de l'inici dels governs democràtics, datats a la dècada dels 90. La pregunta a respondre és precisament el perquè de l'absència d'una política pública de la memòria en els governs d'UCD i dels governs socialistes del PSOE durant aquest llarg temps que va 1977 als 1990. Pregunta a la qual cal associar aquesta altra: per què les nombroses institucions acadèmiques i d'investigació no van tenir entre els seus nombrosos plans i projectes d'investigació interès per a investigar la repressió a la zona lleial republicana, essent, com van ser els vuitanta, època de bonança econòmica i d'inversió en el sector públic; quin va ser el motiu d'aquesta manca d'interès per estudiar un tema que estava enquistat en l'àmbit familiar i que socialment resultava d'una dimensió extraordinària.

No indicarem en aquest article per què durant la transició a la monarquia constitucional i per què els governs del moment i els que van venir després van mostrar un total desinterès sobre aquest afer; ni tampoc per les raons de la dedicació universitària a investigacions d'altres afers allunyats d'un tema tan compromès com el que tractem. Només volem assenyalar que les circumstàncies indicades no van produir-se a Navarra. En primer lloc perquè a Navarra aquest procés transicional va tenir altres ingredients que no observem en el procés general de la transició política espanyola, i va mostrar un panorama d'organitzacions polítiques diferent i amb un joc entre ells menys unànime sobre el procés d'accés a la democràcia; els partits bàsics a l'esquerra d'àmbit estatal espanyol tampoc no tenien un fort arrelament social, tot i que el PSOE es va fer amb un bon percentatge de l'electorat malgrat la

seva precària i internament discutida organització; els moviments socials van ser potents i van seguir protagonitzant durant molts anys actuacions que posaven a prova la legitimació a peu de carrer del sistema polític acabat d'inaugurar; grups de familiars de víctimes van iniciar vigorosament accions de recuperació de les restes dels assassinats, en col·laboració amb alguns eclesiàstics en actiu o secularitzats en la ventada que va sacsejar l'església catòlica a Navarra. Sense institucions universitàries públiques i mancades d'interès per aquest tema a la universitat privada opusdeista, es va començar a recórrer un camí sense haver d'esperar que representants d'un sistema polític qüestionat, o d'uns partits aliens a aquesta temàtica, o d'acadèmics d'aquell moment, veiessin l'ocasió d'estudiar el gran afer de la repressió.

1.- Les primeres informacions sobre la repressió durant la guerra civil a què podem atenir-nos amb un cert fonament van sorgir gairebé en el mateix moment de la derrota republicana el 1939. Navarra havia quedat conquerida en poques setmanes per les tropes del general insurrecte Mola i els milers de voluntaris carlistes i falangistes que es van oferir a doblegar el seu propi territori. Obvi, va ser una operació fàcil, de pocs dies, ja que no hi va haver cap indici de resistència seriosa enfront del desplegament de militars i milícies de falangistes i requetès. Com va passar després de la derrota republicana d'abril de 1939, les primeres informacions sobre els perquès de la guerra i de les seves conseqüències van partir del republicanisme a l'exili. Va ser aleshores quan van començar a circular escrits elaborats per elements vinculats a la resistència nacionalista basca en connexió amb el Govern basc a l'exili. Més enllà dels rumors, afirmacions sense consolidació o xifres que es poguessin veure en diverses publicacions tot al llarg del primer franquisme, fou l'entorn nacionalista basc el que va demanar informació de primera mà i d'ençà del primer moment sobre els carnatges ocorreguts a Navarra, especialment l'estiu de 1936.

La informació abastava els quatre territoris bascos peninsulars; òbviament eren d'autoria anònima, i van ser encarregats pel Govern Basc, i van quedar redactats en diversos quaderns corresponents a cadascun dels territoris respectius. Ja en aquella ocasió es va fer un esbós d'interpretació de perquè havia passat la guerra i la repressió fratricida; s'explorava una connexió d'aquesta repressió amb l'existència de problemes socials de consideració en el món agrari agitat per la reivindicació de corral i comunera, i encara que els esmentats informes no compten amb el suport d'un estudi sòlid de context, van oferir per primera vegada llistats d'assassinats i fins i tot d'assassins. Aquests llistats són dependents de la font d'informació que, òbviament, no se cita, per la qual cosa resulten desequilibrats en relació al que va passar en les diferents zones del territori navarrès. No es donaven per definitius, en cap cas, el volum d'assassinats, si bé declaraven que aquest volum detallat nominalment estava fixat a la baixa (com quedaria comprovat dècades més tard)[1].

Aquesta documentació que per a Navarra es va elaborar l'any 1939 es refaria al cap de pocs anys després de l'acabament de la Segona Guerra Mundial. Constitueix els anomenats "Papers de París", una versió dels quals va aparèixer a *Eusko Deya*, publicació del PNB a l'exili. La seva importància, a més de per ser en una data tan primerenca, rau en el fet que van servir de suport a la gran tasca que els anys setanta del segle passat va iniciar l'historiador navarrès José Mª Jimeno Jurío.

2.- Jimeno Jurio fou l'historiador que va emprendre un enorme treball pel seu compte sobre la repressió a Navarra just en els moments de la desaparició de la dictadura. Treballador incansable, de fi sentit social en la seva investigació, amant de l'estudi, va llegir, consultar i entrevistar moltíssimes persones amb el testimoni i aprenentatge de les quals va anar teixint una obra sobre la dimensió repressiva al llarg de quasi una dècada, gairebé inimaginable des de la perspectiva actual, en solitari, allunyat dels centres universitaris, sense mitjans tècnics adients, animat amb la idea de deixar clar el que van ser aquells anys republicans i el seu final atroç. Sens dubte fou el capdavanter d'aquests estudis no solament a Navarra sinó a tot l'Estat espanyol. Amb ell comença la història intel·ligent de la repressió, l'inici de la genealogia de la història de la repressió[2].

3.-Aquest investigador generós va veure concretada la seva fructífera tasca en altres iniciatives que van recollir el seu testimoni i la seva documentació quan va ser pressionat a apartar-se'n per les amenaces de l'extrema dreta contra la seva persona i la seva família. Ell fou la base imprescindible de la gran obra sobre la repressió durant la guerra civil a Navarra. El seu immens treball previ va servir de trampolí per a un nou i gegantí projecte d'investigació, el qual fou configurat per l'associació Altaffaylla Kultur Taldea i en el qual van participar desenes i desenes de persones les quals, assessorades convenientment, van revisar centenars d'arxius municipals, parroquials, generals, així com col·leccions de documentació i fons hemerogràfics,

1 Archivo Emilio Majuelo Gil, "Euskadi bajo el régimen de Franco. IV La represión en Navarra", gener de 1940, 37 pp.

2 Alguns volums de les seves obres completes exposen específicament les seves investigacions sobre els anys trenta a Navarra. Així: *La Segunda República en Navarra (1931-1936)*, dins *Obras Completas*, nº 14, Pamplona-Iruña, Pamiela-Udalbide- Euskara Kultura Taldea, 2005; *La Guerra Civil en Navarra (1936-1939)*, dins *Obras Completas*, n. 15, Pamplona-Iruña, Pamiela-Udalbide- Euskara Kultura Taldea, 2006; *Sartaguda 1936. El pueblo de las viudas*, dins *Obras Completas*, n. 16, Pamplona-Iruña, Pamiela-Udalbide- Euskara Kultura Taldea, 2008.

i van entrevistar centenars de persones directament relacionades amb la situació de mig segle abans. És d'aquí d'on va sortir l'obra emblemàtica sobre els assassinats durant aquell període, es van ampliar llistats previs, es va emmarcar tot el que havia passat a cada localitat en una breu presentació de l'estat polític organitzatiu, social conflictiu i econòmic, i es va impregnar el text de centenars de relats de testimonis directes dels fets. *Navarra 1936: de l'esperança al terror*, obra d'èxit atesa la necessitat d'informació i el desig de difondre-la dels afectats, ha conegut nombroses reimpressions i revisions que han acabat amb la discussió viva en aquells anys de mitjan dels vuitanta sobre la dimensió de la tragèdia de l'element republicà. A partir d'aleshores la guerra dels números sobre el volum de les matances va acabar a mesura que les aportacions quantitatives publicades en aquella obra van ser paulatinament acceptades per tots els investigadors[3].

4.- Amb aquests pivots previs es va gestar una ampliació dels temes a investigar a càrrec d'altres col·lectius o investigadors particulars. Només cal seguir els catàlegs de les dues editorials navarreses que més van insistir a fer conèixer les noves investigacions, Txalaparta i Pamiela, per adonar-se com fins i tot abans que es constituís l'UPNA (1987), hi va haver nombrosos temes investigats centrats en aquells anys que van ser posats a disposició del públic, activitat editorial que ha tingut continuïtat fins als nostres dies. Sense ser exhaustius han anat apareixent en aquest llarg tram de temps de trenta anys, treballs centrats en l'evasió del fort de la muntanya Ezkaba, l'exili republicà navarrès, la dimensió del treball esclau als Pirineus, la presència d'exiliats en camps de concentració com el de Gurs, el cens de càrrecs públics assassinats, el registre dels casos de depuració i repressió dins del magisteri, un examen dels protagonistes executors de la neteja política, la importància de l'espoli econòmic, diverses biografies de persones represaliades, etc. La vitalitat de la bibliografia sobre la repressió a Navarra és una evidència que, pel que sembla, no s'exhaureix.

5.- Per tal d'entendre millor aquests resultats d'investigació cal tenir present la importància de l'activitat de les associacions navarreses de memòria històrica de la repressió que des del primer moment van caminar alhora que començava a funcionar l'activitat investigadora quan no la va estimular directament: la primerenca coordinadora de sacerdots constituïda abans de 1980, les comissions locals a Pamplona i en punts de les fortament represaliades localitats de la ribera navarresa que es van responsabilitzar de l'execució de les primeres exhumacions al cap de poc de la mort del dictador, l'Associació de Familiars Afusellats de Navarra, autora d'una primera i enèrgica protesta editada al costat de llistats d'assassinats enfront dels errors majúsculs dels estudis dedicats a Navarra pel general Salas Larrazábal, les monografies dedicades a l'estudi de l'evasió del penal del fort situat a la muntanya Ezkaba (també anomenat com a fort de San Cristóbal), les publicacions sobre els treballs forçats als Pirineus, etc… Totes aquestes i moltes altres activitats queden soldades des de fa dècades no solament als autors de les obres específiques sobre aquesta temàtica sinó a una constància en la reivindicació i en l'actuació d'aquest món associatiu: AFAN, Asociación de Familiares Fusilados de Navarra (AFFNA-36) (2002) [Associació de Familiars d'Afusellats de Navarra], Asociación Txinparta de Pamplona [Associació Txinparta de Pamplona), Autobús de la Memoria, Memoriaren Bideak, Amapola del Camino, Asociación Pueblo de las Viudas-Sartaguda, localitat emblemàtica on es va alçar un important monument dedicat a les víctimes de la repressió, etc.[4]

6.- L'activitat institucional ha estat bàsica en l'assentament i prolongació de les investigacions i de la seva divulgació. El moment inicial a Navarra va ser la declaració del Parlament de Navarra l'any 2003 de reconeixement i reparació moral als afusellats i represaliats del 36; en va ser una fita l'aprovació de la Llei de Memòria Històrica[5]. A partir del seu desenvolupament hi ha hagut una intensa activitat que ha donat lloc, entre altres qüestions, a l'aprovació de l'Institut Navarrès de la Memòria, instrument executiu d'actuacions importantíssimes en aquest tema com són l'actualització del mapa de fosses de Navarra, el cens dels indrets de memòria, la formació d'un banc d'ADN, la llei sobre la simbologia franquista, incentivant al costat de tot això estudis que han continuat aportant coneixement sobre el tema repressiu durant la guerra civil i el franquisme.

3 AKT, *Navarra 1936: de la esperanza al terror*, Tafalla, AKT, 2018 (10ª)

4 Exposem a continuació alguns dels títols rellevants publicats aquests últims anys sobre el tema: García-Sanz Marcotegui, Ángel, (coord.) *El exilio republicano navarro de 1939*, Pamplona, Govern de Navarra, 2001; Mendiola, Fernando i Beaumont, Edurne, *Esclavos del franquismo en el Pirineo*, Tafalla, Txalaparta, 2006; Chueca, Iosu, *Gurs. El campo vasco*, Tafalla, Txalaparta, 2006; Sierra, Félix i Alforja, Iñaki, *Fuerte de San Cristóbal 1938: la gran fuga de las cárceles franquistas*, Pamplona, Pamiela, 2006; Mikelarena, Fernando, *Sin piedad. Limpieza política en Navarra, 1936. Responsables, colaboradores y ejecutores*, Pamplona, Pamiela, 2015; Urrizola, Ricardo, *Consejo de guerra. Injusticia militar en Navarra 1936-1940*, Tafalla, Txalaparta, 2017; Layana, César, *Expolio y castigo. La represión económica en Navarra, 1936-1945…1966*, Pamplona, Govern de Navarra, 2021. En els arfticles inclosos en aquest número de la revista se cita una bibliografia molt més detallada sobre la repressió a Navarra a partir de 1936.

5 "LLEI FORAL 33/2013, DE 26 DE NOVEMBRE, DE RECONEIXEMENT I REPARACIÓ MORAL DE LES CIUTADANES I CIUTADANS NAVARRESOS ASSASSINATS I VÍCTIMES DE LA REPRESSIÓ ARRAN DEL COP MILITAR DE 1936" disponible a: http://www.lexnavarra.navarra.es/detalle.asp?r=32889

7.- La formació del Fons Documental de la Memòria Històrica de la Repressió a Navarra durant la guerra civil i el franquisme 1936-1975 (FDMHN) és, amb tot, l'element bàsic en tot el que es relaciona amb la producció de coneixement en aquest àmbit. Va sorgir per acord del Parlament de Navarra i la Universitat Pública de Navarra a les acaballes del 2011, acord que es manté avui dia. A aquesta activitat investigadora universitària s'hi va sumar el Govern de Navarra des de l'any 2016, mitjançant nous acords i encàrrecs. Aquest anomenat Fons de la MH ha estat capdavanter en l'aglutinació de totes les iniciatives anteriors de caràcter investigador mitjançant l'elaboració sistemàtica d'una base de dades en la qual s'han anat abocant tots els resultats obtinguts fins ara en altres àmbits. És com una eina activa en la qual es van implementant tots els avenços bibliogràfics i resultats d'investigació sobre la repressió a Navarra. La base de dades va ser plantejada de manera que fos compatible amb altres bases de dades en actiu en d'altres territoris; ha tingut cura amb exquisidesa de la metodologia utilitzada en el tractament de la informació obtinguda de les fonts (orals, documentals,...), per a la confecció dels expedients personals dels represaliats. És per això que en la informació disponible públicament a la xarxa poden distingir-se de manera precisa totes les mesures repressives que es van posar en marxa a partir de l'estiu de 1936. Això dóna llum i seguretat en els debats establerts en l'àmbit historiogràfic no únicament sobre el nombre de víctimes resultant sinó sobre la seva tipologia[6].

8.- Punt i seguit. Els estudis de la repressió exercida durant la guerra civil i tot al llarg del franquisme no estan esgotats a Navarra. De fet, l'acumulació de casos i modalitats de víctimes en forma d'expedients personals a la base de dades del FDMHN és un material en brut que ha de ser buidat, sotmès a prova, contrastat i, sobretot, exposat en forma de monografies sectorials, generals, locals o provincials. A més, el Fons esmentat no ha pogut acollir de moment altres temes directament vinculats a la repressió que encara no han estat prou investigats, bé per absència de programes d'investigació específics sobre aquest punt bé per la impossibilitat d'accedir a determinats fons arxivístics. El futur d'aquestes investigacions passa per la determinació de les institucions a donar-los suport i per la decisió i capacitat de les investigadores i els investigadors que les estudiïn. A ells els esperen afers prou intensos com ara l'aprofundiment en l'estudi de la repressió de gènere, la dels orfes i les vídues, la diversitat de respostes i actituds davant la repressió mostrades per la premsa conservadora catòlica i tradicionalista, (*Diario de Navarra,* i *El Pensamiento* Navarrès), la realització d'estudis específics sobre la població empresonada, desterrada i exiliada així com sobre el clergat desafecte. I anant més enllà caldria estudiar l'assalt, considerat pels afectes a la insurrecció com a botí de guerra, a les administracions locals, provincials, sindicals i a d'altres vinculades a les organitzacions del Moviment Nacional, la reorientació del poder de les entitats locals amb l'accés a aquestes entitats d'una nova classe política, la nova política educativa, la reubicació de l'església catòlica vencedora, els resultats de l'economia de postguerra i la gènesi d'una nova acumulació de capital, la reorientació de la política agrària enfront dels avenços, tímids a Navarra, de la reforma agrària republicana, la reorganització dels grups oligàrquics bé de terratinents i financers, com d'industrials a l'empara de la política del règim, l'impacte de la misèria en la postguerra entre les classes treballadores, l'ermot en la cultura i en la política, després de l'extermini de les minories polítiques i sindicals, la història de les noves institucions culturals identificades amb el règim com ara la institució Príncep de Viana, erigides per a la seva legitimació; o el paper de l'organització provincial per excel·lència, la Diputació Foral de Navarra, com a gestora d'interessos i administradora de la nova política.

Exhumacions d'assassinats en un poble de la Ribera de Navarra

6 Enllaç a la base de dades del FDMHN: memoria-oroimena.unavarra.es/ On es poden trobar els treballs, informes i aportacions més importants del grup d'investigació del FDMHN.

LA INVESTIGACIÓ CAPDAVANTERA SOBRE LA REPRESSIÓ DE 1936-39: LA TASCA DE JOSÉ MARÍA JIMENO JURIO A NAVARRA

Roldán Jimeno Aranguren
Professor titular d'Història del Dret
Universitat Pública de Navarra

Del tradicionalisme a la filosofia dialèctica del marxisme

Els estudis capdavanters de José Maria Jimeno Jurio sobre la repressió de 1936 a Navarra no beuen els seus orígens en una tradició familiar republicana o d'esquerres que entronqués amb la Segona República. Al contrari, el nostre autor, nascut l'any 1927 en el si d'una família carlina d'Artajona, va veure com el seu pare, Zacarías, se n'anava entre els "quaranta" del seu poble a "alliberar" Sant Sebastià. Des de ben petit va poder comprovar que també tenia éssers estimats i propers a l'altre bàndol, com el seu oncle Felipe Amátriain, que residia a Donòstia i era nacionalista basc i gudari, o el seu admirat Juan Bautista Beriáin Galdúroz, mestre d'Artajona, que va ser expulsat d'aqueixa vila acusat de ser nacionalista basc.

Jimeno Jurio va estudiar Magisteri i va exercir el seu ofici en dos pobles de Navarra entre 1947 i 1949. Després va fer el Servei Militar i, la tardor de 1950, va entrar al Seminari de Pamplona on va ser ordenat sacerdot el mes de juliol de 1956. Aquell capellà entusiasta aviat es va trobar amb el drama causat per la repressió de la guerra i de la postguerra. Als pobles de Navarra, algunes famílies represaliades van tenir el costum d'acollir a casa seva un capellà, amb la finalitat d'obtenir ingressos econòmics per aquesta dispesa i projectar davant dels seus veïns una imatge d'una certa normalitat política i religiosa. Fou la realitat que va viure Jimeno Jurio en les seves dues primeres destinacions pastorals, la parròquia de Santiago de Sangüesa –amb la família Collados-Ozcoidi "Limón"- i la posterior prefectura d'estudis de l'Institut Laboral d'Altsasu, quan va residir en aquesta vila a casa de la família Goikoetxea. Quan dècades després Jimeno Jurio va començar a investigar la repressió a Navarra, uns i altres foren magnífics informants sobre els fets esdevinguts a les seves localitats respectives.

Després d'haver exercit de capellà durant catorze anys –tasca que va compaginar amb una intensa investigació històrica-, va acabar secularitzant-se l'any 1970. Des dels anys del concili Vaticà II, Jimeno Jurio aprofundia en la Filosofia dialèctica del marxisme. Ara, com a seglar, treballava com a director de la Biblioteca de San Pedro, depe-

nent de la Caixa d'Estalvis Municipal de Pamplona, projecte amb el qual el director d'aquesta entitat, Miguel Javier Urmeneta, va pretendre acostar la cultura als barris proletaris de Pamplona. La Biblioteca de San Pedro es va acabar convertint en un referent destacat per a la cultura progressista de la ciutat. El personal de la Biblioteca es completava amb José Los Arcos Gloria, el qual va resultar un magnífic informant sobre la repressió practicada a Pamplona durant els anys de la Guerra Civil.

Els primerencs inicis dels seus estudis sobre la repressió

Els primers anys setanta, Jimeno Jurio va continuar fent investigacions històriques sobre temes com ara la batalla de Roncesvalles o la història de Pamplona, les seves dues grans monografies d'aquell període. *Historia de Pamplona. Síntesis de una evolución* va ser publicada el 1974. L'obra, polèmica perquè sostenia el caràcter apòcrif de Sant Fermí, havia de ser editada per la Caixa d'Estalvis Municipal. El veto d'un dels membres del Consell d'Administració, el rector de San Nicolás, va fer que després d'un camí envitricollat, el llibre s'acabés publicant a *Ediciones y Libros*, l'editorial de *Diario de Navarra*. En el seu estudi, Jimeno Jurio va abordar molt succintament la història del cop militar del general Mola i les seves conseqüències a la capital de Navarra, si bé, com obligaven els temps del tardofranquisme i la mateixa editorial, aquestes pàgines no van incorporar una reflexió sobre la repressió, a diferència del que va fer el seu autor a la reedició ampliada d'aquesta obra el 1995. La prudència de José María Jimeno tenia també a veure amb la identitat d'un dels membres del Consell (el seu segon cap), el vell requetè Jaime del Burgo, director de Turisme, Biblioteques i Cultura Popular de la Diputació Foral de Navarra, i antic protagonista de la repressió esdevinguda a Navarra durant els anys de la guerra. L'any abans del Burgo, com a director de la col·lecció "Navarra. Temas de Cultura Popular", havia modificat a José María Jimeno el seu text relatiu a la Guerra Civil, inclòs en el fulletó *Historia de Navarra,* i hi havia posat un text la redacció del qual no tenia res a veure amb l'original i on es detectava fàcilment la paternitat del censor.

Una altra de les inquietuds intellectuals en què estava enfeinat el nostre autor en aquell primer lustre dels setanta era la investigació etnogràfica relativa al calendari festiu popular de Navarra, sobre la qual venia desenvolupant un intens treball de camp. Va recórrer Navarra de nord a sud i d'est a oest. La seva afabilitat i coneixement exhaustiu del paisatge i del paisanatge generaven en els informants una gran confiança cap a l'entrevistador; és per això que, algunes vegades, determinades persones contaven episodis de la repressió del 36, que el mateix José Maria Jimeno va anar recollint a les seves fitxes. Les primeres dades sobre els afusellats que trobem a les seves fitxes i folis mecanografiats sobre el calendari festiu corresponen a l'any 1973.

Al llarg d'aquell primer lustre dels setanta, Jimeno Jurio va continuar conreant l'amistat dels seus antics companys, "els capellans rojos", els quals, a diferència d'ell, havien decidit de seguir transformant la societat sense abandonar l'Església. Aquest clergat d'esquerres va organitzar l'octubre de 1974 un *Curs de teologia per a sacerdots*, entre els objectius del qual hi havia la restitució de la memòria dels assassinats del bàndol republicà mitjançant la confecció de llistes dels afusellats. El projecte es va encarregar a José Maria Jimeno Jurio i al sacerdot i historiador Víctor Manuel Arbeloa, si bé aquest últim no va arribar ni tan sols a iniciar la seva investigació. La confecció dels llistats havia de dur-se a terme en la més absoluta clandestinitat, medi aquest que no era aliè al nostre historiador, ja que el seu pis del barri de Pamplona d'Arrosadia era aleshores una de les seus on es feien reunions de membres de l'Organització Revolucionària de Treballadors (ORT) i Comissions Obreres.

En la seva investigació sobre la repressió a Navarra, Jimeno Jurio hi va aplicar una metodologia doble: per una banda, el treball de camp etnogràfic posat ara al servei de la història oral, i, per altra banda, la investigació arxivística, en un moment en què l'accés als arxius de la repressió era inimaginable; és per això que va centrar els seus esforços en el buidat de dades dels

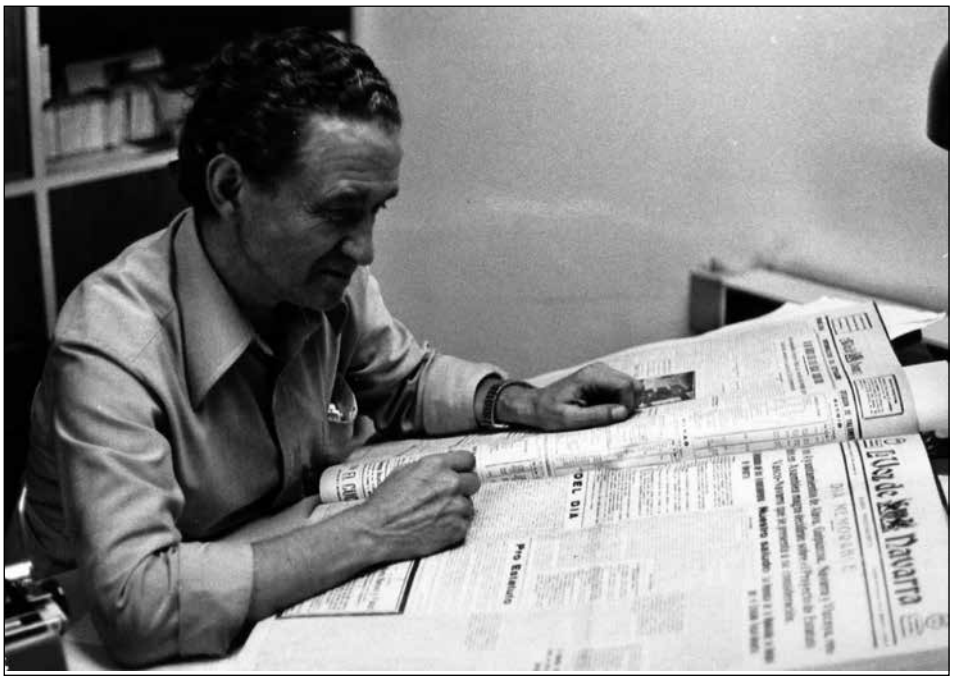

Jimeno Jurio

llibres de bateigs i defuncions dels arxius parroquials, que completava amb els dels jutjats municipals. Va visitar ajuntaments i parròquies de tot Navarra, però també de diverses localitats de Guipúscoa i Biscaia, on va anar a la cerca del rastre de navarresos morts a la guerra. Per avançar més ràpid en la seva investigació, acudia a aquests arxius amb un magnetòfon amb el qual enregistrava les relacions dels difunts que ell mateix anava llegint en veu alta. Posteriorment, les transcrivia a màquina al despatx de casa seva.

Pel que fa al seu treball de camp, aviat va anar forjant importants xarxes d'informants, ja que un portava a l'altre, fet que es va accelerar arran del fet que, a mesura que anava avançant la transició, la seva investigació començava a sortir de la clandestinitat, i, molt especialment, arran del fet que els familiars dels afusellats de diverses localitats anessin organitzant-se a partir dels primers mesos de 1978, amb la finalitat d'exhumar els seus i restituir-los als seus respectius cementiris. Jimeno Jurio va col·laborar activament amb aquells familiars, tot proporcionant-los dades que ell coneixia, i sol·licitant-los nous testimonis. La majoria de les dades recollides en les entrevistes de JImeno Jurio corresponien als propis protagonistes de la repressió: fugits d'escamots d'afusellament, vídues, germans i fills d'afusellats, presos, exiliats...la qual cosa li atorga un immens valor historiogràfic, pel fet d'haver desenvolupat aquest aplegament de dades de testimonis orals en unes dates tan primerenques, molts d'ells protagonistes dels fets, van anar morint durant aquells anys o en els immediatament posteriors.

La divulgació de la seva investigació

Jimeno Jurio va començar a collaborar a *Punto y Hora d'Euskal Herria* l'any 1977. Els seus primers articles es van centrar en el procés autonòmic de 1917-1919 i 1931, tema amb el qual aleshores va pretendre fer pedagogia en favor d'un futur model autonòmic en el qual Navarra quedés englobada en una única autonomia juntament amb Araba, Gipuzkoa i Bizkaia.

El 5 d'octubre de 1977 l'Aliança Apostòlica Anticomunista (Triple A), va rebentar amb una bomba la seu que tenia *Punto y Hora* a Iruñea. Malgrat la por que José María Jimeno va tenir arran d'aquest i altres atemptats d'aquesta organització terrorista d'extrema dreta, no va cessar en la publicació dels seus articles. A la divulgació dels seus estudis sobre el procés estatutari de la Segona República, va continuar la relativa a la repressió dels anys de la guerra civil a Navarra, amb diversos articles apareguts a *Punto y Hora* entre maig i desembre de 1978. Els seus estudis divulgatius van donar a conèixer la primera aproximació sobre el nombre d'afusellats a Navarra, la repressió exercida al fort de San Cristóbal, l'evasió d'aquest penal, la depuració del magisteri, o alguns casos especialment simbòlics, com el de Maravillas Lamberto. Amb un gran valor, va identificar els violadors i assassins d'aquesta noia de Larraga de 14 anys i del seu pare.

Jimeno Jurio va aprofitar aquests articles per demanar públicament, mitjançant la revista, la col·laboració de qualsevol persona que pogués oferir-li dades, via a través de la qual també va aconseguir nous i qualificats informants. Al marge dels seus estudis apareguts en aquesta revista, es va encarregar de fer la reedició del llibre del seu amic Marino Ayerra, *No me avergoncé del Evangelio (desde mi parroquia)*, publicat a Buenos Aires el 1958 i reeditat a Bilbao el 1978, amb notes crítiques elaborades pel propi José María Jimeno.

Les seves col·laboracions a *Punto y Hora* relatives a la repressió a Navarra es van tallar abruptament quan, al Nadal de 1978, la Triple A va deixar una amenaça de mort a la bústia del seu domicili, on el comminava a abandonar les investigacions sobre la Guerra Civil. La paralització de la seva tasca publicística no es va correspondre amb un abandonament de la investigació, que va continuar tot al llarg de 1979 discretament, fent noves entrevistes. Aquell any, a més, va assistir als diversos funerals tributats amb motiu de la reinhumació dels cossos que havien estat exhumats de cunetes, parets de cementiris i d'altres indrets, i va incorporar els llistats dels afusellats que eren honorats en aquelles cerimònies.

En aquells moments estava preparant una monografia sobre la repressió a Navarra el 1936, de la qual conservem l'índex. La informació que havia anat obtenint a través d'entrevistes i consultes d'arxius va anar-la reorganitzant en fitxes temàtiques, corresponents als capítols del futur llibre. Amb la mateixa estructura, va anar buidant la informació de l'escassa bibliografia que hi havia aleshores sobre la Guerra Civil. Igualment, l'abundància de materials de què disposava sobre el Fort de San Cristóbal i la indignació causada per l'aparició l'any 1977 del llibre del falangista Ángel Alcázar de Velasco: *La gran fuga*, el van animar a preparar un llibre específic sobre la repressió ocorreguda en aquest penal. Va arribar a elaborar-ne un possible índex. L'amenaça de la Triple A va posposar, de moment, qualsevol plantejament de publicació d'un o altre llibre. De primer, l'any 1980 va decidir d'aparcar els seus dos projectes per tal d'escometre una nova investigació: l'anàlisi de la repressió ocorreguda a Sartaguda, "el poble de les vídues". Al llarg d'aquell any es va desenvolupar una intensa recerca documental i de recollida de testimonis d'història oral. Aquest llibre també va quedar inacabat. Aquest cop, el propòsit va quedar truncat per la por que va provocar saber que el seu nom figurava en la llista negra de Navarra, elaborada per grups d'extrema dreta arran del cop d'Estat del tinent coronel Tejero, fet precedit de noves amenaces, en aquest cas telefòniques, i que van arribar a afectar el seu fill.

Les aigües van tornar a mare. L'any

1982 va tornar sobre el tema, quan en una síntesi sobre la *Història contemporània de Navarra* va actualitzar l'estat de la qüestió i les xifres d'afusellats. Prejubilat de la Caixa d'Estalvis Municipal de Pamplona l'any 1983, s'obria per a ell un moment adequat per reprendre tres de les seves monografies sobre la repressió: la general sobre Navarra, la del fort de San Cristóbal i la de Sartaguda. Una entrevista feta aquell any a un informant entorn de la repressió en una localitat de Navarra apunta cap a aquest propòsit, si més no en relació al primer dels tres llibres. Tanmateix, la vida, als seus 56 anys, li oferiria nous i il·lusionants reptes que van acabar allunyant-lo de les seves investigacions sobre la repressió i, deixant el gruix dels seus estudis inèdits, fins a la seva reedició actual en el marc de les seves *Obres completes*. L'Acadèmia de la Llengua Basca/Euskaltzaindia va impulsar el projecte d'investigació *Onomasticon Vasconiae*, Jimeno Jurio en va dissenyar la metodologia i va iniciar aquesta col·lecció de llibres, amb la recollida sistemàtica de la toponímia d'Iruñerria en diversos volums. Aleshores, la investigació del que amb els anys s'anomenaria memòria històrica va passar a tenir altres protagonistes. L'Associació de Familiars d'Assassinats de Navarra (AFAN), va dur a terme una destacada tasca de quantificació dels afusellats a Navarra en el seu llibre *¡¡¡No, general!!!*. Van ser més de tres mil els assassinats (1984), i el col·lectiu Altaffaylla, després d'uns quants anys de treball dut a terme per més de dos-cents col·laboradors coordinats per José Mari Esparza, va publicar el mes de desembre de 1986, la majoria dels seus materials a Altaffaylla. Dos anys més tard, va fer el seu últim estudi sobre el tema. "*Alcance de la represión en Navarra*" ("Abast de la repressió a Navarra), títol de la ponència presentada en un cicle de conferències organitzades per l'Instituto Gerónimo de Ustáriz a l'entorn del 50 aniversari de la Guerra Civil i publicada a la revista d'aquesta associació.

Jimeno Jurío

La reedició dels seus treballs publicats i l'edició dels seus materials inèdits

Els folis i fitxes custodiats a Altaffaylla Kultur Taldea van ser digitalitzats tot al llarg de 2013 i 2014 pel *Fondo Documental de Memoria histórica de la represión en Navarra durante la Guerra civil y el Franquismo (1936-1945),* [Fons Documental de Memoria Histórica de la repressió a Navarra durant la guerra civil i el Franquisme (1936-1945)], projecte dirigit per Emilio Majuelo i coordinat per Fernando Mendiola des de la Universitat Pública de Navarra/ Nafarroako Unibertsitate Publikoa. Aquesta digitalització desenvolupada pel propi Majuelo, Gotzon Garmedia i Juan Carlos García Funes, va suposar escanejar la meitat dels materials i fotografiar-ne l'altra meitat. Una còpia de tots aquests materials va ser lliurada a la família de José María Jimeno Jurio, la qual, alhora, va fer-ne diverses còpies que van lliurar el 29 de desembre de 2014 a les quatre associacions i col·lectius de memòria històrica de Navarra més rellevants: Autobús de la Memoria (Iniciativa por la memoria histórica)/ Autobús de la Memòria (iniciativa per la memòria històrica), Familiares de Fusilados de Navarra (Familiars d'Afusellats de Navarra), Amapola del Camino, Coordinadora navarra de pueblos por la memoria (Coordinadora navarresa de pobles per la memòria) i Pueblo de las Viudas (Poble de les Vídues).

Per la seva banda, la Direcció General de Pau i Convivència del Govern de Navarra va desenvolupar un projecte consistent a penjar les imatges escanejedes del Fons Documental de Memòria Històrica en una base de dades, procés que va acabar el mes de maig de 2019, quan va quedar allotjada en el lloc web.http://www.navarra.es/inm/es/0008/. Paral·lelament, i amb el mateix impuls institucional, es van anar picant i editant aquests materials escanejats, publicats finalment en dos volums gruixuts de les *Obres completes* de José María Jimeno Jurio que van veure la llum l'any 2019 i als quals seguiran altres dos volums corresponents als folis i fitxes fotografiats, que apareixeran el 2021. Quedarà pendent d'edició d'un últim volum, compilatori dels materials del treball de camp i arxiu relatius al Fort de San Cristóbal. Així doncs, seran sis els volums de les *Obres completes* del nostre progenitor consagrats a l'estudi de la repressió de 1936-1939 a Navarra, amb materials que va elaborar entre 1973 –les seves primeres fitxes sobre la repressió del 36- i 1998, data d'un article que va dedicar als "Sanfermins de la guerra: 1936-1939".

Bibliografía

AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma, "El primer ciclo de exhumaciones y homenajes a fusilados republicanos en Navarra", *Kamchatka. Revista de análisis cultural*, 13 (2019), pp. 227-267.

-

"Prólogo", José María Jimeno Jurío, *La represión en Navarra (1936-1939). Trabajo de campo y archivo (finales de 1974-principios de 1981). Vol. I. Ablitas-Marcilla*, Col. Obres Completes, n 60, Pamplona/Iruña: Pamiela; Udalbide; Euskara Kultur Elkargoa, 2020, pp. 15-24.

CHUECA INTXUSTA, Josu, "Prólogo. Nuevos surcos para viejas cuestiones", José María Jimeno Jurío, *La Guerra Civil en Navarra (1936-1939),* Col. Obres completes, n 15, Pamplona/Iruña: Pamiela; Udalbide; Euskara Kultur Elkargoa, 2006, pp. 11-16.

JIMENO ARANGUREN, Roldán, "Notas a la edición de 2006", José María Jimeno Jurío, *La Guerra Civil en Navarra (1936-1939),* Col. Obres completes, n 15, Pamplona/Iruña: Pamiela; Udalbide; Euskara Kultur Elkargoa, 2006, pp. 17-30.

-"Prólogo", Josefina Campos Orduña, *Los fusilados de Peralta, la vuelta a casa (1936-1978). Operación retorno*, Pamplona/Iruña: Pamiela, 2008, pp. 9-14.

-"Notes a l'edició de 2008", José María Jimeno Jurío i Fernando Mikelarena Peña, *Sartaguda 1936. El pueblo de las viudas*, Col. Obres completes, n. 16, Pamplona/Iruña: Pamiela; Udalbide; Euskara Kultur Elkargoa, 2008, pp. 17-24.

-*José María Jimeno Jurío. Oroitzapenak eta soslaiak / Recuerdos y semblanzas*, Col. Obras completas, nº 2, Pamplona/Iruña: Pamiela; Udalbide; Euskara Kultur Elkargoa, 2012.

-"José María Jimeno Jurío y sus estudios pioneros sobre la represión del 36. Notes a l'edició de 2020", José María Jimeno Jurío, *La represión en Navarra (1936-1939). Trabajo de campo y archivo (finales de 1974-principios de 1981). Tomo I. Ablitas-Marcilla*, Col. Obres completes, n 60, Pamplona/Iruña: Pamiela; Udalbide; Euskara Kultur Elkargoa, 2020, pp.

MAJUELO GIL, Emilio, "Prólogo", José María Jimeno Jurío, *Navarra en época moderna y contemporánea*, Col. Obres completes, n 10, Pamplona/Iruña: Pamiela; Udalbide; Euskara Kultur Elkargoa, 2007, pp. 13-17.

MIKELARENA, Fernando, "Historia de este libro", José María Jimeno Jurío y Fernando Mikelarena Peña, *Sartaguda 1936. El pueblo de las viudas*, Col. Obres completes, n. 16, Pamplona/Iruña: Pamiela; Udalbide; Euskara Kultur Elkargoa, 2008, pp. 25-28.

"MORT A CONSEQÜÈNCIA DE LA PASSADA LLUITA NACIONAL CONTRA EL MARXISME". VÍCTIMES MORTALS DE LA REPRESSIÓ A NAVARRA (1936-1975)

Emilio Majuelo Gil, Fernando Mendiola Gonzalo, Nerea Pérez Ibarrola, Juan Carlos García Funes, Gemma Piérola Narvarte, Daniel Oviedo Silva y Esther Aldave Monreal

Fons Dcumental de la Memòria Històrica a Navarra

Universitat Pública de Navarra- Nafarroako Unibertsitate Publiko

"Preguntat si és cert que a cinc de setembre de mil nou-cents trenta-sis, va reconèixer el cadàver de[l] [...] mort a conseqüència de la passada lluita nacional contra el marxisme, va dir: "Que és cert".[1]

A la llum de les actuacions seguides pel jutjat d'instrucció d'Estella, l'any 1942 l'anomenada "lluita nacional contra el marxisme" no havia passat per a tothom. L'intercanvi entre l'instructor i el testimoni que va resumir ràpidament la mà del secretari judicial és una diligència que va abundar durant dècades als lligalls per aquestes institucions. Per aquest mitjà, van ser molts els familiars que van intentar de certificar legalment la mort violenta i, de vegades, la desaparició dels seus éssers estimats. La seva absència i les greus circumstàncies en què es va materialitzar van marcar irremeiablement la vida de comunitats que van ser mutilades i redefinides a través de la violència.

Invocar aquesta presència espectral i conviure-hi no ha estat una tasca fàcil. Les últimes dècades han llegat un creixent coneixement de la natura i la magnitud de les morts repressives a Navarra durant la Guerra Civil i el franquisme, coneixement que ha permès escometre balanços aproximats del nombre de víctimes mortals. Amb tot, l'existència de fonts encara sense explotar i la necessitat d'introduir l'anàlisi de tipologies repressives ajustades a la diversitat de les pràctiques violentes continuen fent necessari actualitzar la quantificació de víctimes mortals. Aquest és l'objectiu d'aquesta article, que se serveix de les dades del Fons Documental de la Memòria Històrica per tal de revisitar la repressió desplegada entre 1936 i 1975 contra veïns de Navarra i contra no residents que sí van morir a la província. Una variada casuística de pràctiques violentes amb resultat de morts que s'ha ordenat segons diferents categories i subcategories.

L'article ofereix una explicació dels instruments conceptuals usats juntament amb una valoració general de la naturalesa de la violència estudiada, que dóna pas a la descripció de les xifres expressades a les taules i als gràfics. Per fer-ho ens fixem, successivament, en la incidència de diverses pràctiques repressives que van desembocar en

1 Exemple d'un expedient per a inscripció de defunció en Registre Civil de San Adrián. AGN. J. Prim. Inst. e Instruc. n. 1 de Estella/Lizarra. 1942

morts, al sexe de les víctimes i a les variacions que ofereixen les xifres de morts en incorporar com a variables el moment en què es van produir i les comarques de veïnatge dels seus protagonistes.

Navarra té ja una llarga tradició d'estudis sobre la repressió franquista, com analitza Emilio Majuelo en un altre dels articles d'aquest volum, de manera que el balanç quantitatiu que aquí es presenta s'ha basat en la consulta i el buidatge de la bibliografia especialitzada, així com de documentació no analitzada fins ara. Per tant, aquest article reprèn i actualitza les xifres del treball d'Altaffaylla Kultur Taldea, la primera edició del qual data de 1986 i que compta ja amb una desena edició revisada i ampliada (2018). A aquelles dades, la tasca del FDMHN hi ha sumat detalls oferts per noves aportacions bibliogràfiques (entre d'altres, García-Sanz Marcotegui 2007, 2012, 2015; Mikelarena 2016; Urrizola 2017; Ezkieta 2018) i la consulta de fonts i repertoris documentals que no havien estat explotats, entre els quals hi ha l'elaboració d'entrevistes, l'estudi detallat de registres civils, els lligalls de l'Arxiu de la Comandància Militar de Navarra, els sumaris seguits per la jurisdicció ordinària o els expedients d'inscripció de defunció fora de termini. Per últim, s'hi han incorporat represaliats i fets repressius derivats de les exhumacions i identificacions per ADN que ha dut a terme el Govern de Navarra, el conjunt de detalls dels quals deriven els resums estadístics presentats i que es troben allotjats a la base de dades pública del FDMHN.

Fets repressius a Navarra. Assassinats i morts.

La base de dades del FDMHN utilitza els *fets repressius* com a unitat bàsica de registre i anàlisi d'informació. Amb aquesta denominació es fa referència a sancions o agressions, de tipus formal o informal, ocasionades o induïdes pels aparells de l'Estat, forces paramilitars o col·laboradors amb la finalitat de castigar comportaments considerats reprovables pels rebels, pel nou règim o pels qui li donaven suport. Inclouen, igualment, experiències directament derivades de l'amenaça d'aquesta violència. Cada represaliat registrat té associat *fets repressius*, amb categories i subcategories ordenades per una tipologia tan àmplia com ho va ser el repertori de pràctiques violentes que va aterrir Navarra des del cop d'Estat (Majuelo *et al.*, 2019). Pel que fa a les morts provocades per la repressió, la base de dades compta amb onze subcategories distribuïdes en tres categories: "assassinat", "mort en captivitat" i "morts en altres contextos repressius".

Entre els assassinats, cal diferenciar-ne una gran majoria comesa al marge de procediments judicials (ART. 2018) dels que van ser fruit de processos judicials, estudiats amb detall per Urrizola (2017). Atesa la naturalesa diversa de les morts violentes extrajudicials de la guerra i el franquisme, és bàsic utilitzar eines conceptuals adients per registrar separadament aquests assassinats i altres pràctiques que van desembocar en morts. Introduir una categoria relativa a la de "morts en captivitat" ha fet possible identificar els qui van perdre la vida com a conseqüència de malalties, de les condicions d'empresonament o per suïcidis en diversos espais de reclusió (Sierra i Alforja, 2006). També es reconeixen com a pràctiques repressives altres morts esdevingudes en els límits de l'empresonament : els suïcidis i les morts produïdes en el moment de la captura o de l'evasió, així com aquelles defuncions sobrevingudes al cap de poc de la recuperació de la llibertat de les víctimes. La casuística es completa amb la categoria "morts en altres contextos repressius", que inclou les defuncions que no van ser resultat directe de la violència política però sí conseqüència d'aquesta violència, com ara creuar les línies per unir-se a les forces republicanes i morir en el front o perdre la vida en el marc de l'esforç de guerra rebel després d'haver-hi estat allistat forçosament. Recull, igualment, altres suïcidis i morts que es van materialitzar en el marc d'activitats resistents o una última categoria per a assassinats en contextos repressius no compresos a la resta de subcategories.

Malgrat les variacions geogràfiques que es detallaran, el volum d'assassinats a Navarra després del cop d'Estat, la seva distribució cronològica i les característiques de les víctimes demostren l'existència d'un deliberat procés de "neteja política", de tal manera que aquesta és una de les províncies amb una ràtio més elevada d'assassinats per 1.000 habitants (Mikelarena, 2016). Les instruccions reservades del general Emilio Mola, que avançaven i ordenaven una actuació contra l'enemic "en extrem violenta" i amb "càstigs exemplars" són una bona mostra dels objectius dels rebels. Malgrat que el control últim d'aquesta violència va recaure en els militars, va ser facilitada i, en últim terme, implementada per una sèrie dispar d'executors i col·laboradors (Gil Andrés, 2009; Mikelarena, 2016). Aquestes agressions es van dur a terme en un context inicial de competència política i, a províncies com ara Navarra, amb un decisiu protagonisme de paisans i militars (que, de vegades, també compartien veïnatge amb les víctimes). La magnitud de la violència desfermada en altres territoris que, com ara Navarra, van ser dominats pels rebels en els primers compassos de la confrontació demostren que la guerra es va fer servir com a instrument de neteja política. L'eliminació física va destacar com a eina dels rebels per aconseguir els seus objectius d'extermini polític i cultural, paràlisi i control social i la redefinició de la nova comunitat amb processos d'inclusió i exclusió mitjançant la violència (Gómez Bravo i Marco, 2011).

La Taula 1 ofereix un resum de persones mortes en funció de les diverses categories i subcategories

Taula 1. Nombre de víctimes segons sexe i categories i subcategories de fets repressius

	Homes	Dones	Total
ASSASSINAT	2.900	44	2.944
Assassinat "extrajudicial"	2.840	44	2884
Assassinat amb sentència	60	0	60
MORT EN CAPTIVITAT	423	3	
Suïcidis a la presó (o en el moment de ser capturats)	5	0	5
Malaltia i condicions de presó	414	3	417
Mort accidental en el moment de la captura o evasió	2	0	2
Mort immediata a la posada en llibertat	2	0	2
MORTS EN ALTRES CONTEXTOS REPRESSIUS	115	5	120
Mort després d'allistament "voluntari" forçós	3	0	3
Evadit i mort en el front republicà	86	0	86
Suïcidi	15	2	17
Assassinats en altres contextos repressius	7	3	10
Morts o assassinats en activitats de resistència	4	0	4
TOTAL	**3.438**	**52**	**3.490**

Font: Base de dades del FDMHN. Actualitzat 31/01/2021

repressives contemplades i del seu sexe. Les xifres corresponen a les morts a les quals se'ls ha assignat una data entre 1936 i 1975 i a aquelles sobre les quals es té la certesa que van passar en aquesta forquilla temporal, malgrat que no hagin estat datades amb precisió. El total de víctimes per al conjunt de categories va arribar a 3.490 i mostra una marcada desproporció en aquest capítol de la violència entre homes (98 %) i dones (2 %). Aquesta desproporció ha de ser entesa en el marc de lògiques repressives diferenciades en funció del gènere, qüestió en la qual aprofundeix Gemma Pièrola en un altre dels articles d'aquest volum.

Pel que fa a la incidència absoluta i relativa de les diverses tipologies repressives destaca l'assassinat extrajudicial, amb un pes encara major durant la guerra i a l'estiu del 1936. Tot i que les dones amb prou feines van arribar a l'1 % d'aquestes víctimes, els assassinats extrajudicials se'n van endur per endavant 44 dones. La nòmina d'assassinats que van ser conseqüència de condemnes imposades per tribunals militars, per la seva banda, reuneix 60 persones (2 %), homes en la seva totalitat. D'aquests 60, amb prou feines en 35 casos s'ha confirmat que les víctimes eren veïns de Navarra. La diferència numèrica entre assassinats extrajudicials i assassinats amb sentència és una característica comuna a les regions que van caure en mans dels rebels en iniciar-se el conflicte. Tanmateix, en aquest cas l'entitat d'aquesta desproporció (98 % - 2 %)[2] situa Navarra entre les províncies amb un més gran percentatge d'assassinats sense sentència.

Si fem excepció dels assassinats, la major incidència es produeix en les morts en captivitat (426), bona part de les quals va ser a causa de malalties i de les condicions pròpies de l'estada en aquesta mena de condicions. La identificació, registre i quantificació d'aquesta mena de morts suposen encara un repte per a la historiografia. Considerem que resulta indispensable, per arribar a conèixer la dimensió de cada mena de mort i les característiques generals de la repressió, escometre aquests recomptes separadament dels assassinats, enfront d'una tendència recurrent en la historiografia que ha defensat la inclusió de les persones mortes en circumstàncies de captivitat en els llistats de víctimes mortals, conjuntament amb els assassinats. El volum de morts deixa ben clar la duresa d'espais com ara les presons, els camps de concentració o els batallons d treballadors. En el cas de Navarra, com han provat els treballs d'Alforja i Sierra (2006) i el d'Etxeberria, Pla i Querejeta (2014), el fort de San Cristóbal va presentar unes condicions de vida deplorables, a la qual cosa cal sumar que la seva localització agreujava el fred i la humitat i que, des de 1940, va fer les funcions de sanatori penitenciari, circumstància que va contribuir a engruixir considerablement el nombre de morts en presó. Per altra banda, també hi va haver morts en els batallons de treball forçat, que figuren en aquest recompte (Mendiola i Beaumont, 2006). Bona part d'aquestes morts va passar a causa del fet que les crues circumstàncies de la vida en reclusió feia que els interns contraguessin malalties o patissin xacres (pulmonars, cardiovasculars o hemorràgies) que, en altres circumstàncies, es podrien haver previngut o curat.

Per últim, també s'han documentat 120 "morts en altres contextos repressius", entre els que sobresurten les que van sorprendre en combat, a les files republicanes, persones que havien fugit de la rereguarda rebel (86). Pel que fa a aquest punt, destaca el nombre de veïns de la comarca Nord-oest que van esca-

2 Si, en lloc de calcular les proporcions sobre el total de 60 assassinats amb sentència, es fa l'operació únicament amb els 35 morts que eren veïns de Navarra, el percentatge baixa a un 1,2 %.

par cap a zones que no havien caigut en mans rebels. L'existència de nuclis amb alts índex de politització i sindicació en què es preveia una forta repressió i que, atesa la seva ubicació geogràfica, possibilitava una evasió explica aquesta circumstància. Les dades també contribueixen a visibilitzar una problemàtica de difícil estudi i quantificació amb prou feines atesa per la historiografia: els suïcidis relacionats amb la violència política dels rebels i del règim franquista (17).

Quan? On?

La introducció d'una perspectiva diacrònica en l'estudi d'aquestes víctimes mortals mostra l'existència d'algunes tendències que contribueixen a dibuixar les característiques de la violència franquista, tal i com es posa de manifest a la taula 2. La base de dades conté 3490 morts repressives i se sap l'any en què n'hi va haver 3282. Per tant, 208 defuncions -153 de les quals assassinats- van passar en dates desconegudes. Tanmateix, gràcies a la informació de què disposem es pot afirmar que aquests assassinats van tenir lloc en el període comprès entre 1936 i 1939

La distribució dels assassinats en tot el cicle 1936-1975 mostra que l'any 1936 se'n van concentrar el 84 % mentre que el 6 % es va cometre el 1937 i el 9 % en 1938. És remarcable que més de la meitat dels que van passar l'any 1936 es van cometre durant l'estiu. Tenint en compte els assassinats per als quals se'n coneixen les dates, l'octubre ja se n'havien fet el 68 % dels registrats l'any 1936. El mes d'agost (amb 822 assassinats) va marcar el màxim de morts d'aquesta mena i va donar pas a una tendència descendent, amb xifres encara voluminoses el mes de setembre (414), octubre (369) i novembre (272). Els recomptes van continuar minvant l'any 1937, llevat d'alguns repunts els mesos de març i maig (38 i 27 assassinats respectivament). Aquesta tendència va quedar dràsticament interrompuda l'any 1938 a causa dels 206 assassinats que hi va haver després de l'evasió massiva del fort de San Cristóbal.

Després d'aquests episodis i tenint en compte únicament la informació disponible fins ara, els assassinats a Navarra van baixar de manera destacada. Amb tot, les xifres de 1944 mostren un lleu ascens a causa de l'assassinat de dos guerrillers a Goldaratz i d'altres dos a Castillo-Nuevo. Aquesta mortalitat és representativa d'un tipus de violència letal de postguerra amb particularitats pròpies d'un conflicte asimètric en el qual, a determinades parts de l'Estat, l'assassinat extrajudicial va tenir importància i va complementar la via judicial militar (Marco, 2020).

D'altra banda, la distribució en el temps de les morts en captivitat mostra que els anys de la immediata postguerra van ser especialment luctuosos i que, en alguns mesos de la guerra, les xifres d'aquestes categories repressives van arribar a superar els assassinats. Destaquen a partir de 1939 les altes xifres de morts en captivitat, especialment entre 1940 i 1942, coincidint amb un descens dels assassinats. Des del 2 % de 1936 fins al 5 % de 1945, ens trobem amb una seqüència de morts en captivitat que va assolir el màxim el 1942, quan es va concentrar el 20 % (82) de les morts de les que hi va haver en tot el període 1936-1973.

Durant la guerra, les xifres més altes de mort en captivitat es van tenir el mes de desembre de 1937 i el mes de febrer de 1938 (tots dos mesos suposen el 9 % del total), seguits per novembre de 1937, febrer i març de 1938 (tots amb el 8 %). Les morts d'aquests quatre mesos van suposar pràcticament un terç del total de morts en captivitat durant la guerra. Com ja hem apuntat, les elevades xifres de morts en captivitat a Navarra responen a algunes particularitats com ara la transformació del fort de San Cristóbal en Sanatori Penitenciari des del 1940 i el volum de morts a l'Hospital Militar Disciplinari de Pamplona de soldats treballadors que van emmalaltir o van resultar ferits en batallons disciplinaris. En aquest hospital hi van morir presoners traslladats del Camp de Concentració de Miranda de Ebro i fins i tot refugiats que havien passat els Pirineus. També alguns veïns de Navarra van perdre la vida en camps de concentració a l'exili.

Un cop repassada la perspectiva diacrònica, la Taula 3 ens fa possible introduir la variant espacial, amb un resum numèric de la incidència de les categories "assassinat" i "mort en captivitat", atenent les comarques de veïnatge de les víctimes. La taula ofereix xifres, igualment, de persones el veïnatge de les quals era desconegut i de víctimes amb veïnatge fora de Navarra que van perdre la vida en aquesta província, com passa amb els qui residien en províncies veïnes o van morir després de la seva reclusió a Ezkaba o en batallons de treballs forçats.

Taula 2. Defunció per any i categoria repressiva

	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948
Assassinat	2.336	176	242	18	7	2	3	1	5	0	0	1	0
Morts en captivitat	8	25	40	23	54	72	82	36	43	21	0	1	0
Morts en altres contextos repressius	85	42	31	6	1	1	1	0	0	0	0	1	0

Font: Base de dades del FDMHN. Actualitzat a 31/01/2021

Taula 3. Distribució territorial dels assassinats i les morts en captivitat en funció de veïnatge, categoria repressiva.

COMARCA VEÏNATGE	ASSASSINATS TOTAL (36-75)	MORTS EN CAPTIVITAT TOTAL (36-75)
Navarra Mitjana Oriental	321	1
Nord-oest	119	27
Resta de Comarca de Pamplona	65	2
Pirineus	46	3
Ribera Alta	1.016	8
Tierra Estella	173	3
Tudela	523	4
Pamplona/Iruña Ciutat	300	2
Altres províncies	174	112
Veïnatge desconegut	207	264

Font: : Base de dades del FDMHN. Actualitzat a 31/01/2021

Amb tot, entendre l'impacte de la repressió a Navarra demana fixar l'atenció en les víctimes mortals residents a la província. Aquesta és la xifra que cal fer servir per establir comparacions amb altres províncies (tot eliminant-ne el biaix que comporta incloure-hi les que per diverses raons van ser assassinades o van morir a Navarra) i aquest és el conjunt la distribució temporal i espacial del qual cal analitzar més detalladament per entendre la lògica de la repressió. És per això que el mapa 1 permet focalitzar l'atenció en les persones que eren veïnes de Navarra en el moment de la seva mort i mostrar les diferències notables entre comarques i l'àmpli predomini dels assassinats de veïns de la Ribera Alta (1016), seguida per les comarques de Tudela (523) i Navarra Mitjana Oriental (321). El volum de la Ribera Alta pràcticament duplica els assassinats de Tudela.

L'evolució cronològica dels assassinats és igualment reveladora. Tot i que la Ribera Alta té les xifres absolutes més voluminoses, durant el mes d'agost aquestes xifres van ser superades per les de Tudela. Aquesta última comarca va experimentar un màxim de morts el mes d'agost de 1936, seguit per un descens significatiu el mes posterior i un nou increment, tardà però menor, el mes de novembre. També Navarra Mitjana Oriental va tenir un mes particularment luctuós, si es compara amb la resta de circumscripcions. En el seu cas, aquest pic d'assassinats va tenir lloc el mes d'octubre, dos mesos després dels màxims a les xifres generals i a les comarques de més gran incidència. A Tierra Estella, el mes que més vides es van segar va ser setembre. En el cas de la Ribera Alta, malgrat que el mes d'agost va ser el que va sumar més víctimes, entre juliol i novembre les xifres es van mantenir sempre per damunt de les 100 víctimes i, malgrat les diferències, el nombre de defuncions va continuar essent elevat. Per acabar-ho d'arrodonir, va ser la pràctica d'aquesta violència intensa i sostinguda durant un període més ampli de temps la que va fer que els sumatoris fossin molts superiors als de la resta de les comarques.

Les dades presentades confirmen les tendències sobre la distribució territorial de la repressió que, en el seu moment, ja va avançar l'estudi d'Altaffaylla Kultur Taldea i posteriorment el de Mikelarena. En aquesta ocasió, el resum es basa en les xifres recollides a la base de dades del FDMHN, i en una divisió comarcal de Navarra basada en les demarcacions actuals. Tanmateix, la tendència

Mapa 1. Distribució percentual dels assassinats de persones veïnes de Navarra amb la comarca de veïnatge conegut.

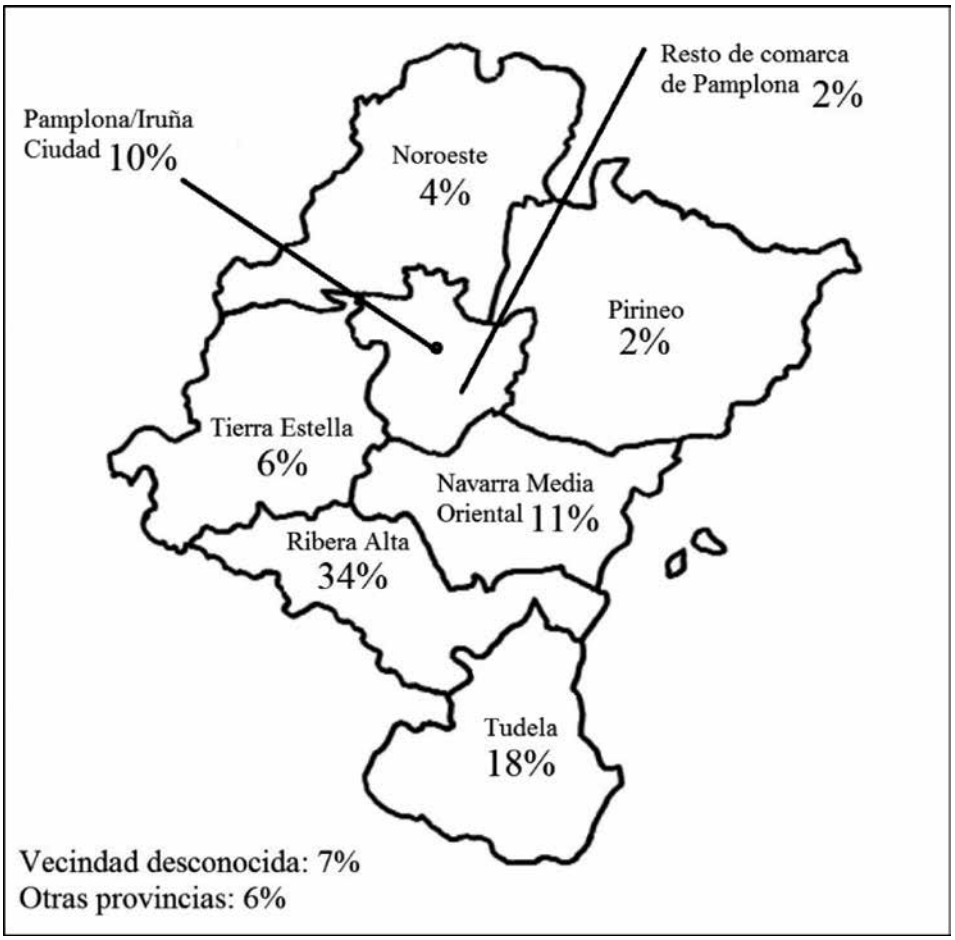

Fuente: Base de datos del FDMHN. Actualizado a 31/01/2021

observada és la mateixa i és evident el més gran impacte de la repressió a Navarra en el sud de la província i en algunes zones de la Zona Mitjana i comarca d'Estella. Entre totes aquestes comarques cal destacar la Ribera Alta, una de les percentualment més castigades de tot l'Estat espanyol, amb una taxa d'assassinats per mil habitants que supera percentualment la de les províncies més castigades de l'Estat, com ara Sevilla, Huelva o Còrdova (Mikelarena, 2016).

Les claus d'aquesta distribució de la repressió cal anar-les a buscar sobretot en les característiques socials i polítiques de la zona, en la qual s'havia concentrat gran part dels conflictes socials a les primeres dècades del segle XX, i especialment durant la II República (Majuelo, 1989). En aquesta línia, Mikelarena (2016) ha dut a terme un detallat estudi sobre la relació entre ràtios d'assassinats i percentatge de vot rebut pel Front Popular, posant de manifest que Navarra va ser una de les zones de l'Estat espanyol on la repressió mortal va afectar un percentatge més gran de votants de centre esquerra.

Conclusions

Aquestes línies ofereixen una actualització de les xifres de víctimes mortals de la repressió franquista a Navarra, abordada gràcies al disseny d'una base de dades que s'ha nodrit de bibliografia especialitzada i d'un ampli ventall de fonts documentals. Un balanç que permet continuar perfilant els elusius trets d'un passat luctuós que ens continua interpellant. El treball aporta una classificació de diferents pràctiques violentes que van tenir com a resultat la mort de les víctimes i n'ofereix un recompte tenint en compte la variable de gènere, cronològica i residencial. Un recompte sobre el qual caldran anàlisis més exhaustives que les que s'han presentat aquí i una insistència en criteris d'anàlisis qualitatives.

El recompte desglossat per tipus de fet repressiu permet completar l'estudi de la violència franquista i dota de visibilitat realitats habitualment desateses. Els resums estadístics demostren que la majoria d'assassinats a Navarra van ser extrajudicials, van afectar majoritàriament homes i es van concentrar en els mesos estivals de 1936. Alhora, posen de manifest que la mort en captivitat va tenir especial protagonisme durant la postguerra. Aquesta violència mostra variables regionals significatives i es va aplicar amb especial crueltat a la meitat sud de la província, amb especial significació a la comarca de la Ribera Alta, on les xifres van ser superiors i la violència, sostinguda durant més temps.

Bibliografia

ALTAFFAYLLA KULTUR TALDEA (2018) [1986], *Navarra 1936: De la esperanza al terror*, Tafalla, Altaffaylla Kultur Taldea.

ETXEBERRIA, Francisco, PLA, Koldo y QUEREJETA, Elisa (2014) El Fuerte de San Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario, Arre: Pamiela/Aranzadi/Txinparta.

EZKIETA, Fermín, (2018) Los fugados de Ezkaba 1938, Iruñea-Pamplona, Pamiela.

GARCÍA-SANZ MARCOTEGUI, Ángel (2007), *Diccionario biográfico del socialismo histórico navarro* [A-F], Universidad Pública de Navarra, Servicio de Publicaciones, 2007.

GARCÍA-SANZ MARCOTEGUI, Ángel (2012), *Diccionario biográfico del socialismo histórico navarro* [G-H], Universidad Pública de Navarra, Servicio de Publicaciones.

GARCÍA-SANZ MARCOTEGUI, Ángel y GONZÁLEZ GIL, Ana María (2015), *Diccionario biográfico del socialismo histórico navarro* [I-L], Universidad Pública de Navarra, Servicio de Publicaciones.

GIL ANDRÉS, Carlos (2009) "La zona gris de la España azul: la violencia de los sublevados en la Guerra Civil", *Ayer*, 76.

GÓMEZ Bravo, Gutmaro y MARCO, Jorge (2011), *La obra del miedo*, Barcelona, Península.

MARCO, Jorge (2020) "Rethinking *the* Postwar Period in Spain: Violence and Irregular Civil War", 1939–52, *Journal of Contemporary History*, 55(3), 492-513.

MAJUELO, Emilio (1989), *Luchas de clases en Navarra 1931-1936*, Iruñea-Pamplona, Gobierno de Navarra – Nafarroako Gobernua.

MAJUELO, Emilio *et al.* (2019), *Cuantificar los hechos represivos: explicación y retos de la base de datos del fondo documental de la memoria histórica en Navarra*, Iruñea –Pamplona, Fondo Documental de la Memoria Histórica en Navarra (UPNA –NUP). Recuperat de https://academica-e.unavarra.es/handle/2454/33159.

MENDIOLA, Fernando y BEAUMONT, Edurne (2006), *Esclavos del franquismo en el Pirineo la carretera Igal-Vidángoz-Roncal (1939-1941)*, Tafalla, Txalaparta.

MIGUEZ, Antonio (2014), *La genealogía genocida del franquismo. Violencia, memoria e impunidad*, Madrid, Editorial Abada.

MIKELARENA, Fernando (2016), *Sin piedad. Limpieza política en Navarra, 1936*, Iruñea-Pamplona, Pamiela.

SIERRA, Félix y ALFORJA, Iñaki (2006), *Fuerte San Cristóbal 1938: La gran fuga de las cárceles franquistas,* Iruñea –Pamplona, Pamiela.

URRIZOLA, Ricardo (2017), *Consejo de guerra. La injusticia militar en Navarra (1936-1940)*, Tafalla, Txalaparta.

LA REPRESSIÓ DE LES DONES DURANT EL FRANQISME A NAVARRA

Gemma Piérola Narvarte
Fons Documental de la Memòria Històrica a Navarra
Universitat Pública de Navarra
Nafarroako Unibertsitate Publikoa

D'ençà del passat més de setembre de 2019 se celebrava al Campus d'Albacete el II Congrés Internacional sobre Història de la Presó i de la Institucions Punitives. En aquest congrés, dins dels treballs que en els últims anys s'estan publicant sobre el caràcter repressiu del franquisme i més concretament en una de les seves formes, les presons franquistes, es va fer palès el debat sobre si la dictadura franquista es pot explicar només pel seu caràcter repressiu i els suports socials que va tenir, o com alguna cosa més, relacionada amb el control social al qual es va sotmetre de manera total tota la població. Una noció, la del "control social" que com indica Pérez Olivares (2020:2) "arrossega un segle sencer de debats i discussions conceptuals entre els qui l'entenen des d'un punt de vista formalista, obviant-ne el conflicte inherent a les relacions socials, i entre els qui obliden, des de posicions crítiques, tant el seu caràcter de regulació com les instàncies informals que en feren possible el control."

En aquest congrés, Pura Sánchez, encarregada de la conferència inaugural, iniciava la seva reflexió fent al·lusió a la definició dels termes *represaliar, reprimir* i *exercir el control* de la població. En paraules seves (2020:17) "represaliar té a veure amb proporcionar una resposta de càstig o venjança per alguna agressió o ofensa per part d'algú habilitat per a fer-ho contra algú que agredeix o ofèn. Reprimir fa al·lusió a l'intent de contenir des del poder actuacions que es consideren inadequades, no permeses, mitjançant la violència de diferent intensitat. Controlar és una acció més efectiva que cerca d'obtenir que un poder omnímode i arbitrari es mantingui en el temps."

En la mateixa línia, però ampliant una mica més el significat del concepte, González Calleja (1999:191) definia la repressió com una modalitat de violència política amb la finalitat de mantenir un determinat ordre politicosocial i Sánchez Recio (2004:27) afirmava que el concepte de repressió s'havia d'emmarcar en un context concret "que tenia la funció d'eliminar els obstacles que s'oposessin a emmotllar la societat espanyola a imatge i semblança de la dictadura. Una repressió que segons Julio Aróstegui, des de mitjan de la dècada dels quaranta, va donar pas a un control social mitjançant el qual el règim de Franco va intentar d'obtenir "alguna mena de consentiment de la societat espanyola"[1], pretenent eliminar físicament o, si més no, políticament, totes aquelles persones que de diverses maneres no es van adherir a la rebel·lió militar ni a la dictadura franquista.

Efectivament, represaliar, reprimir i controlar són termes semblants que realment es refereixen a accions diferents, que en el cas de la dictadura franquista, van servir per aconseguir un objectiu idèntic: obtenir diverses formes de sotmetiment de la població abastant tots els espais de la vida de la població espanyola i fer-ho durant els gairebé quaranta anys de dictadura adaptant-se a les diverses conjuntures polítiques, econòmiques i socials.

Si de partida no tenim en compte aquestes diferències i reflexions que

1 Aróstegui, Julio (coord.) (2012) Franco: la represión como sistema. Barcelona: Flor del Viento, p.59.

Dones empresonades a la Presó Provincial de Pamplona. AGN. Fons Galle.

acabem d'esmentar, difícilment podrem acostar-nos al coneixement de l'autèntica dimensió de la repressió durant el franquisme i a les diverses formes de control social de les quals es va servir la dictadura per assentar-se d'una manera definitiva i eficaç.

Així, a mesura que s'han fet aproximacions quantitatives i qualitatives de la repressió, la violència contra les dones ha anat guanyant el seu espai en l'interès per la historiografia especialitzada i és ja un element imprescindible en els estudis que analitzen la persecució política en el franquisme[2], la qual cosa no vol dir que continuï existint una manca d'atenció a les particularitats d'aquesta repressió i a l'anàlisi des del gènere del per què i per a què d'aquesta repressió i posar-lo en comparació amb altres temps, llocs, races i sexes. Falta l'anàlisi que vinculi la repressió de les dones amb el poder del gènere i, molt important, l'estreta relació de la repressió de les dones i les formes de resistir-hi.

Per tal de conèixer i comprendre el fet repressiu durant el franquisme, cal estudiar la repressió femenina en la mateixa mesura que la masculina, però no perquè sigui quelcom "políticament correcte" sinó perquè una i altra repressió tenen uns elements propis diferenciadors i alhora complementaris.

A tot això cal afegir també que l'estudi i l'anàlisi de la repressió de les dones per una banda i el control social de l'estat franquista sobre elles per altra banda, no s'han de limitar a una anàlisi quantitativa de dades sinó que cal situar-los en unes coordenades temporals, socials i de discurs de gènere que permetin posar de relleu la seva pròpia idiosincràsia i individualitat respecte de la repressió duta a terme sobre els homes i també, la dimensió de gènere.

Represaliar físicament, reprimir psicològicament i controlar socialment, culturalment, laboralment i administrativament les dones, fou el *modus operandi* que el franquisme va tenir per represaliar les dones. Una repressió, com indica Prada (2013:13), caracteritzada pel seu carisma sistèmic i integral, que no va ser a causa únicament de la seva participació en accions de resistència, la seva implicació política o social en organitzacions d'esquerra, sinó que també se les va reprimir i castigar per transgredir uns valors tradicionals i catòlics, que els rebels consideraven innats a la dona i que es van imposar, per la força, a totes les dones. És a dir, una repressió que s'estableix en funció de la noció de *dona* que tenien els repressors, la qual cosa ens permetrà entendre i contextualitzar el funcionament i característiques pròpies d'aquesta repressió i el control polític i social que es va exercir sobre les dones, les seves conseqüències i les estratègies de supervivència que es van dur a terme pe fer-hi front.

Estudiar la repressió com a element definitori de la dictadura franquista, suposa no només comptabilitzar les víctimes assassinades, empresonades, torturades, exiliades, homes i dones. Cal també posar de manifest com concretament la repressió i el control social adreçats cap a aquestes últimes, va mirar d'acabar amb tot el que podia suposar desestabilitzar els pilars del món endocèntric, patriarcal i tradicional que el franquisme era en ell mateix i va intentar de restablir i enfortir. Perquè també, com indica Nash, la "redefinició del rol de les dones va ser una peça clau en la maquinària repressiva, en el poder disciplinari i la imposició d'una societat patriarcal i nacionalcatòlica del règim dictatorial.[3]"

Les polítiques dels règims totalitaris a Europa es van basar en diferències polítiques, en el gènere, en el sexe, en la classe i en el control social de tota la població. En aquests règims caracteritzats per la repressió física, psíquica i el control de la quotidianitat de la població, les dones van perdre els drets adquirits en períodes anteriors com la República de Weimar a Alemanya o la II República a Espanya i van passar a adoptar el rol tradicional d'esposes i mares reproductores. Se'n va controlar l'educació, la manera de vestir, l'oci, les relacions de parella fora i dins del matrimoni, el treball,

2 Molinero, Carmen "Historia, mujeres, franquismo. Una posible agenda de investigación en el ámbito político". En Ortiz Heras, M. (2005) *Memoria del franquismo. Actas del V encuentro de investigadores del franquismo. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha*, p.58

3 Nash, Mary (ed.)(2013)*Represión, resistencias, memoria. Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Granada: Comares, XII.

les relacions laborals... Tot això va ser una manera de reprimir i/o controlar, que va afectar totes les dones pel fet de ser dona, però efectivament no de la mateixa manera a unes i altres.

Paral·lelament, hi va haver un altre tipus de repressió física que en el cas que ens ocupa es va adreçar en exclusiva a les dissidents polítiques, a les esposes, mares i filles d'homes represaliats, engarjolats, exiliats, assassinats o desapareguts, a mares que van haver de marxar a l'exili, a aquelles que van recórrer a diverses estratègies per a sobreviure, a les dones sobre el cos de les quals es va exercir càstig ... Una manera de reprimir concreta adreçada a allò que aleshores s'entenia socialment com a "femení" i privat, una repressió sexuada.

En els últims anys, els treballs sobre aquesta temàtica i període han avançat amb investigacions que amplien el sentit i significat del terme *repressió*, la cerca de noves fonts i també, el canvi de mirada cap a aquestes investigacions, tot permetent reconèixer, en el cas de les dones, un variat ventall de càstigs infringits per la seva condició de gènere, el seu posicionament polític o per la seva relació familiar amb altres represaliats. Així, l'adopció d'un criteri ampli que doni compte de les diverses modalitats repressives obeeix a la necessitat de transcendir les facetes més visibles i sagnants de la repressió franquista, com són les morts, els empresonaments, que també succeeixen entre les dones.

En aquest context situem la repressió que el franquisme va dur a terme sobre les dones a Navarra i el que es coneix com a "repressió de gènere *femení* o repressió sexuada".

Una forma de reprimir vinculada alhora amb els efectes no comptables de la repressió i la democratització de la por, en relació no solament amb el càstig de l'enemic en guerra sinó també de les vençudes en postguerra i al llarg de tota la dictadura. Perquè el control social i la disciplinarització de la societat, de les dones i de la seva vida quotidiana és una altra manera de controlar i reprimir la població.

Aquesta va ser la finalitat última de la repressió adreçada a les dones, disciplinar la societat mitjançant l'escarni públic, que en el moment i en el futur generarà vergonya, humiliació, dolor, bloqueig i por en aquelles que el van patir i en alguns dels que ho van veure. Tant és així que es tractarà d'una pena que voldrà ser "oblidada" i silenciada per les pròpies afectades, la societat en general, la legislació i fins i tot per les mateixes fonts, tot al contrari de la repressió masculina.

Sense parar-nos a analitzar la relació entre la violència de guerra i el component sexuat, la seva importància a l'hora de jutjar i castigar homes i dones i la vinculació de tot plegat amb el discurs de gènere del franquisme (Abad, 2012:9), el terme *repressió sexuada* s'utilitzà per primera vegada l'any 2002 per la historiadora francesa Maud Joly, relacionant-lo amb les esquilades de cabells, els passeigs públics després d'haver obligat a ingerir oli de ricí i els abusos sexuals comesos cap a les dones republicanes[4] durant la guerra civil espanyola.

Una violència sexual exercida per homes que no solament atacava el cos sinó elements propis que culturalment aleshores s'identificaven amb el femení, com per exemple els cabells i tot el que s'identifica amb el desordre republicà anterior i la dona republicana. Els cabells llargs eren un element ancestral que definia la dona i la seva feminitat i esquilar la dona era una ofensa clara a la identitat femenina. No se'ls tallaven els cabells, se les esquilava, amb la qual cosa s'anul·lava un aspecte físic de la seva feminitat i, de vegades, s'arribava fins i tot a deixar-los flocs amb cintes de colors de banderes per tal d'incrementar-ne l'ofensa. Privar d'aquest element a la dona era, segons la nova ideologia, reduir-la al no-res, negar que fossin dones, alhora que s'enviava un missatge clar a la societat i a la resta de les dones i s'advertia a elles i a la societat que el desenvolupament d'activitats polítiques quedava per definició fora de les "funcions naturals" femenines. Fins i tot l'oli de ricí es va arribar a fer servir per castigar els homosexuals amb la qual cosa se'n qüestionava la masculinitat.

Les purgues amb oli de ricí pretenien marcar aquestes dones com a "impures" ja que negar-los la higiene era convertir-les en persones menyspreables allunyades de l'imaginari femení que promulgava la ideologia franquista. El ricí tenia una clara connotació simbòlica: el cos de la dona, com a cos reproductor que és per naturalesa, ha de ser purgat per tal que deixi de ser un cos contaminat, que és el cos de la dona "de roig". Una pràctica punitiva que a més es feia pública i era vista per tothom en ser obligades a passejar pels carrers de la localitat, sovint els diumenges a l'hora de la missa major.

La repressió física sobre les dones es fa visible i contrasta amb la invisibilitat a la qual la dictadura franquista es va entossudir de recloure les dones.

Una humiliació pública que quedarà fermament arrelada en la memòria de les víctimes, de les seves famílies i dels veïns que van veure aquesta humiliació. D'aquí el silenci i el "desitjat oblit" que hem comentat.

Així doncs, les dones van ésser reprimides perquè el Nou Estat franquista considerava que havien transgredit el model tradicional de dona, esposa i mare i calia retornar-les a la llar i recordar com havia de ser la dona de la Nova Espanya. "Havien pecat moralment i política" en

4 Entenent "dones republicanes" de manera genèrica, incloent en el terme totes les dones vinculades amb els partits d'esquerres pertanyenta a la coalició del Front Popular.

haver assumit rols que no els corresponien d'acord amb els esquemes que marcaven la moral catòlica del moment o pel fet de ser familiars de rojos o militants de partits vinculats a la República. D'aquesta manera es confonia el vessant sexual amb el polític, es desacreditaven aquestes dones i es combinava l'espectacle amb la humiliació i la por. Per tot això calia que fossin sancionades, redimides i reeducades.

Els resultats quantitatius que tenim per a Navarra en relació amb la repressió de les dones, tot i que provisionals, són les conclusions d'un treball ardu d'investigació i acarament de diverses fonts, reflexió i actualització de la tipologia repressiva del franquisme, materialitzat en la base de dades del Fons Documental de la Memòria Històrica de Navarra (FDMHN) on es recullen, en funció de diverses categories repressives, les persones veïnes de Navarra que durant la guerra i la dictadura van ser d'una manera o altra represaliades (Majuelo et al. 2019).

Que hi hagi una categoria que com a tal contempli la repressió franquista adreçada específicament cap a les dones, és una fita remarcable, fruit d'un treball de debat i reflexió historiografics interns del propi FDMHN, important.

El FDMHN recull categories repressives amb les seves corresponents subcategories: assassinat, mort en captivitat, mort en un altre context repressiu, empresonament, tortura i agressions físiques, agressions de gènere/violència sexuada, desplaçaments, depuracions i repressió sociolaboral, repressió econòmica, pràctiques repressives de caràcter lingüístic i cultural, pràctiques repressives de caràcter religiós, infants robats. Un ventall repressiu ampli i global que pretén aconseguir un coneixement més exhaustiu sobre el que va ser la repressió a Navarra.

Les dones estan presents en totes les categories repressives, en diferent quantitat respecte dels homes, però hi són. Per qüestions relacionades amb l'aspecte cultural, polític i amb les pròpies fonts documentals, estan més presents en unes categories que en d'altres. Són tres, fins ara, les més representatives numèricament: dones mortes (assassinades, mortes en captivitat i mortes en altres contextos repressius), empresonaments i agressions de gènere/violència sexuada. Aquesta última, recull tres subcategories: esquilades, passeigs humiliants i agressions sexuals.

El nombre de dones mortes a Navarra és notablement inferior al nombre d'homes. La base de dades del FDMHN recull un total de 52 dones mortes enfront de 3.438 homes morts. Entenent per mortes les assassinades extrajudicialment i amb sentència, les mortes en captivitat i les mortes en altres contextos repressius, validades. La notable diferència entre homes i dones es deu al fet que en el cas de les dones, l'assassinat no va respondre a una lògica d'extermini o aniquilació sinó més aviat d'exemplaritat, quelcom que passa de manera semblant a d'altres parts de l'Estat.

És un assassinat, el de les dones, que es limita temporalment als primers mesos de la guerra civil, i són casos en els quals la variable *gènere* no sembla haver influït en la sentència i la imposició de la condemna

És interessant de saber qui són aquestes dones, si estaven casades, eren solteres, vídues, si tenien o no tenien fills, per tal d'analitzar l'abast i les conseqüències socials, humanes i psicològiques que va tenir la mort d'aquestes dones en relació amb els que deixaven. És quelcom que queda per investigar però que permetrà tenir una visió més real de les conseqüències socials no comptables de la repressió franquista.

Taula n. 1. Dones mortes a Navarra entre 1936-1975 segons informació validada a la base de dades del FDMHN (Dades del FDMHN a data de 31/01/2021)

	TOTAL			
	Homes	Dones	Desconegut	Total
ASSASSINAT	2.900	44	0	2.944
Assassinat "extrajudicial"	2.840	44	0	2.884
Assassinat amb sentència	60	0	0	60
MORT EN CAPTIVITAT	423	3	1	427
Suïcidis a presó (o en el moment de ser engarjolats)	5	0	0	5
Malaltia i condicions de presó	414	3	1	418
Mort accidental en el moment de la captura o evasió	2	0	0	2
Mort immediata a la posada en llibertat	2	0	0	2
MORTS EN ALTRES CONTEXTOS REPRESSIUS	115	5	0	120
Mort després d'allistament "voluntari" forçós	3	0	0	3
Evasió i mort en el front republicà	86	0	0	86
Suïcidi	15	2	0	17
Assassinats en altres contextos repressius	7	3	0	10
Morts o assassinats en activitats de resistència	4	0	0	4
TOTAL	**3.438**	**52**	**1**	**3.491**

Taula n. 2. Estat civil de les dones mortes a Navarra entre 1936 i 1975 segons informació validada a la base de dades del FDMHN (Dades del FDMHN a data de 31/01/2021)

	Total	Amb fills	Sense fills	Fills desconeguts
Casat/Ezkondua	30	17	4	8
Solter/Ezkon gabea	11	0	2	9
Vidu/Alarguna	2	2	0	0
No informa/Ez du informatzen	8	1	1	6
Desconeguts	1	0	0	1
TOTAL	52	20	7	24

El nombre de dones empresonades a Navarra no és significatiu respecte del d'homes. D'aquelles que tenim recollides el lloc d'empresonament, 396 van estar tancades a la Presó Provincial de Pamplona, 45 a les presons locals o de Partit Judicial i 15 en comissaries locals i casernes i majoritàriament van ser preses polítiques dels "anys calents".

Novament ens trobem amb una tipologia de dones empresonades, la majoria amb fills, de les quals no tenim més informació que aquesta dada numèrica, que ens vincula també amb aquestes conseqüències no comptables de la repressió. Saber si eren dones solteres o casades amb homes represaliats, ens pot dir com va ser la seva vida durant l'empresonament i després, com van viure o sobreviure elles i/o les seves famílies. Només creuant tota aquesta informació podrem arribar a conèixer l'abast real no només de la repressió que el franquisme va dur a terme sobre les dones sinó també el control social a què les va sotmetre a elles i a les seves famílies.

Sabem que les dones durant tota la dictadura van ser també recloses en altres espais no penitenciaris pròpiament però sí de caràcter punitiu, com ara els centres de congregacions religioses com ara les Oblates, Adoratrius, Josefines, Esclaves de Maria, Terciàries Caputxines, que col·laboraven amb el Patronat de Protecció de la Dona en el "control i reeducació de les dones caigudes". Indrets de reclusió exclusivament de dones dels quals encara no tenim dades quantitatives per a Navarra però sí qualitatives (Piérola, 2020).

Taula n. 3. Dones recloses a Navarra entre 1936-1975 segons informació validada a la base de dades del FDMHN (Dades del FDMHN a data de 17/01/2021)

	Total	Amb fills	Sense fills	Fills desconeguts
Casat/Ezkondua	100	72	16	13
Solter/Ezkon gabea	131	2	13	116
Vidu/Alarguna	21	18	2	1
No informa/Ez du informatzen	88	1	13	74
Desconeguts	121	1	0	120
TOTAL	461	94	44	324

La categoria d'agressions de gènere-violència sexuada és una categoria difícil de quantificar a causa del fet que és un tipus d'agressió "no comptable", no recollida i, sovint, com s'ha indicat, pretesament "oblidada" o negligida per la pròpia memòria de les víctimes i la població en general. Els testimonis orals ens parlen de com eren d'habituals aquestes agressions sexuals a les comissaries i indrets de detenció locals.

L'esquilada i els passeigs humiliants, ja els hem analitzat amb anterioritat, atemptaven contra els trets de la feminitat i simbolitzen l'apropiació dels cossos de les dones per part dels seus repressors. No és, doncs, un càstig qualsevol, és un escarni públic que queda gravat a la memòria dels qui la van patir i a la retina dels qui la van contemplar.

Es tracta d'una mena de repressió, com s'ha indicat, adreçada específicament a les dones amb la finalitat de castigar i regenerar les dones, en la mateixa línia de regeneració nacional que va perseguir la dictadura franquista.

Taula n. 4. Agressions de gènere-violència sexuada entre 1936-1975 segons informació validada a la base de dades del FDMHN (Dades del FDMHN a data de 17/01/2021)

	Homes	Dones
Agressions de gènere-violència sexuada	6	663
Agressions sexuals	0	10
Passeigs humiliants	6	96
Esquilades	0	557

Tot i la provisionalitat de les dades presentades, la informació aconseguida ens diu que també a Navarra, una província on no hi va haver front de guerra, la repressió de la població va ser, tanmateix, atroç i també es va adreçar cap al cos de les dones i de tot allò que simbòlicament s'identificava amb el "ser dona".

Cal continuar investigant sobre la repressió i especificitat del gènere en la violència política contra les dones durant el franquisme, les presons com a indrets de reclusió i supervivència, les estratègies de resistència de les dones enfront de les formes de repressió i control de la seva vida i quotidianitat per tal d'ampliar les fronteres d'aquesta categoria, perquè les dones foren objecte d'una doble repressió: política i de gènere. Això va tenir unes

característiques, uns objectius i unes conseqüències pròpies que cal rastrejar a les fonts. És per això que és necessari analitzar la construcció simbòlica dels discursos de gènere i els patrons de comportament d'homes i dones durant la dictadura, que donen sentit a la repressió diferenciada entre uns i altres i al control i la discriminació social a què es van sotmetre les dones.

Bibliografia

ABAD, Irene (2012) *En las puertas de prisión. De la solidaridad a la concienciación política de las mujeres de los presos del franquismo*. Barcelona, Icaria Editorial.

ABAD, Irene; HEREDIA, Iván y MARÍA, Sescún "Castigos de género y violencia política en la España de posguerra. Hacia un concepto de represión sexuada sobre las mujeres republicanas" dins Alejandra Ibarra Aguirregabiria (coord..) (2012) *No es país para jóvenes*.

BARRANQUERO TEXEIRA, E. (2007) "Mujeres malagueñas en la represión franquista a través de las fuentes escritas y orales", *HAOL*, nº 12, pp. 85-94

CUEVAS, Tomasa (2004) *Testimonios de mujeres en las cárceles franquistas*. Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.

DOMÍNGUEZ, A. (et al.)(2008) "Mujeres, memoria y represión" en Encarna Nicolás y Carmen González *Ayeres en discusión. Temas clave de Historia Contemporánea hoy*, Murcia, Editum, formato CD.

DOÑA, Juana (1978) *Desde la noche y la niebla*, Madrid, Ediciones de la Torre

EGIDO, Ángeles (2009) *El perdón de Franco. La represión de las mujeres en el Madrid de la posguerra*. Madrid, Catarata.

EGIDO, Ángeles (2017) *Cárceles de mujeres. La prisión femenina en la posguerra*. Madrid, Sanz y Torres.

EGIDO, Ángeles (2017) *Mujer, franquismo y represión. Una deuda histórica*. Madrid, Sanz y Torres.

GONZÁLEZ, Enrique (2012) *Las rapadas. El franquismo contra la mujer*. Ediciones Siglo XXI

GONZÁLEZ CALLEJA, Eduardo "Violencia política y represión en la España franquista: consideraciones teóricas y estado de la cuestión". En Moreno Fonseret, R. y Sevillano Calero, F. (eds.)(1999) *El franquismo. Visiones y balances*. Alicante, Universidad de Alicante.

GUTIÉRREZ, Esther (2012) "La represión sexuada del franquismo" https://www.academia.edu/5502022/La_represi%C3%B3n_sexuada_del_franquismo_2012_

HERNÁNDEZ, Fernando (2003) *Mujeres encarceladas. La Prisión de Ventas: de la república al franquismo, 1931-1941*. Madrid, Marcial Pons.

JOLY, M. (2002), "Posguerra y represión sexuada: las republicanas rapadas por los franquistas (1936-1950)". En Enfrontaments civils: postguerras i reconstruccions, Actes del II Congrés de l'Associació Recerques: Historia, Economía, Cultura, Lleida

MAJUELO, Emilio (et al.) (2019) "Cuantificar los hechos represivos: explicación y retos de la base de datos del Fondo Documental de la Memoria Histórica en Navarra" *Memoria Paperak*. Documentos de trabajo del Fondo Documental de la Memoria Histórica en Navarra Nafarroako Oroimen Historikoari Buruzko Fondo Dokumentalaren Langaiak, 3.

MAJUELO, Emilio; PEREZ, Nerea; PIÉROLA, Gemma (et al.) (2019) "Personas vecinas de Pamplona asesinadas y encarceladas durante la Guerra Civil y el franquismo.1936-1975" en Iñaki Azkona y Roldán Jimeno (eds.) *Historia de Pamplona. Recorrido histórico por el pasado de la ciudad*. Pamplona, Ayuntamento de Pamplona y Pamiela, pp.327-350.

NASH, Mary (2013) *Represión, resistencias, memoria. Las mujeres bajo la dictadura franquista*, Granada, Universidad de Granada.

NÚÑEZ, Mercedes (2016) *El valor de la memoria. De la cárcel de Ventas al campo de Ravensbrück*. Editorial Renacimiento, Biblioteca de la Memoria.

PÉREZ-OLIVARES, Alejandro "El franquismo, ¿un régimen de control? Experiencias, dispositivos y espacios (desde el Madrid ocupado)", Historia Social, nº 97 (2020), pp.61-78.

PIÉROLA, Gemma (2020) "Vidas censuradas. "El control de la moral pública y privada de las mujeres" *De mujeres y documentos*, 10. Archivo de la Administración de Navarra [http://www.navarra.es/NR/rdonlyres/0006f746/dewbjyypsmjlggcfbywjsngfvgixgakr/VIDASCENSURADASGemmaPierola.pdf]

PRADA, Javier. (Ed.) (2013) *Franquismo y represión de género en Galicia*, Madrid.

PRADA, Julio (2017) "La violencia sexuada sobre las mujeres en la retaguardia franquista" en DE JUANA, Jesús i PRADA, Julio (eds.) (2017) *Nuevas perspectivas en el estudio de la mujer en el franquismo*. Madrid, Sílex Universidad pp.123-162.

ROMEU, Fernanda (1994) *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*, Madrid, ed. Fernanda Romeu

SÁNCHEZ RECIO, Glicerio, "Presupuestos teóricos y metodológicos del concepto de represión". Dins Chaves, Julián (coord.) (2004) *Memoria histórica y Guerra Civil: represión en Extremadura*. Badajoz: Diputación de Badajoz.

SÁNCHEZ, Libertad y PERAL, Diego (2012) "Mujeres desaparecidas forzosamente de la Historia" en Julio Aróstegui, Jorge Marco y Gutmaro Gómez (Coords.) Dossier De genocidios, holocaustos, exterminios… Sobre los procesos represivos en España durante la guerra civil y la dictadura. *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, 10.

SÁNCHEZ, Pura (2009), *Individuas de dudosa moral. La represión de las mujeres en Andalucía (1936-1958)*, Barcelona.

SÁNCHEZ, Pura "Un mar de luto. Represalias, control y represión de las mujeres en la dictadura franquista". Dins Pedro Oliver i Mª Carmen Cubero (coords.) (2020) *De los controles disciplinarios a los controles securitarios*. Cuenta: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha.

VINYES, Ricard (2010) *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*, Temas de Hoy, Ediciones Planeta.

LA REPRESSIÓ ECONÒMICA A NAVARRA (1936-1966)[1]

César Layana Ilundain
Institut Navarrès de la Memòria
Universitat Pública de Navarra

Des del primer dia Navarra va quedar en mans dels rebels. El seu Director, el general Mola, havia fet els preparatius des de Pamplona després de ser-hi traslladat pel govern de Front Popular, la qual cosa li va permetre el control complet de la guarnició. El 19 de juliol, després de fer-se públic el ban de guerra, hi va haver una enorme mobilització de voluntaris carlistes, sobretot, i falangistes. Començaven simultàniament les primeres detencions i assassinats, i se sufocaven els intents de resistència. En aquest context, no van passar desapercebudes dues accions aquell mateix diumenge: l'ocupació del local d'Izquierda Republicana a la cèntrica Plaza del Castillo, epicentre de la rebel·lió, i de la seu del diari nacionalista *La Voz de Navarra*. El missatge era clar: els béns dels qui eren assenyalats com a enemics serien, en endavant, objectiu preferent dels rebels.

A partir d'aleshores es va desfermar una terrible onada de violència sense precedents, protagonitzada per forces policials, militars i paramilitars, sense més empara normativa que el ban de guerra. Aquests grups armats van sembrar el terror al seu pas: van detenir i assassinar centenars de militants i simpatitzants d'esquerres, van saquejar cases i comerços, es van fer amos de béns i van imposar contribucions forçoses que van arribar a afectar i a alarmar simpatitzants dels rebels[2]. És difícil fer balanç d'aquest primer espoli, perquè no anava acompanyat d'una burocràcia que l'enregistrés, i només queda registre a partir de la memòria dels qui el van patir i d'un feble traç documental en alguns informes d'autoritats locals. En tot cas, sembla clar que va ser molt notable i que va enfonsar en la po-

1 Aquest article està basat en les investigacions que he publicat en diverses col·laboracions ("Navarra 1936-1945: del decreto 108 a la ley de responsabilidades políticas", DÍAZ SÁNCHEZ, P., MARTÍNEZ LILLO, P., SOTO CARMONA, A., ARTOLA GALLEGO, M. (coords.), *El poder de la Historia. Huella y legado de Javier María Donézar Díez de Ulzurrun*, pp. 341-358; "La represión económica en el entramado represivo del franquismo inicial. Reflexiones teóricas y metodológicas", ARCOCHA, E., BUENO, M. i GARMENDIA, G., *La represión estatal en Navarra: un análisis multidisciplinar*, Pamplona, Gerónimo de Uztariz, 2019, pp. 49-91) i en un llibre, *Expolio y castigo*, que sortirà públicat pròximament.

2 Hem recollit 157 referències sobre 83 localitats dins AAVV, Navarra 1936: de la esperanza al terror, Tafalla, Altaffaylla Kultur Taldea, 1986. Es tracta del treball capdavanter sobre la repressió a Navarra, en què hi va tenir un paper rellevant la recollida de testimonis. D'altres testimonis d'interès es recullen al documental de Patxi Eguilaz Nos quitaron todo, Eguzki Bideoak, 2011.

bresa moltes famílies represaliades. L'enriquiment il·lícit que va provocar pot estar darrere d'un fenomen cridaner: a localitats on la repressió física va ser duríssima es van incoar un nombre reduït d'expedients de responsabilitat, la qual cosa no sembla concordar amb el que es podia esperar per la conflictivitat sociopolítica prèvia. Sembla que moltes autoritats locals que no s'havien distingit precisament pel seu humanitarisme van optar per no iniciar la tramitació en una nova jurisdicció que només podia portar a la revisió d'actuacions passades que no interessava de recordar.

En la mesura que els generals rectors de la zona rebel van constatar la necessitat de jerarquitzar el poder sota un únic comandament i constrènyer al màxim l'autonomia tant dels comandaments locals com de les forces polítiques implicades en el cop d'Estat, la repressió, inclosa l'econòmica, també va passar a ser objecte de reglamentació i centralització. En aquest cas, a més, hi havia en joc el control dels recursos econòmics espoliats, i també les ocupacions a l'administració en els seus diferents nivells, que es presentaven com a oportunitats de premiar els fidels. S'entenen així les resistències a la centralització d'organismes com ara la Junta General Carlista de Guerra, que a Navarra va disposar de béns de moltes persones (de vegades, fins i tot d'afectes, que van transmetre les seves queixes) i de molts càrrecs. A l'escassa, per esporgada, documentació que ha arribat fins avui sorprèn que al seu servei no hi havia únicament correligionaris, com seria d'esperar, sinó també guàrdies civils i altres cossos policials.

L'inici de la fi de l'autonomia d'aquests organismes va començar el mes de setembre de 1936 amb la promulgació del decret 108, que ordenava la confiscació dels béns de les organitzacions polítiques i sindicals il·legalitzades, l'embargament preventiu dels béns dels qui poguessin ser castigats i la destitució dels funcionaris públics que es considerés adient. Tanmateix, la seva aplicació va ser lenta, i en els mesos que quedaven per acabar l'any només es van ordenar una dotzena d'embargaments. El decret llei de 10 de gener de 1937, mitjançant el qual es creaven les Comissions Provincials de Confiscació de Béns (CPIB) i un rudimentari procediment per a la incoació d'expedients, van donar un impuls decidit a la repressió econòmica. En els seus dos anys d'actuació, la CPIB de Navarra va incoar 561 expedients que van afectar 578 persones i en el moment de produir-se la transició a la jurisdicció de responsabilitats polítiques n'hi havia previstos uns altres 42. Tot i que no hi ha prou estudis regionals per a una comparació, tot indica que és un nombre relativament baix. Malgrat tot, hi va haver greus dificultats per resoldre'ls en un termini raonable. De fet, en el seu balanç final, la CPIBN reconeixia que només s'havien acabat en sentència 106 expedients, 34 d'ells sobreseguts. De les 72 persones condemnades, 43 van ser declarades insolvents. En aquest temps únicament van pagar 29 persones. Si ens fixem en la quantitat de sancions, es comprova que de les 25.281.300 pessetes únicament se n'havien recaptat 74.306,30. Ara bé, el propi governador civil desconfiava d'aquestes dades, per incompletes, i la pròpia Comissió va reconèixer ser incapaç de presentar un balanç definitiu, la qual cosa es va reflectir en informes contradictoris. El franquisme començava a comprovar que, una vegada superades les barreres morals, matar i rapinyar havia estat molt més senzill que gestionar la repressió amb un procediment judicial, tot i que es fes mitjançant jurisdiccions especials sense garanties. Identificar pericialment els béns a embargar (quan n'hi havia), administrar-los, avaluar les terceries, eren processos més lents i laboriosos, pèssimament gestionats en molts casos: embargaments de béns que no eren propietat de la persona expedientada, deterioració d'immobles, pèrdua de fruites i ramats, etc.

La Llei de Responsabilitats Polítiques, promulgada el 9 de febrer de 1939, va ser el següent instrument legislatiu, més perfeccionat, per tal de continuar amb la repressió econòmica, especialment en amplis territoris acabats de controlar pels rebels. Era la mostra evident que no hi havia cap mena de porta a processos de reconciliació nacional o tan sols d'una certa indulgència amb els vençuts després de les operacions bèl·liques. Com a càstig a la seva resistència (per acció o omissió, s'especificava), els corresponia contribuir amb els seus béns a la reconstrucció. Des del mateix preàmbul es desprèn una voluntat d'estendre les responsabilitats al nombre més gran possible de persones, molt més enllà de la capacitat real de l'administració franquista. L'ambició repressiva va consolidar el fracàs de la jurisdicció i va obligar a la reforma de 1942 per tal d'evitar-ne el col·lapse definitiu sota muntanyes de paper.

L'activitat del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de Navarra (TRRPN), que gestionava la repressió a Navarra i Guipúscoa, apunta que intuïa aquests riscos a partir de l'experiència de la CPIBN. A Navarra es van incoar 824 expedients que afectaven 1.086 persones. La majoria dels expedients, 550, procedien de la CPIBN, sense comptar amb els que van arribar sense iniciar-se. Als que ja estaven tancats i sentenciats se'ls va donar un número i van quedar pendents dels pagaments i embargaments. Els que estaven en tramitació van seguir el seu curs al TRRPN, tot i que, en una mostra d'ineficàcia, en força ocasions les actuacions es van reiniciar. Un altre bloc important era el dels 190 incoats per consell de guerra que, segons la LRP, havien d'acabar necessàriament en condemna econòmica. Així que, en realitat, per iniciativa del TRRPN es van incoar únicament 57 expedients per denúncia. És a dir, va actuar amb una certa prudència, i es va limitar en bona mesura a donar sortida als expedients que li arribaven des d'altres instàncies. A això va contribuir-hi, sens dubte, la preocupació pel monumental embús en què es trobava l'acció de la jurisdicció a

Guipúscoa. De fet, la incoació d'expedients a Navarra es va concentrar en el primer any i mig, la qual cosa va permetre que a partir de 1941 el jutjat instructor de Navarra passés bàsicament a auxiliar el de Guipúscoa.

Del que s'ha dit fins ara no es pot deduir que la jurisdicció es comportés benèvolament. Al contrari, va actuar amb una inusitada duresa. El 80 % de les persones expedientades a Navarra van ser condemnades. Encara més, si ens fixem en les sentències prèvies a la reforma de 1942, el percentatge puja fins al 86,2 %. Només Àlaba, amb un 71 % de condemnats, s'acosta a aquestes xifres. Hi va haver més condemnats a Navarra que a Madrid (amb 5.283 expedients), Almería (6.285) o Còrdova (6.454). Hi va haver, doncs, una curosa selecció dels expedientats. Així, de les 178 persones que van ser expedientades per iniciativa directa del TRRPN, 161 (el 90,5 %) van ser condemnades, i d'elles el 85 % va pagar les seves sancions. És a dir, contràriament al que va passar en moltes províncies (on hi va haver sobreseïments massius), es va desprendre prèviament dels insolvents, que generaven tramitació i costos sense benefici econòmic. Això sí, la gran majoria corresponia a petites sancions, l'abonament de les quals amb prou feines cobria el cost de l'expedient. Una victòria pírrica des de la lògica econòmica, si el veritable objectiu de la jurisdicció hagués estat el finançament de les necessitats bèl·liques primer i de la reconstrucció després. Va ser molt efectiva, això sí, amb el càstig. El mal infringit a les economies familiars dels centenars d'expedientats va ser molt important, i els va enfonsar en una situació penosa, que venia a afegir-se a altres costos de la repressió (assassinat, empresonament, depuració, exili...). Sancions aparentment reduïdes suposaven importants daltabaixos en economies familiars al caire de la misèria. En tot cas, encara que hi va haver força sancions reduïdes, per sota de les mil pessetes, l'anàlisi comparativa ens descriu que la virulència punitiva en el cas navarrès va ser molt elevada.

Taula 1: Percentatge de condemnats sobre total d'expedientats

	EXPEDIENTADOS	CONDENADOS	%
Álava	1.091	782	71,7
Almería	6.285	732	11,6
Baleares	4.929	913	18,5
Córdoba	6.454	666	10,3
Galicia	7.465	2.147	28,8
Granada	2.085	370	17,7
Gipuzkoa	1.344	683	51,3
Huelva	3.128	399	12,8
Huesca	4.032	870	21,6
Lleida	3.348	1.371	40,9
Madrid	5.283	615	11,6
Málaga	3.746	1.384	36,9
Navarra	1.086	867	81,0
Soria	342	177	51,8
Teruel	1.815	597	32,9
Zaragoza	7.575	3.385	44,7

Qui eren les persones represaliades? Una primera aproximació ens parla de dirigents, militants i simpatitzants dels partits polítics d'esquerra i nacionalistes i de les organitzacions sindicals. Però també hi figuren moltíssimes persones d'escàs relleu públic, les imputacions de les quals estaven relacionades amb la lectura de premsa d'esquerres,la participació en conflictes socials locals (en especial, la lluita pel comunal), el qüestionament del model de comportament social tradicional en les seves pautes religioses i morals, etc. Van ser poques les persones expedientades per la seva resistència a la rebel·lió (que a Navarra va tenir un caràcter pràcticament testimonial) o la participació en l'exèrcit republicà. En aquest sentit, fou clau la retroactivitat establerta per la Llei, ja que la gran majoria dels comportaments sancionats s'havien produït durant la República, o fins i tot abans, sense respectar en absolut el límit temporal d'octubre de 1934, que ja de per si constituïa una autèntica aberració legal en castigar activitats legals quan es van dur a terme. En realitat, a Navarra es va tractar d'un gegantí ajustament de comptes amb els qui, d'una manera o altra, havien qüestionat l'ordre de les coses i l'hegemonia de les forces conservadores i tradicionalistes

Hi ha una dada significativa en la caracterització de grup dels expedientats per responsabilitats polítiques. Únicament 115 dels 1.086 expedientats havien estat assassinats amb anterioritat. O, vist des d'una altra òptica, només 115 de les 2.945 persones assassinades[3] van ser sotmeses a expedient de responsabilitat civil o política. Per a quan es va posar en marxa l'activitat de la CPIBN ja s'havien consumat més del 80 % dels assassinats provocats per la neteja política empresa pels rebels. Els qui van completar les llistes de denunciats davant la CPIBN (majoritàriament autoritats locals) gairebé sempre van excloure'n les persones assassinades. Per què ho van fer? Potser van creure que res més no podia aportar a un expedient de responsabilitat com no fos posar el focus en les arbitrarietats, excessos i abusos comesos amb les persones i amb els béns. El que sí és cert és que d'aquesta manera es va posar en marxa una repressió de segona volta, que va perseguir sobretot els qui havien aconseguit de fugir a la primera i més cruenta.

3 Segons dades del Fons Documental de la Memòria Històrica (http://memoria-oroimena.unavarra.es. Última consulta: 14-2-2021)

Va afectar els qui van fugir de les seves localitats, camí bé de l'exili, bé de la zona lleial. A mesura que van anar caient els fronts i una part dels exiliats es va estimar més assumir els riscos de la tornada a casa, van haver de fer front a denúncies, consells de guerra, però, i també a expedients de responsabilitat. Igualment van caure en les xarxes de la jurisdicció moltes persones no significades, que van sortejar la primera onada violenta, però amb les que els nous amos de la situació volien passar comptes. Per això, els informants acostumaven a insistir en els seus informes que aquestes persones, que no havien estat protagonistes de la conflictivitat social, havien estat les veritables impulsores a l'ombra, i la seva astúcia per a no ser detectades era una mostra de la seva perillositat.

Gràfic 1. Sancions segons quantia

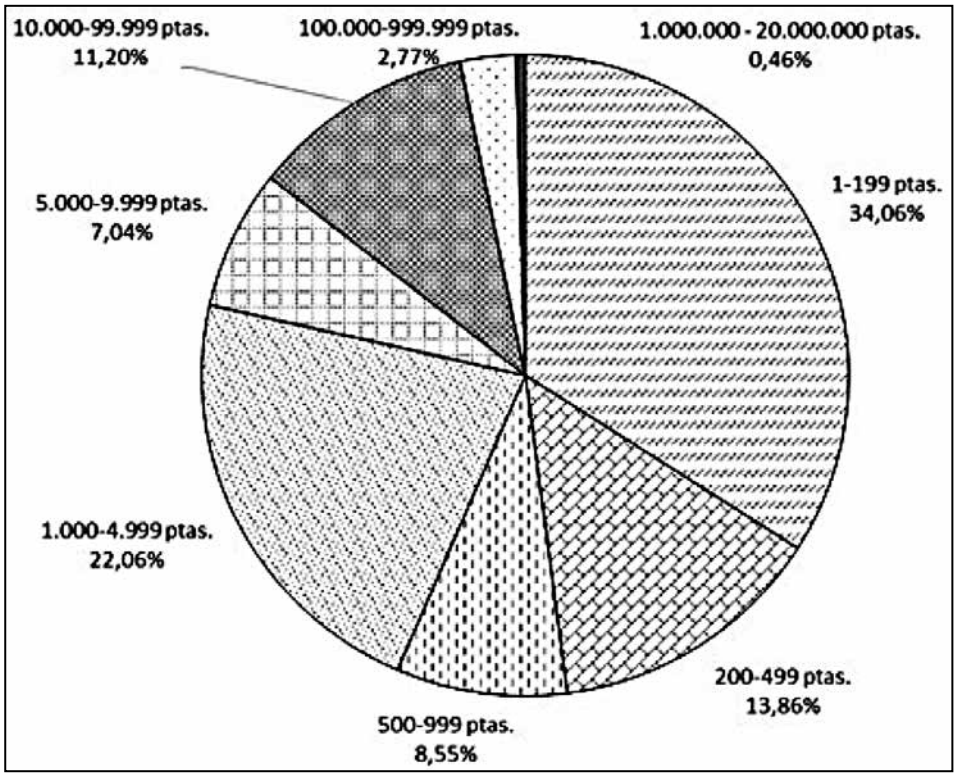

L'extensió de les responsabilitats era una de les bases fonamentals de la jurisdicció, però la maquinària administrativa franquista no era capaç de pair un nombre tan gran d'expedients. El dilema es va resoldre amb el recurs a l'arbitrarietat. Es tractava de complir un dels objectius clau de la repressió: crear un estat generalitzat de terror entre els derrotats sense necessitat d'actuar contra tots ells, la qual cosa quedava fora de l'abast del nou Estat. Van ser expedientats nombrosos càrrecs públics i líders polítics, però no tots els que podien haver-ho estat per la seva significativitat. Hi va haver militants de base, i fins i tot simpatitzants, que van patir dures condemnes mentre que dirigents més rellevants no van arribar a ser encausats. Molts condemnats en consell de guerra van passar per la jurisdicció, però van ser aproximadament un terç dels qui haurien d'haver estat expedientats. És a dir, responsables clars a la llum de la LRP ni tan sols van ser expedientats, mentre que en molts altres casos es va retòrcer la interpretació dels supòsits més dúctils per justificar condemnes a persones d'escassíssima rellevància.

Vegem aquesta realitat des d'una altra òptica. 495 persones van rebre condemnes inferiors a les mil pessetes, que sumaven 90.525 pessetes; és a dir, l'1,5 % de la recaptació prevista si s'haguessin pagat íntegrament. Un esforç administratiu molt important, amb la tramitació de centenars de declaracions, informes d'autoritats, notificacions, etc. que conduïa a unes fites ben escasses. Aquestes condemnes, per tant, no servien al finançament de la reconstrucció. Però l'objectiu real que hi havia al darrere no era aquest. L'ampliació aparentment poc racional de la incoació dels expedients, malgrat que donés rèdits als vencedors, permetia castigar amb duresa sectors obrers i camperols, sobretot jornalers, que quedarien abocats a una pobresa de la qual van trigar molt a sortir. Però a més, com ja explicava Álvaro Dueñas[4], l'extensió de les responsabilitats tenia un clar component ideològic, ja que servia a la legitimació del cop d'Estat: com més elements es demostrés que eren al servei de l'"Anti-Espanya", més justificada estaria la rebel·lió del 36.

El càstig imposat a aquests sectors va ser molt dur, perquè sancions en aparença reduïdes equivalien al jornal d'uns quants dies, i en molts casos l'expedientat estava a presó o incapacitat per a les tasques agrícoles. A més, els embargaments, molt perllongats en el temps, van perjudicar les seves economies en perdre fruits i ramats. Però les sancions més elevades es van reservar per a un relativament reduït grup d'encartats de classe mitjana o alta, que se circumscrivien al sector minoritari de la burgesia navarresa que es va allunyar dels postulats conservadors o tradicionalistes. Estaven adscrits a sectors ideològics diferents, i fins aleshores enfrontats, des del republicanisme més moderat al socialisme, tot i que

4 ÁLVARO DUEÑAS, Manuel, *"Por ministerio de la ley y voluntad del Caudillo". La Jurisdicción Especial de Responsabilidades Políticas (1939-1945)*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2006, pp. 47-63.

la majoria s'acomodaren a l'entorn d'Izquierda Republicana. Per la seva posició social, mantenien relacions familiars, professionals i socials amb molts dels suports dels rebels. Malgrat tot, o potser per això, mai no els fou perdonada la traïció de classe que significava l'experiència republicana. Tampoc no hi va haver miraments amb unes quantes desenes de nacionalistes bascos, també severament castigats. A més, aquests expedientats sí que acostumaven a tenir béns embargables, la qual cosa els va posar en situacions veritablement delicades. Durant els anys 50 i 60 es van vendre béns embargats per valor de 227.509,69 pessetes del nacionalista Manuel Irujo, diverses vegades ministre, La sanció de 100.000 pessetes imposada al professor de l'institut Antonio García-Fresca es va pagar amb el fruit de la venda d'un pis familiar embargat a Vitòria. Luís Elio, membre d'una potent saga nobiliària navarresa, va ser condemnat a 75.000 pessetes, que va abonar un germà per poder alliberar les seves propietats, ja que ell era a l'exili. Hi va haver quatre sancions superiors al milió de pessetes, d'altres 24 per damunt de les 100.00 pessetes i 97 més que superaven les 10.000 pessetes. D'aquí va sortir el 86 % de la recaptació total. El mal no es pot mesurar únicament per les quantitats abonades. Els immobles ocupats per tropes i milícies van patir greus deterioracions. Molts embargaments es van perllongar força anys, en alguns casos fins a la dècada dels cinquanta. La lluita per la defensa del patrimoni familiar es va allargar així durant temps.

Perquè aquests víctimes de la repressió econòmica no sempre es van resignar a la seva sort. Tot i que el combat era summament desigual i calia mesurar amb cautela els riscos que s'assumien en les estratègies de defensa, una part no gens menyspreable de les persones expedientades va intentar utilitzar en favor seu els escassos instruments que la legislació posava al seu abast. Van presentar declaracions, descàrrecs i recursos de caràcter molt divers, però en els quals hi havia elements comuns. No van cercar un enfrontament obert (clarament inviable) amb les noves autoritats, sinó que van acceptar (o van aparentar acceptar) el marc ideològic del règim, al qual van mostrar adhesió i davant del qual van intentar justificar el seu passat. A més van buscar les contradiccions entre els discursos oficials, que parlaven de justícia i redempció, amb la pràctica real de la jurisdicció, bastant allunyada d'aquests paràmetres. Els èxits van ser més aviat escassos, però ens mostren uns vençuts més actius i resistents del que, de vegades, se'ls havia mostrat.

Contràriament al que havia passat amb les organitzacions polítiques i sindicals, que també van patir l'espoli dels seus béns, els particulars mai no han rebut cap mena de reparació per una repressió que va trencar seriosament la viabilitat econòmica de centenars de famílies. Cal pensar que els canvis legals es tinguin finalment en compte i reconeguin i reparin en alguna mesura el daltabaix que van patir per part del franquisme.

LA NAVARRA DE L'EXILI

ELS PRIMERS A SORTIR, ELS ÚLTIMS EN EL RECORD

Iosu Chueca Intxusta
Professor Titular Història Contemporània Universitat País Basc-Euskal Herriko Unibertsitatea.
President Associació estudi i investigació Exili cultural basc "HAMAIKA BIDE ELKARTEA"

L'any 2017, el Govern de Navarra va retre un homenatge en l'indret on hi va haver el Camp d'Internament de Gurs (departament de Pirineus Atlàntics-França) als quatre centenars llargs de navarresos que hi van estar reclosos a partir del mes d'abril de 1939.

Encara que ho haguessin volgut no van poder comptar amb cap ex-internat ja que havien passat 80 anys d'ençà de la posada en marxa d'aquest camp gursià. Aquesta llunyania en el temps i en la memòria contrastava amb la proximitat geogràfica i humana ja que el camp esmentat, a més d'estar situat a escassos quilòmetres dels cims pirinencs, fronterer entre el vell Regne de Navarra i el Bearn francès, s'havia creat per a hostatjar un col·lectiu de 6000 bascos, entre els quals hi havia prop de mig miler de navarresos que després de la "retirada", volien acostar-se al seu país.

El "champ d'accueil" de Gurs, que era el més proper a la seva terra, originaria tota la sèrie de recintes que el govern de Daladier havia disposat per tal d'internar els refugiats provinents de la guerra civil espanyola. I, potser per aquest motiu, amb els Pirineus com a horitzó company, desfent des de la banda francesa el camí iniciat el 1936, fou el col·lectiu més nombrós d'exiliats navarresos que s'havia agrupat en l'embut que la "Retirada" havia conformat a través dels passos catalans de El Pertús, Ares, Puigcerdà per a confluir a les platges-concentració d'Argelers, Sant Cebrià i El Barcarès.

Però no eren els únics, ja que calia sumar-hi els refugiats i refugiades que, o bé van anar a d'altres camps (Bram, Sept Fonds, Agde) o s'hostatjaren en altres tipus d'estructures com ara els refugis del Govern Basc i d'altres entitats d'ajuda espanyoles, franceses i internacionals.

Uns i altres van engruixir un ampli col·lectiu, emergent com a tal en la conjuntura de la França d'entreguerres de 1939, però que havia anat conformant-se d'ençà dels inicis de la guerra civil. Si bé el primer exili massiu, en allò que des de la terminologia bèl·lica es va anomenar Front Nord, es va donar amb la presa d'Irun i Sant Sebastià per les tropes franquistes, el mes de setembre de 1936, el dels navarresos i navarreses es va iniciar pràcticament de manera immediata a la

rebel·lió militar verificat amb èxit pel bloc dretà local (exèrcit, carlins, guàrdia civil i falangistes...) en el seu territori. El domini militar absolut, des del matí del 19 de juliol, la repressió més expeditiva i cruel desencadenada amb la mort del màxim comandament de la Guàrdia Civil a Navarra (José Rodríguez Medel) pels seus propis subordinats a l'ordre i sota el comandament del rebel Emilio Mola, la desarticulació factual de totes les organitzacions polítiques no proclius al cop i la consegüent anul·lació de qualsevol moviment que s'hi oposés, van fer evident que Pamplona i determinats enclavaments de Navarra (Estella, Tudela...) a més de ser epicentres de la rebel·lió eren des de la tarda del 18 de juliol els motors d'una maquinària repressiva tan diligent com sanguinària contra els sectors de les esquerres, republicans i nacionalistes bascos.

En aquesta especial conjuntura hi va haver ocultacions i evasions de centenars de persones que van configurar el primer desterrament o exili coetani i en paral·lel als inicis de l'assonada, ràpidament derivada a guerra. Les comarques veïnes amb Guipúscoa o amb França (Burunda, Bortziri, Baztán, Aezkoa, Ronkal...) van subministrar d'aquesta manera els primers evadits dels sectors proclius a la legalitat republicana, una minoria dels quals es va situar a França, d'ençà de la seva sortida el 1936, però una bona part de la qual va retornar a l'estat espanyol per tal de fer la guerra en els diversos fronts (Nord, Centre, catalano-aragonès) a les files dels exèrcits basc o republicà.

A tots ells cal afegir un bon nombre d'evadits i desertors del bàndol i de l'exèrcit franquista que va acabar engruixint les files o rereguardes republicanes fins al mes de febrer de 1939. Militants d'esquerres durant els anys anteriors a la guerra i allistats forçosament en el context de l'"unànime" alçament, el seu pas a l'exèrcit republicà va agreujar la seva anterior militància, perseguida d'ençà de 1936 i explícitament mitjançant l'anomenada "Llei de Responsabilitats Polítiques" de 1939. Ells van ser els qui van nodrir els exiliats que de manera permanent van quedar a l'exili francès o americà fins al final de la dictadura franquista.

Grup d'exiliats navarresos al camp de Gurs

A aquests exmilicians o exgudaris o desertors de l'exèrcit franquista se'ls va afegir un significatiu nombre de dirigents polítics i també un elenc de dones, infants i persones grans els quals, mitjançant la fugida via Guipúscoa, valls pirinenques o mitjançant els intercanvis de presoners i expulsions, van marxar a l'exili, ja fos al llarg de la guerra, com en 1939, o en els anys immediatament posteriors.

Així, quadres polítics com Constantino Salinas, Vicente Navarro, Miguel José Garmendía, en molts casos, van confluir amb els seus familiars a refugis com els de Narbona, Enghiens, Seta, Saint Christau, Compans... etc., posats en marxa pel govern basc ja des de 1937, dins de la seva política assistencial, mitjançant colònies escolars [La Citadelle – Donibane Garazi (Saint Jean Pied de Port), Saint Christau)], hospitals (La Roseraie) i albergs iniciats després del seu exili amb motiu de la caiguda de Biscaia en mans dels franquistes. A ells se sumaven tota la sèrie d'estructures anàlogues establertes en diversos departaments francesos, tant per organitzacions sindicals i polítiques com humanitàries ja fossin franceses com internacionals, on es van col·locar milers de refugiats de la guerra civil, en particular dones, infants i no combatents.

Però, com ja avançàvem, el gruix dels exiliats de 1939, va anar a parar als aleshores anomenats "camps de concentració". La majoria de navarresos es va agrupar en el primer camp-platja; Argelers, dins del subcamp dels bascos; que amb el nom de "Gernika berri" va servir de pol de reagrupament per a diversos milers de bascos que conegueren la seva segona i definitiva sortida a l'exili. Aquest subcamp va ser dirigit pel socialista altsasuarra Martín Soler Canguitu el qual encarnava la trajectòria de tants d'altres dels seus paisans, ja dibuixada amb anterioritat. Militant socialista a la seva població natal, detingut i ferit de bala a la revolució d'octubre de 1934, va sortir cap a Guipúscoa en començar la guerra. Després de fer tota la campanya al front Nord, va passar d'Astúries a Catalunya, on va assolir el grau de capità a la 142 Brigada Basco-pirinenca. Quan va entrar al camp d'Argelers, el 12 de febrer, va coordinar i agrupar l'ampli col·lectiu de refugiats bascos que configurarien el primer col·lectiu desplaçat al camp de Gurs, dins

del qual es van situar els navarresos com ell acabats d'exiliar als quals es van sumar els qui igualment van passar per altres camps com ara Sant Cebrià, El Barcarès per acabar resituant-se majoritàriament al de Gurs, però també en els de Bram i en menor quantitat a Sept Fonds i Agde.

L'agrupació i coordinació a "Gernika Berri" primer i després a Gurs va obeir a la política de suport en matèria assistencial (robes, medecines, economia) que part del govern basc, a l'exili d'ençà de 1937, va poder desenvolupar amb força mitjans i eficàcia fins a les acaballes de 1939. Per altra banda, la guerra havia acostat políticament no pocs navarresos abans reticents als projectes autonòmics dinamitzats pel PNB a posicions polítiques comunes a totes les terres basques i al propi Govern basc sorgit al començament de la guerra. No era casualitat, doncs, que el cap del govern basc "Gernika Berri" i principal dinamitzador de l'agrupament de tots els bascos, inclosos els navarresos, fos l'esmentat Martín Soler, en estreta col·laboració amb Telesforo Monzón, Ander Bereziartua i Andrés Irujo, enviats a Perpinyà per dinamitzar la solidaritat amb els acabats d'arribar i coordinar els treballs assistencials en favor seu.

Però aquestes bones intencions i dinàmiques solidàries aviat es van veure confrontades a la trista realitat de l'actitud refractària del Govern francès cap als refugiats, afavorint-ne, des del primer moment, la ràpida i més àmplia repatriació; als internats en els camps se'ls va sotmetre a un règim que, més enllà de l'esmentada "acollida", s'acostava al d'una política presidiària. Era l'avantsala de la deriva que, a partir de 1940, per damunt dels eufemismes que van definir aquests camps, els va convertir en autèntics camps de concentració per a totes les persones que sota l'etiqueta d'"indesirables" eren carn de detencions, trasllats als camps com Gurs, El Vernet, Ribesaltes... i a partir de 1942, de deportació cap als camps d'extermini.

En aquesta especial cruïlla d'una guerra acabada i perduda, amb una dictadura franquista reconeguda des de febrer de 1939 per la pròpia França, la política de repatriació cap a Espanya va portar bona part del col·lectiu de refugiats a passar novament la muga. La tornada a casa era en combois organitzats per l'administració francesa per Hendaya-Irun. Allà era la policia espanyola la qui feia la redistribució cap a nous camps, batallons de treballadors, penals o precàries posades en llibertat a mercè de la repressió local derivada de la Llei de Responsabilitats Polítiques ja que, segons la normativa i legislació franquistes, en vigència des de 1936, el sol fet d'haver marxat a l'estranger es considerava causa d'investigació i presumible delicte. Una altra part significativa del contingent, a partir de setembre de 1939, va disposar de possibilitats d'ocupar-se tant en la indústria com en els serveis i agricultura francesos gràcies a la mobilització dels joves d'aquest país, que havia comportat la declaració i inici de la II Guerra Mundial. I per últim, hi va haver una gens menyspreable quantitat que, gràcies a la creació de les anomenades CTE (Companyies de Treballadors Espanyols –després la E va passar a significar Estrangers) va poder sortir dels camps per situar-se en determinats "chantiers" de diversos departaments. Ells serien les primeres víctimes presidiàries de la II Guerra Mundial, quan fets presoners per les tropes alemanyes el 1940 van passar a constituir les primeres expedicions de deportats cap als camps de Mauthaussen-Gusen, Dachau i Buchenwald. Una quarantena llarga de navarresos va patir la deportació i mort (Miguel Uriarte Uribe, Simón Antoñana López, Pablo Martín Francés, etc.); en aquestes circumstàncies només molt pocs van sobreviure (Valeriano Albistur Mazkiaran, Carlos Alonso Burgui, Dalmacio Lacasta Glaria…) a aquesta política nazi d'extermini.

Un altre col·lectiu d'exiliats i exiliades navarresos significatius tant per les seves responsabilitats polítiques com culturals, serà el que pugui culminar el seu exili més enllà de l'Atlàntic, tot beneficiant-se de les expedicions preparades pel SERE, la JARE i el Govern Basc. Entorn de dos centenars de navarresos van sortir del vesper i infern europeu per resituar-se a Mèxic, Argentina, Xile i Veneçuela majoritàriament

D'allà estant, en el pla polític des de Mèxic i en el politicocultural des de Buenos Aires, van participar en les migrades però significatives iniciatives d'aquesta mena de l'exili antifranquista. A Mèxic DF, per exemple, antics diputats i polítics navarresos, a l'escalf de la reorganització del Govern republicà amb José Giral i de la reunió de les Corts, van posar en marxa l'anomenat "Consell de Navarra", per tal de facilitar la imbricació de Navarra a l'estatut d'Autonomia Basc, així com la reestructuració de la legalitat republicana. Aquest consell es va reorganitzar i va funcionar, a partir de 1946, ja en terra francesa, amb la participació de significats dirigents republicans com ara David Jaime, Rufino García Larrache, Vicente Navarro i del nacionalista Felipe Muniain, amb el suport i finançament del Govern basc fins al 1949. Les seves funcions bàsicament propagandistes però també de coordinació del col·lectiu de navarresos exiliats, van quedar tancades amb la desaparició de l'esmentat Consell, en el marc de la consolidació de la dictadura franquista que tant la Guerra Freda com l'obligat "aggiornamento" de les activitats antifranquistes van suposar per a tots els partits, organitzacions i institucions exiliades. Coetània a aquesta via hi va haver l'estratègia guerrillera dinamitzada pel PCE, a través de la UNE, en la qual va participar un bon nombre d'exiliats navarresos, motivats per la seva militància en l'esmentat partit o per la seva ubicació i especial coneixement dels passos fronterers com els de les valls de Roncal, Baztán, selva d'Irati, etc.

En l'àmbit del que s'ha denominat

exili cultural, cal esmentar el protagonisme del personatge d'Estella Andrés Irujo Ollo en la posada en marxa i dinamització de l'editorial EKIN que, des de Buenos Aires, fou l'empresa cultural de l'exili basc de més gran importància i durada que hi va haver durant la dictadura franquista i més enllà. Considerada pels experts en expressions culturals de l'exili com "el far on han mirat els bascos que volien saber de la producció literària basca en moments en què no hi havia on poder mirar" va obrir la possibilitat tant a obres de caràcter estrictament literari, històric... com a llibres de testimoni i memòria recent, a l'entorn tant de la II República com, sobretot, la Guerra Civil i la immediata postguerra. Digna de menció és, igualment, la publicació, també de Buenos Aires, "Tierra Vasca" dinamitzada per Pello Irujo Ollo en la qual, a més de centrar la seva atenció sobre temes culturals, va focalitzar els seus temes sobre la informació política que va constituir el nord i l'eix d'aquesta extraordinària revista mensual publicada entre 1956 i 1975, amb una informació exhaustiva i fresca de totes les capitals basques, que era rebotada i multiplicada des de la capital argentina, novament, a Europa i a l'interior del propi País Basc, mitjançant els circuits propis de la clandestinitat amb una agilitat extraordinària.

A aquest treball permanent cal afegir-hi la participació d'aquests i altres navarresos (Santiago Cunchillos, Juan García Bacca, Ezequiel Enderiz, Jesús Garriz, Manuel García Sesma, Manuel Irujo, Martín Soler...) tant en algunes de l'ampli ventall de publicacions de l'exili ("Euzko Deia", "Ibérica", "Mundo Obrero", "espoir", "Cénit", "El Socialista", "Oficina de Prensa d'Euskadi OPE", etc.) com en revistes culturals dels països que van acollir-los.

Com en gran mesura passa amb la història de l'exili espanyol de 1939, aquestes expressions culturals s'han fet un lloc limitat però important en la seva historiografia, però són només una part de tota la magnitud i realitats que va suposar l'exili i que,

Julia Álvarez Resano, dirigent socialista morta a l'exili a Mèxic.

de mica en mica, es van albirant. La relativa sorpresa pel desconeixement o negació historiogràfica de la realitat repressiva viscuda a la rereguarda navarresa de 1936, posada de relleu a les acaballes dels 70 i sobretot des de 1986, té el seu ressò i correlat en aquest aflorament tardà de la parcel·la de l'exili, per a un col·lectiu humà proper a les 2.000 persones, que, d'ençà de 1936 fins, en alguns casos, el final dels seus dies, afrontaren l'exili, tan proper geogràficament i humanament però tan postergat des del punt de vista memorial i històric.

BIBLIOGRAFÍA

Josu Chueca, "GURS. EL CAMPO VASCO" ((Tafalla , 2007)

J. Chueca (coord) "LAU HAIZETARA. GERRA ZIBILAREN ONDORENGO ERBESTEAZ. (Bilbao,2010)

J. Chueca "Los borrados. Aportación a la historia del exilio a México en Bol. Gerónimo Uztariz, nº14-15.

J. Chueca "La Francia de los campos: El horizonte alambrado de los refugiados españoles de 1939" dins A VIDA O MUERTE. PERSECUCION A LOS REPUBLICANOS ESPAÑOLES.(MADRID, 2018)

Autor de "AVANCE para un CENSO DE LOS NAVARROS Y NAVARRAS EXILIADAS A RAIZ DE LA GUERRA DE 1936-1939".(2020-en prensa)
Coautor de l'informe "LA DEPORTACION DE LOS VASCOS A LOS CAMPOS DEL TERCER REICH" (Bilbao, 2020).

ELS TREBALLS FORÇATS A NAVARRA SOTA EL FRANQUISME

Fernando Mendiola Gonzalo
Juan Carlos García Funes
Fons Documental de
la Memòria Històrica a Navarra.
Universidad Pública de Navarra -
Nafarroako Unibertsitate Publiko -
Universitat Pública de Navarra

"Quan vam construir aquestes carreteres vam ser uns pobres homes que vam haver de passar moltes calamitats, però tot això ens ha donat un sobrenom, ens ha donat un títol, som esclaus del franquisme, i en aquests moments estem molt orgullosos de ser-ho"[1]

"Em van tenir cinc anys de treballs forçats, a l'Àfrica del Nord. Dues quarantenes, amb el tifus aquí, i interrogació, interrogació, interrogació, interrogatori, i aquesta vida... Visca la democràcia! Visca la llibertat! Visca la República! Visca l'Europa! Visca la unió humana! Que tothom pugui viure i pugui ser lliure. Que tothom s'uneixi i treballin tots junts per al benestar del món. Visca la humanitat! I Visca la llibertat per a tothom![2]

17 de juny de 2017. Port de Igal – Vidángoz (Navarra). Unes tres-centes persones escolten amb atenció i emoció Luís Ortiz Alfau (Bilbao, BDST 38) i Vicente Lacasia (Burgui, Navarra, BDSTP 93), lluitadors antifeixistes que d'ençà de 2004 acudeixen, amb comptades excepcions, a l'homenatge que es fa en aquest indret als més de dos mil presoners que entre 1939 i 1941 van obrir la carretera entre les localitats d'Igal, Vidángoz i Roncal, tot unint les valls pirinenques de Roncal i Salazar.

Luís Ortiz Alfau tenia aleshores 100 anys i Vicente Lacasía, 97. L'any següent, el 2018, van tornar per última vegada a l'homenatge, ja que tots dos van morir a l'inici de 2019. Van ser els últims presoners sotmesos a treballs forçats que van anar a l'homenatge que l'associació *Memoriaren Bideak* organitza a l'alt d'Igal- Vidángoz d'ençà del 2004, quan va ser inaugurat un monòlit en memòria seva. Al costat d'ells havien vingut també d'altres presoners, a més de desenes de familiars, a un acte en el qual d'any en any, amb l'excepció del 2020, la memòria del treball forçat s'ha combinat amb la denúncia de les vulneracions de drets humans avui dia.

En aquestes dues dècades, aquesta petita i estreta carretera de muntanya ha passat de ser un testimoni mut de l'univers concentracionari franquista a ser considerat com un dels indrets de memòria de Navarra. Juntament amb aquesta carretera, entre la localitat d'Igal i el port de Vidángoz, un dels barracons de presoners va ser reconstruït l'any 2018 per joves de diverses procedències, en un camp de voluntariat organitzat per l'Institut Na-

1 Intervenció de Vicente Lacasia en l'homenatge als esclaus del franquisme organitzat per Memoriaren Bideak. 17 de juny de 2017. Canal de YouTube de Memoriaren Bideak. https://www.youtube.com/watch?v=9NCIYEGegAY

2 Intervenció de Luís Ortiz Alfau en l'homenatge als esclaus del franquisme organitzat per Memoriaren Bideak. 17 de juny de 2017. Canal de YouTube de Memoriaren Bideak. https://www.youtube.com/watch?v=MEFQBIXE16M

varrès de la Memòria.

Han estat gairebé dues dècades d'intens treball en les quals s'han combinat la mobilització social, la investigació i la col·laboració de diversos col·lectius i institucions. D'aquesta manera, gracies a aquestes iniciatives socials i a la col·laboració d'algunes institucions s'ha avançat mínimament en el reconeixement dels drets a la veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició per a les treballadores i els treballadors forçats sota el franquisme. Ha estat gràcies a aquesta suma d'esforços i voluntats que s'ha trencat la capa de silenci que la dictadura franquista i els governs posteriors han mantingut sobre aquesta carretera, així com sobre el conjunt d'espais-escenaris del treball forçat a l'Estat espanyol (García Funes i Mendiola, 2020). Es tractava, en resum, de fer col·lectiva aquesta voluntat que fa uns anys explicava de manera clara un dels presoners que va treballar en aquesta carretera., José Barajas. "Hem callat molts anys. Hem tingut molta por a parlar. Això ara S'HA ACABAT. S'ha de fer saber el que va passar" (Barajas, 2007:76). Pepe Barajas va anar a l'alt d'Igal l'any 2007, i d'aleshores ençà la seva família acut a l'homenatge cada any.

Luis Ortiz Alfau y Vicente Lacasia entrant a l'homenatge als/a les esclaus/esclaves del franquisme l'any 2017, al costat de Josefina Lamberto (filla de Vicente i germana de Maravillas, assassinada el 1936), Ana Barrena i Pilartxo Beaumont (Memoriaren Bideak), i els joaldunak de Burlada. Fotografia: Imanol Velasco Zozaya.

L'organització del treball forçat

La utilització dels presoners de guerra per part dels militars rebels va ser primerenca, i els van dedicar a molt diverses tasques a la rereguarda i als fronts. La base sobre la qual es van organitzar les dues grans modalitats del treball forçat sota el franquisme fou el *Decret 281 del Nou Estat concedint el dret al treball als presoners i presos polítics* (BOE 224, 1 de juny de 1937). Una d'elles fou el treball de presos i preses ja condemnats, reglat a partir de l'any següent mitjançant el sistema de Redempció de Penes pel Treball (Acosta et al., 2004; Gómez Bravo, 2007). L'altra gran modalitat, la relativa als presoners de guerra, és la que analitzarem en aquest article, ja que fou en aquesta normativa on s'inscrigué la gran majoria del treball fet en captivitat a Navarra.

Ja el mes de juliol de 1937 es va crear la *Inspecció de Camps de Concentració de Presoners* (ICCP) per ordre del Quarter General del Generalíssim. Aquesta institució va impulsar i assumir l'organització i administració dels camps de concentració, així com la gestió del sistema de treball forçat que va generar. L'objectiu era dirigir al treball milers de presoners en poder de l'Exèrcit que podien fer front a múltiples necessitats laborals, per a la qual cosa es van posar en marxa unes comissions classificadores que s'encarregaven de discernir el grau d'assumpció de responsabilitats dins de l'Exèrcit de la República que havien tingut els presoners durant la guerra, així com la seva activitat política prèvia al cop d'Estat. En general, les diferents classificacions podien derivar els presoners a ser incorporats a les files franquistes si es consideraven "afectes" a la rebel·lió, per tal de continuar l'esforç de guerra en el combat. També podien derivar en un consell de guerra que acabaria en execució o presó. Però les que ens interessen en aquest article són aquelles classificacions que van derivar els presoners cap al seu enquadrament en batallons de treball forçat, és a dir, les classificacions com a "desafectes" o "afectes dubtosos" a la rebel·lió militar (el *Gloriós Moviment Nacional,* en paraules dels qui classificaven). Aquestes classificacions, ideològiques, anaven acompanyades d'altres de tipus laboral (segons els oficis, l'experiència i l'aptitud), i van posar les bases de la utilització de presoners per part de l'Exèrcit rebel, que passava a transformar-se en el gestor del més gran sistema de treballs forçats que ha conegut l'Espanya contemporània.

L'Exèrcit no solament va ser gestor, va ser també gran usuari de la mà d'obra forçada que es trobava sota la seva dependència, en la forma dels coneguts genèricament com a Batallons de Treballadors (BB.TT), amb una mesura estàndard de 600/700 treballadors cadascun. També es cedien en col·lectius menors al marge dels Batallons a fàbriques militars, indústries militaritzades, administracions civils, entitats eclesiàstiques i particulars que van arribar a assolir la xifra de 100.000 presoners l'any 1939 (García Funes, 2021).

Gràfic 1. Evolució del nombre de treballadors forçats a Navarra

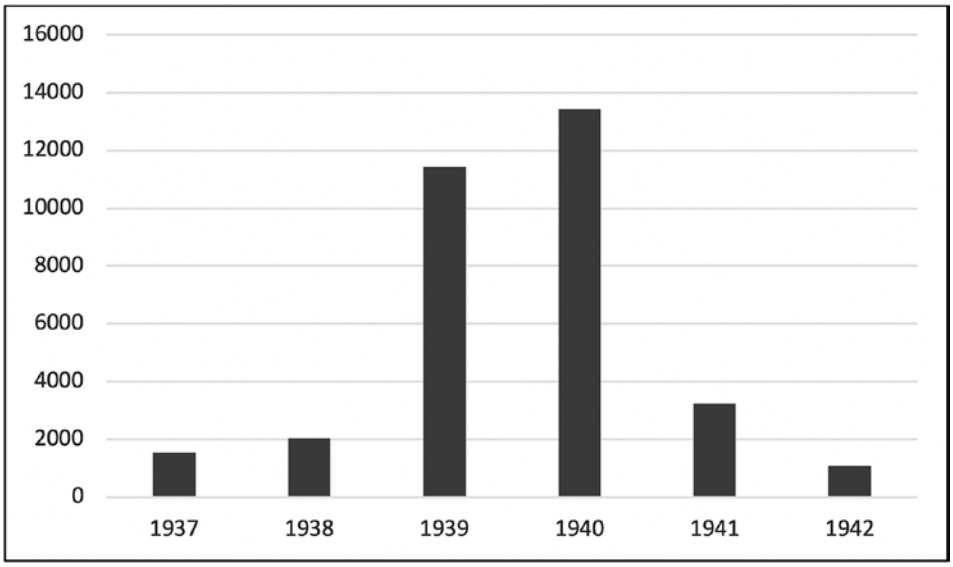

Font: Mendiola, 2012 i García Funes, 2021

Les transformacions dels organismes dirigits per les autoritats concentracionàries i la incorporació de nous individus van comportar la transformació de les unitats de treballadors, especialment després de la guerra. Amb el tancament del Quarter General del Generalíssim l'any 1940, la Inspecció de Camps de Concentració de Presoners va passar a dependre del Ministeri de l'Exèrcit i a anomenar-se Prefectura de Camps de Concentració i Batallons Disciplinaris [*Jefatura de Campos de Concentración y Batallones Disciplinarios (JCCBD*)]. Es van dissoldre els Batallons de Treballadors que havien operat durant la guerra i la immediata postguerra, amb una nova normativa relativa al servei militar que va comportar un canvi en el perfil dels qui formarien els batallons. Van néixer així els Batallons Disciplinaris de Treballadors (BDT), als quals van seguir els Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors (BDST) i els Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats (BDSTP), en els quals van quedar enquadrats uns 40.000 joves classificats com a desafectes en edat militar, als quals va caldre sumar els condemnats posats en llibertat condicional o sancionats per la Fiscalia de Taxes (García Funes, 2021).

A Navarra hi van treballar 18.000 d'aquests captius. Cal diferenciar la situació de guerra de la de postguerra. Fins al final de la guerra la majoria d'aquests presoners va estar treballant en les infraestructures ferroviàries, en l'obertura de la doble via en dues línies estratègiques dins de les comunicacions estatals. Per una banda, a Altsasu hi van treballar més de 1000 presoners, a la línia Madrid-Irun, i més de 2000 a diverses localitats de la Ribera de Navarra, a la línia Castejón – Saragossa. A més d'ells, també hi ha constància del treball de presoners a l'aeròdrom militar d'Ablitas, o en algunes obres de regadiu o clavegueram a localitats com ara Villafranca o Tudela (Mendiola, 2012).

Tanmateix, és el final de la guerra el que va convertir Navarra en una de les províncies amb una més gran presència de presoners, ja que entre 1939 i 1942 més de 13.000 presoners van treballar en la fortificació del Pirineu navarrès, en un context global en el qual la majoria dels batallons són desplaçats a zones frontereres d'importància estratègica, com ara el Pirineu o les dues vores de l'estret del Gibraltar (García Funes, 2020).

Com es pot comprovar a la taula, aquest treball va comportar tant la construcció de búnquers com de quatre carreteres (Zuazua, Arteta i Zuza, 2020), el principal objectiu del qual era facilitar el transport de tropes entre diferents valls pirinenques: l'esmentada al principi de l'article, entre els pobles de Roncal, Vidángoz i Igal, la que unia Ira-

Quadre 1: Treball forçat a carreteres i fortificacions de frontera a Navarra

Localitats	Batallons	Any	N. Pres.
Fortificacions a Aurita/ Burguete i Orreaga/ Roncesvalles	BB.TT. 129 i 153	1939	1.098
Fortificacions a Baztan (Errazu, Arizkun, Amaiur i Oronoz Mugaire)	BB.TT. 1, 64, 114 eta 128 i BD 7	1939-1940	3.463
Fortificacions a Etxalar	BB.TT. 105	1939 -1940	564
Fortificacions a Bera	BB.TT. 14, 107; BDST 6 i 13	1939 – 1941	2.357
TOTAL FORTIFICACIONS			**7.482**
Carretera Egozkue-Iragi	BB.TT. 3, 159, BD 81 i BDST 14	1939-1940	1.985
Carretera Roncal/Erronkari – Igari/Igari	BB.TT. 106, 127, BDST 6 i 38	1940-1941	2.354
Carretera Irurita – Artesiaga	BB.TT. 18, 159 i BDST 12	1939-1941	1.756
Carretera Oiartzun – Lesaka (tram navarrès, fins Aritxulegi)	BB.TT. 100 y 169, BD 81, BDST 14 i BDST (P) 95	1939-1945	2.702
TOTAL CARRETERES			**8.797**

Font: Mendiola, 2012 i García Funes, 2021.

gi i Egozkue, la que partia d'Irurita fins al port d'Artesiaga i la que unia Lesaka amb Oiartzun, a Guipúscoa, a través de la collada d'Aritxulegi.

Com es pot veure, parlem del treball de milers de persones, un treball que, d'acord amb el que es desprèn del mateix reglament dels batallons, tenia una dimensió tan utilitarista, aprofitant la mà d'obra especialment barata per a l'execució d'infinitat de treballs, com punitiva. En aquest sentit, el mateix reglament explicita que mitjançant l'estada en batallons els presoners havien d'anar "adquirint l'hàbit de la profunda disciplina, obediència ràpida i acatament al principi d'autoritat, precisament i molt especialment en el treball, com a base prèvia i indispensable de la seva adaptació al medi ambient social de la Nova Espanya" (García Funes, 2021).

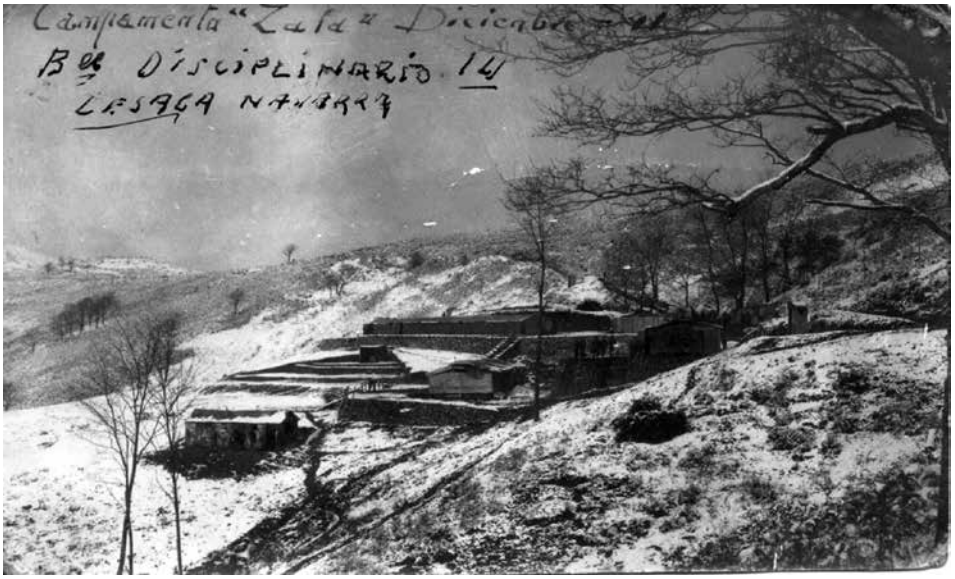

Barracons del BDST 14 a Zala, Lesaka (Nafarroa). Desembre 1941. Fotografia: Ángel Santisteban - Memoriaren Bideak

El dia a dia en el treball: "poc pa i molts pals"

Tanmateix, aquest propòsit no es projectava sobre persones passives disposades a assumir sense més els propòsits del nou règim, sinó sobre lluitadors antifranquistes que, després d'anys de combat, arrossegaven ara a les seves esquenes mesos o anys també de captivitat. Persones que es debatien entre el desànim i l'esperança, entre la resignació i la resistència. Tot això en un dia a dia marcat per unes dures condicions materials.

Per acostar-nos a aquesta realitat, a la vivència del càstig i a l'actitud dels castigats, no ens queda cap altra via que intentar escoltar les seves veus, ara ja silenciades per la mort. Tanmateix, tenim algunes vies per fer-ho. Per una banda, uns quants presoners que van treballar a Navarra es van esforçar per deixar constància escrita de la seva experiència mitjançant memòries o autobiografies, com és el cas d'Isaac Arenal (1999), José Barajas (2007), Eduardo Uribe (2007), Félix Padín (2017) o Luis Ortiz Alfau (Izagirre, 2016). A més, amb el testimoni d'uns quants, recopilats per l'associació *Memoriaren Bideak*, el col·lectiu Eguzki Bideoak (2007 i 2009) va elaborar dos documentals: *Desafectos,* i *827 kilómetros*. Per últim, també tenim una publicació que recull extensament els testimonis dels presoners que van treballar a la carretera entre Igal, Vidángoz i Roncal, així com dels seus familiars, soldats d'escorta i habitants d'aquestes localitats (Mendiola i Beuamont, 2006). A través d'ells ens acostarem a aquesta realitat quotidiana, de manera que podrem entendre millor, més enllà de les voluntats retòriques de les autoritats, l'impacte del treball forçat en les persones que el van patir.

Una de les constants del dia a dia va ser, sens dubte, la misèria. La gana apareix contínuament en els testimonis dels presoners, i un d'ells, Félix Padín (Bilbao, Biscaia, BDST 38), parla de la fam com "una música que no se te'n va del cap". Antonio Viedma (Galera, Granada, BDST 6), resumia d'aquesta manera la seva experiència: "poc pa i molts pals", tot recordant situacions d'autèntica desesperació:

> I a la caldera només hi havia ossos. I qui enxampava un os d'allò era, era, no hi havia ossos per a tothom. Es va donar el cas d'algú que rosegava un os, i un altre anar-lo a buscar i després llençar-lo i anar un altre i continuar-lo rosegant, perquè hi havia molta gana. (Mendiola i Beaumont, 2006:132).

Per altra banda, tant la documentació oficial com els testimonis mostren un vegada i una altra que les privacions materials no només es refereixen a l'alimentació sinó també a qüestions relacionades amb el vestir, l'allotjament o les condicions de treball. En aquestes circumstàncies, malgrat que hem indicat que aquesta mena de treballs no estava dissenyada per a l'extermini físic dels presoners, són abundants les malalties i també la mort d'alguns presoners, que van arribar al límit de l'esgotament en el seu treball, com aquest cas descrit per Félix Padín (2017):

El treball era dur, però es feia ja que eren obligats i maltractats. Diré que ho vam passar molt pitjor i amb més gana que durant la guerra. Tot es feia a mà, barrinar amb barres de fins a tres metres. El company que feia aquesta feina va caure malalt de tuberculosi, era de la part de Somorrostro; malalt com estava, el continuaven obligant a treballar; quan va sortir de l'hospital va ser per morir.

A més de les privacions materials, el dia a dia venia marcat per una arbitrarietat i indefensió total dels

captius pel que fa al tracte rebut. Sens cap mena de dubte, la referència al règim disciplinari i a la situació de manca total de llibertat són elements claus que esmenten aquestes persones en ser entrevistades. Els testimonis recollits són, en aquest sentit, clars i repetitius. N'és un bon exemple el proporcionat per Ángel Santisteban (Abanto-Zierbana, BDST 14):

> Allò era espantós! A un li van obrir el cap, però a cops de pal, el cap obert completament! (...) anaves a buscar el ranxo i havies de donar la cara al caporal, perquè era allà palplantat, si no li donaves la cara, ja et queia el pal! A mi, un em va pegar una vegada; vaig agafar el ranxo, vaig girar cua sense mirar-lo a la cara i flast! "perquè em miris". Així eren constantment en aquest sentit (Mendiola i Beaumont, 2006: 191).

Com es pot veure, el règim disciplinari estava basat en un fort grau de violència física quotidiana, agreujat amb l'amenaça de noves sancions, entre les quals, a més d'assots públics o l'obligació de romandre despullat a l'exterior durant hores, destaca en la memòria de molts presoners i també habitants dels pobles pirinencs l'anomenat escamot de càstig, en el qual la sanció consistia a dur lligat a l'esquena un sac amb pedres o sorra durant uns quants dies, tant en el treball com en els moments de descans. A més, per descomptat, hi havia l'amenaça d'obertura de sumari penal, trasllat a batallons més durs i també la realitat de les execucions extrajudicials.

L'última batalla: la dignitat

En aquesta situació, tant les pròpies entrevistes que s'han fet com els informes d'inspecció sobre el conjunt dels batallons subratllen l'absència generalitzada de resistència oberta enfront de la disciplina dels batallons, amb l'excepció de la protesta feta pels membres del BDST 14 a Egozkue, el mes d'agost de 1940, a l'hora del ranxo, quan els presoners van renunciar a la seva dieta en protesta per la baixa qualitat i l'escassetat del menjar. Altres expressions de resistència es feien de manera íntima i clandestina, com ara l'alentiment de les obres o la invenció de variants còmiques dels himnes i cançons franquistes que calia cantar, quelcom que valia tant per a eludir la humiliació d'haver de cantar les cançons de l'enemic com per, alhora, ridiculitzar-lo.

Una altra opció que van triar desenes de presoners fou la fugida a França, tot aprofitant la proximitat de la frontera. Tanmateix, era un camí ple d'incertituds i riscos, entre els quals hi havia la pròpia execució *in situ*, documentada en més d'una ocasió, i acompanyada sovint per una exhibició pública del cadàver, amb un clar component pedagògic a l'hora de generalitzar la por a represàlies davant de possibles nous intents d'evasió.

En aquestes circumstàncies, la majoria de testimonis recollits coincideixen en el fet que, si bé aquest règim de disciplina no va aconseguir de canviar les conviccions dels integrants dels batallons, sí que els va menar a una situació d'amargor i impotència, tal com indica Andrés Millán (Huéscar, Granada BDST 6) el qual ens resumia així la seva situació a Igal:

> És com un ramat que s'ha mullat, i al qual el pastor ha pegat. No tens ni mica d'ànim, no tens defensa, estàs tan acovardit que t'és igual que et facin una cosa o una altra (...) Cap esperança, si no hi havia llibertat, ni qui t'ajudés ni t'animés. És com qui està en un carreró de la mort... que està esperant que li arribi (Mendiola i Beaumont, 2006: 200).

Com es pot observar, el dia del treball forçat es va convertir en un espai de conflicte continu. Un espai de càstig, de misèria i d'humiliació i també un espai de resistència i de solidaritat, espai complex, lluny de la retòrica franquista, i difícil de comprendre des de la distància, gairebé un segle després. Un espai de conflicte, i un espai complex, en el record del qual conviuen silencis, dolor, orgull i de vegades també la vergonya. Precisament un dels supervivents d'Auschwitz-Birkenau, Primo Levi, remarcava que, juntament amb tots aquests components, la defensa de la pròpia dignitat era un element clau: "Que som esclaus, sense cap dret, exposats a qualsevol atac, abocats a una mort segura, però que ens ha quedat una facultat i que cal que la defensem amb tot el nostre vigor, perquè es l'última: la facultat de negar el nostre consentiment" (Levi, 2001, 42):

En el cas dels treballs forçat, en un context per descomptat diferent al viscut per l'antifeixista italià, també és precisament aquesta defensa de la dignitat, la personal i la col·lectiva, la que va fer possible no només la supervivència, sinó la voluntat de seguir denunciant, dècades després, aquells horrors. El testimoni de Félix Padín, militant antifeixista i anarquista durant tota la seva vida, i implicat en els seus últims anys en el treball col·lectiu memorialista, n'és un bon exemple:

> Et veies rebaixat, et veies, no ho sé, que per una cosa o altra et volien eliminar, o per fam o treballant, a veure si et baixava la moral o perdies la dignitat. Jo, com a mínim, no, i com jo, molts; en les estones que ens ajuntàvem ens donàvem moral i no ens deixàvem caure, (...) no van arribar a matar-nos la moral, ni a perdre la dignitat, hem continuat tibats (Mendiola i Beaumont, 2006: 217).

Bibliografía

- ACOSTA BONO, Gonzalo; GUTIÉRREZ MOLINA, José Luis; MARTÍNEZ MACÍAS, Lola; y DEL RÍO SÁNCHEZ, Ángel (2004), *El Canal de los Presos (1940-1962), Trabajos forzados: de la represión política a la explotación económica*, Barcelona: Crítica.

- ARENAL, Isaac (1999), *95 Batallón de Trabajadores*, Autoedición, Madrid. (www.memoriarenbideak.eus).

- BARAJAS, José (2007), *Batallones Disciplinarios (Esclavos del franquismo)*. Llobregat: Associació per a la Memória Histórica i Democrática del Baix Llobregat. Recuperado de: http://www.memoria-antifranquista.com/biblio/BATALLONES.pdf

- EGUZKI BIDEOAK (2007), *Desafectos. Esclavos de Franco en el Pirineo*. Iruñea-Pamplona: Memoriaren Bideak / Eguzki Bideoak.

- EGUZKI BIDEOAK (2011), *827 kilómetros sin retorno*. Iruñea-Pamplona: Memoriaren Bideak / Eguzki Bideoak.

- GARCÍA FUNES, Juan Carlos (2021), *Desafectos. Batallones de trabajo forzado en el franquismo*. Granada, Comares.

- GARCÍA FUNES, Juan Carlos y MENDIOLA, Fernando (2020), "Historia y memoria del trabajo forzado del sistema concentracionario franquista", *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine. De 1808 au temps présent*, 24.

- GÓMEZ, Gutmaro (2008), *La redención de penas: la formación del sistema penitenciario franquista*. Madrid: Los Libros de la Catarata.

- IZAGIRRE, Ander (2016), *El siglo de Luis Ortiz Alfau*, Vitoria-Gasteiz: Gogora Institutua, Eusko Jaurlaritza – Gobierno Vasco.

- LEVI, Primo (2001), *Si esto es un hombre*. Barcelona: Muchnik Editores.

- MENDIOLA, Fernando (2012), "El impacto de los trabajos forzados en la economía Vasconavarra (1937 - 1945)", *Investigaciones de Historia Económica,* 8(2), pp. 104 – 116.

- MENDIOLA, Fernando y BEAUMONT Edurne (2006), *Esclavos del franquismo en el Pirineo*. Tafalla, Txalaparta.

- PADÍN, Félix (2017), *República, guerra y campos de concentración. Memorias de un anarquista bilbaíno*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo.

- URIBE, Eduardo (2007), *Un miliciano de la UGT*, Bilbao, Asociación Sancho de Beurko.

- ZUAZÚA, Nicolás, ARTETA, Eduardo y ZUZA, Carlos (2020), "Arqueología de la fortificación del Pirineo en Navarra; hierro, cemento, memoria", *Huarte de San Juan. Geografía e Historia*, 27.

REPRESSIÓ SOBRE EL MOVIMENT OBRER EN EL TARDOFRANQUISME

Nerea Pérez Ibarrola
FDMHN
UPNA/NUP

Tot i que, en aquests últims anys, noves investigacions han començat a omplir els buits que hi ha a l'entorn de l'oposició antifranquista i les seves mobilitzacions sociopolítiques al final de la dictadura en la historiografia navarresa, encara hi ha aspectes sobre la dictadura en general, com també sobre les característiques i dinàmiques dels moviments polítics i socials que encara s'han estudiar. Un d'aquests aspectes és la repressió que la dictadura va exercir sobre aquests moviments i les seves mobilitzacions, protestes i lluites. Específicament i sistemàticament s'ha investigat poc sobre aquests tipus de repressió, interpretada dins del marc general de la repressió franquista.

Fins ara, on més s'ha investigat entre els moviments socials i polítics que van actuar a Navarra durant els anys del franquisme és en l'àmbit del moviment obrer. Amb tot, malgrat que a Navarra hi ha treballs que l'han estudiat en profunditat (Iriarte Areo, 1995; Pérez Ibarrola, 2017), no n'hi ha cap que de manera sistemàtica estudiï el tema de la repressió, aspecte essencial si tenim en compte que el col·lectiu de treballadors i militants obrers va estar des del començament en el punt de mira de la repressió franquista. Durant la guerra i els anys immediatament posteriors de la postguerra la repressió va destruir totes les manifestacions organitzatives, polítiques i culturals obreres i va desarborar gran part de les seves militàncies; i després, durant la dictadura, es va fer servir durament la repressió per tal de coartar i obstaculitzar l'activitat i la lluita dels treballadors. Així, tot i que amb el pas dels anys va ser possible de crear noves formes d'organització, resistència i lluita, reactivant la protesta obrera i el conflicte laboral, i es va crear un nou moviment obrer com el de Comissions Obreres (CCOO) i es va convertir en un dels principals protagonistes de l'oposició antifranquista, sempre va desenvolupar la seva activitat sota l'amenaça de la repressió.

En un marc en què la llibertat d'expressió i els drets d'associació, reunió i manifestació van quedar suspesos, la il·legalització de partits polítics i sindicats, la llei de repressió de la Maçoneria i el Comunisme (1940), els consells de guerra en contra de civils o la constitució del Tribunal d'Ordre Públic (1963), valien per a sufocar idees i iniciatives de l'oposició i perseguir qualsevol individu o grup que intentés de posar-les en pràctica. El cas de les CCOO és significatiu per veure fins on arribava aquesta vulneració dels drets dels treballadors. L'any 1967 es van declarar il·legals. D'aleshores ençà i fins a l'any 1976 se'n van prohibir totes les reunions i actes, es va castigar amb duresa la distribució i recepció de propaganda i premsa i molts dels seus militants van ser detinguts, torturats i empresonats. Així va ser durant tota la dictadura, tot i que amb el temps el règim va mostrar una certa tendència a l'obertura, sempre va respondre a l'oposició política i a l'or-

ganització i protesta obreres amb persecució i repressió. Es podria ben dir que la repressió i l'amenaça de la dictadura fou una experiència inherent a les militàncies obreres, socials i polítiques dels anys 60 i 70.

Les conseqüències d'aquesta experiència confereixen a l'estudi de la repressió sobre el moviment obrer una dimensió interessant ja que aquesta podia actuar alhora com a factor per a frenar la dissidència i la militància, però també com a element generador de solidaritats i sinèrgies. Segons Francisco Letamendia (1994) el "nou nacionalisme basc antirepressiu" fou un dels elements que més va contribuir a la socialització del basquisme els anys 60 i 70, ja que l'experiència de la repressió de què era objecte i les respostes solidàries que es generaven enfront d'aquesta repressió, en facilitaven la identificació de diferents sectors socials amb ell. D'aquesta manera, a mesura que eren objecte de la persecució franquista sectors del clergat, destacats militants del moviment obrer, advocats de treballadors i presos, líders de grups polítics de l'oposició i militants d'ETA compartien una oposició a les forces de seguretat i la participació en respostes solidàries enfront de la repressió, la qual cosa generava entre tots ells una sèrie de vincles i identificacions.

La repressió sobre el moviment obrer també va posar en marxa mecanismes de solidaritat i identificació. CCOO va encapçalar a Navarra grans conflictes laborals i socials a la primera meitat dels anys setanta i es va convertir en el principal referent del moviment obrer i de l'oposició antifranquista en el territori. De fet, els líders obrers i llurs accions actuaven com a desencadenants de la mobilització i la protesta social, aglutinant cada vegada més sectors de la població a l'entorn del moviment obrer. Això passava a mesura que augmentaven els conflictes i les vagues. CCOO feia les seves reivindicacions més socials i polítiques i s'enduria la repressió sobre els militants obrers. És en aquest sentit que es podria dir que la repressió sobre el moviment obrer va ser un factor important en la deslegitimació del règim entre els treballadors i en l'extensió de l'antifranquisme. Tanmateix, aquesta deslegitimació encara no ha estat objecte d'una investigació específica; és a dir, malgrat les investigacions que han estudiat el moviment obrer de l'època franquista sempre s'ha tractat, d'alguna manera, el tema de la repressió tot revelant que els militants obrers foren durament perseguits i castigats; poques vegades s'ha analitzat aquesta repressió sistemàticament, tant des del punt de vista quantitatiu com qualitatiu.

Aquests últims anys una de les innovacions més importants en la historiografia sobre la repressió franquista ha estat l'ampliació dels criteris a utilitzar per a concebre el propi terme, la qual cosa ha suposat considerar l'existència de diverses i molt variades formes repressives. Si fins ara les execucions i empresonaments han estat els objectes bàsics de la investigació sobre la repressió franquista, les noves línies historiogràfiques han anat incloent en l'estudi, també, aquelles conseqüències derivades de diverses pràctiques jurídico-polítiques que afectaren el món familiar, laboral, cultural i socioeconòmic (Majuelo et al. 2019) durant tota la dictadura. Amb el pas del temps, l'estat franquista va haver d'adaptar-se a noves realitats, la qual cosa va exigir també adaptar els aparells repressius i posar en pràctica noves maneres amb les quals s'exercís la repressió. Així, enfront de la conformació de nous moviments de resistència, la reconstrucció de les organitzacions obreres i opositores i la reactivació de la conflictivitat laboral, el règim va haver d'adaptar el seu sistema repressiu a les noves realitats de resistència, lluita, militància i mobilització antifranquista (Majuelo et al, 2019).

És aquest l'àmbit en el qual situem la repressió sobre el moviment obrer. Els treballadors i militants obrers, les seves organitzacions i activitats van ser, des d'un començament, objecte de la repressió franquista. Des de l'inici hi va haver violència i repressió en el món laboral, ja que les vagues i les activitats sindicals estaven prohibides. És més, la imposició de l'ordre militar en el mercat laboral en els primers anys del nou règim mostra una gran semblança amb les mesures adoptades en altres règims feixistes (Vilar, 2013). Amb el temps, a partir de la dècada dels anys 50, i a mesura que a tot l'Estat espanyol (Molinero i Ysàs, 1998) i a Navarra (Iriarte, 1995; Pérez Ibarrola, 2017) es van anar enfortint els moviments obrers i sindicals, les formes de persecució i càstig als treballadors es van fer cada cop més variades i complexes: detencions, maltractaments i tortures per causes considerades legals en altres països, suspensions provisionals de sou i ocupació, acomiadaments i processaments per part del Tribunal d'Ordre Públic, condemnes i empresonaments.

L'objectiu de la repressió sobre el moviment obrer era coartar les accions i militàncies dels treballadors. Succeïa en diferents àmbits, es materialitzava de diverses maneres, tenia com a objectiu diversos elements obrers i hi actuava de

1 Vegem, per exemple, VEGA SOMBRIA. S. (2001) La política del miedo. El papel de la represión en el franquismo. Barcelona,: Crítica; DEL ARCO BLANCO, M.A. i HERNÁNDEZ BURGOS, C. (2016) "Los componentes sociales de la represión franquista: orígenes, duración, espacios y actores" Historia Actual online, 41; u OLIVER OLMO, P. (2019) "Inercias y mutaciones de la violencia institucional desde el franquismo a la democracia" en FRAILE, P., BONASTRA, Q. y SOLÍS, J. (ed.) Los contornos del control. Un entramado de libertades y represiones. Barcelona: Icaria.

2 Vegeu apartat específic sobre repressió antiobrera i antisindical dins BABIANO, J., GÓMEZ, G., MÍNGUEZ, A. y TÉBAR, J. (2018) Verdugos impunes: el franquismo y la violación sistemática de los derechos humanos. Barcelona: Pasado & Presente.

maneres diferents: per una banda, es perseguia els militants obrers, amb detencions i empresonaments de destacats dirigents (sobretot de CCOO); per altra banda, es castigava la protesta obrera mitjançant l'aplicació de diversos tipus de sancions com a conseqüència de la participació en conflictes i vagues.

La participació en protestes i conflictes ocorreguts dins dels centres de treball comportava diverses formes de càstig que incidien directament en la situació laboral dels treballadors represaliats. Aquestes són formes repressives per a castigar específicament el col·lectiu dels treballadors. S'imposaven aquesta mena de sancions als treballadors que s'implicaven en protestes i conflictes, per la qual cosa no només afectaven els militants obrers destacats. En aquest cas era l'empresa la que duia a terme les represàlies, que podia castigar els seus treballadors de diverses maneres. En el cas dels militants obrers, a aquestes formes específiques de càstig s'hi afegeix la persecució de la seva activitat sindical i sociopolítica, que podia comportar, com ja hem dit, detencions, tortures i maltractaments, procés judicial en el TOP i ingrés a presó. Aquestes no són formes repressives pròpies del món laboral, el que és específic en aquest cas és que l'objecte de la repressió és un col·lectiu concret (militants obrers) la qual té una motivació particular (sociolaboral).

Tot i que la repressió sobre el moviment obrer i especialment sobre CCOO tenia com a objectiu generar por entre els treballadors per tal que deixessin de participar en conflictes laborals i de militar en organitzacions obreres, l'amenaça repressiva no va paralitzar ni la militància ni el desenvolupament de l'organització obrera, tot i que sí que va influir, inevitablement, en les possibilitats d'acció i estabilització de les estructures de les organitzacions, la qual cosa no feia disminuir la conflictivitat laboral. Al contrari, la conflictivitat no va parar d'augmentar tot al llarg de la dècada dels setanta i ho va fer, en part, perquè la repressió, ja fos en forma d'acomiadaments i sancions o de detenció i empresonament de militants, va actuar com a impulsora de l'inici o radicalització de nombrosos conflictes. Tant va ser així que en els últims anys del franquisme els conflictes es van multiplicar i radicalitzar arran de la repressió que va ser un factor essencial per a entendre les motivacions i les dinàmiques de les mobilitzacions sociopolítiques dels últims anys de la dictadura.

En la classificació de categories repressives del Fons Documental de la Memòria Històrica a Navarra (FDMHN) (Majuelo et al. 2019) hi ha una categoria sota l'epígraf de "Depuracions i repressió sociolaboral", que inclou diverses subcategories o tipus de sancions, per a classificar específicament els càstigs que es dicten en l'àmbit del món laboral. Aquesta classificació en categories inclou també una altra mena de càstigs, com ara reclusions (detencions i presó) o tortures o maltractaments que, si bé no s'adrecen exclusivament als treballadors o als militants obrers, sí que es van fer servir per a perseguir-los. Per a presentar uns resultats quantitatius provisionals sobre la repressió del moviment obrer a Navarra, a continuació s'exposaran les dades recollides a la base de dades del FDMHN corresponents a la categoria "Depuracions i repressió sociolaboral" i totes les subcategories i a aquelles categories / subcategories que classifiquen fets repressius que hagin pogut identificar-se com a patits per treballadors i militants obrers de les dècades dels anys 60 i 70.

Les dades s'han obtingut aplicant-hi un filtre: la motivació dels fets repressius. La base de dades del FDMHN permet classificar els fets repressius en funció de la seva motivació: estat de guerra (motivació de tots els fets repressius anteriors al final de l'Estat de Guerra el 1948), identitat sexual, lingüístico-cultural, oposició política, altres motivacions, religiosa o sociolaboral. Basar l'anàlisi en la motivació sociolaboral té les seves limitacions. La principal: el fet que les militàncies i les activitats sociopolítiques en el tardofranquisme, moltes vegades, es van solapar: compartir l'activitat sindical amb altres militàncies socials, polítiques o culturals, pot generar confusió a l'hora de determinar la motivació d'un fet repressiu sofert per una persona que milita i actua en diversos àmbits. Amb tot, considerem que basar les dades en la motivació sociolaboral és un punt de partida apropiat per a presentar un primer balanç de resultats provisionals, ja que és útil per a identificar fets repressius de totes les categories específicament patits per treballadors i militants obrers de les dècades dels anys 60 i 70.

A partir de les dades d'aquesta taula podem extreure'n diverses conclusions significatives. En primer lloc, les dades confirmen que les formes amb què la dictadura va perseguir i castigar l'activitat sindical i la militància obrera van ser diverses i variades. Com es pot observar, la repressió sobre els treballadors no es va limitar a sancions que afectaven llur situació laboral, sinó que també va adoptar altres formes com ara desplaçaments, reclusions, amenaces, obertura de processos, pallisses i tortures o multes.

La categoria que més fets repressius computa és la de "Depuracions i repressió sociolaboral". D'entre les subcategories que la integren destaca, amb diferència, la dels "acomiadaments", indicant que en aquells anys aquest va ser un dels càstigs més usat per les empreses per tal de condicionar l'activitat i la lluita dels seus treballadors. Tot i que les dades corresponents a la resta de subcategories (assetjament laboral, canvi degradant d'ocupació o nivell retributiu i postergacions, inclusió a llistes negres i suspensió temporal de sou i ocupació) no són reveladores quantitativament, són significatives ja que mostren l'àmplia gamma de sancions que s'imposen

Taula n. 1. Successos repressius amb motivació sociolaboral. Classificats per categoria i subcategoria.

Categoria / subcategoria repressiva	Fets repressius
DESPLAÇAMENTS	**1**
Exili	1
EMPRESONAMENT	**28**
Comissaries, casernes, ...	20
Empresonament sense definir	5
Presó provincial o penal	3
ALTRES PRÀCTIQUES REPRESSIVES	**13**
Amenaces	3
Obertura de procés amb resultat d'arxivament o absolució	3
Altres tipus de sancions	7
DEPURACIONS I REPRESSIÓ SOCIOLABORAL	**30**
Assetjament laboral i amenaces …	2
Canvi degradant d'ocupació o nivell retributiu i postergacions	1
Acomiadaments	21
Inclusió en llistes negres	2
Suspensió temporal de sou i ocupació	4
TORTURES I AGRESSIONS FISIQUES	**4**
Pallisses [o maltractaments]	3
Tortura	1
REPRESSIÓ ECONÒMICA	**1**
Altres multes	1
Total	**77**

Dades FDMHN: 11/11/2020

en el marc dels conflictes laborals. Tenint en compte l'augment de la conflictivitat a Navarra a la dècada dels 70 i el nombre de treballadors que va participar en els nombrosos conflictes d'aquells anys (Iriarte Aresp, 1993), es preveu que les dades per a aquestes subcategories augmentaran notablement a mesura que es consultin noves fonts.

D'entre les formes que no afecten directament la situació laboral dels represaliats, destaca la categoria de "Empresonament". De fet, les xifres corresponents a les categories "Depuracions i repressió sociolaboral" i "Empresonament" són molt semblants. Les detencions de militants de CCOO o de treballadors que participaven en reunions clandestines en les quals, per exemple, es preparaven les plataformes reivindicatives amb vistes a la negociació dels convenis, fan que l'estada en comissaries i casernes sigui la subcategoria més destacada en aquest cas. A partir d'aquestes estades a casernes i comissaries hi ha una altra mena d'empresonaments –a la presó provincial o en altres presons de l'Estat- i, fins i tot, pràctiques corresponents a d'altres categories repressives, com ara maltractaments i la tortura en els centres de detenció. Aquestes últimes van ser formes repressives sofertes, majoritàriament, per militants obrers destacats.

En la categoria d"altres pràctiques repressives" predomina la subcategoria "altres tipus de sancions". Tot i que la mateixa denominació fa difícil especificar quina mena de càstig s'hi registra; analitzant un a un aquests casos, es conclou que en el cas dels fets repressius amb motivació sociolaboral aquestes altres sancions es corresponen amb escorcolls, vigilància i seguiment o intimidacions. Destaca també l'obertura de processos amb resultat d'ar-

Taula n. 2. Fets repressius amb motivació sociolaboral. Classificats per any, municipi i empresa on es van produir.

	Any											
	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980 en endavant	Desc.
Fets repressius	2	14	2	13	5	6	3	1	0	3	1	27

	Municipi					
	Pamplona/Iruña	Burlada	Noáin	Beriáin	Madrid	Desc.
Fets repressius	26	1	3	2	1	44

	Empresa									
	Eaton	Imenasa	Potasas	Motor Ibérica	Nadeco	Ignacio Soria	Torfinasa	Super ser	Represliat en conflictes d'altres empreses	Desc.
Fets repressius	10	3	10	3	1	3	7	1	3	36

Datos: FDMHN. 11/16/2020

xivament o absolució, indicadora de l'existència d'actes repressius que poden no haver estat concebuts amb aquesta idea ja que no han acabat en una condemna, però que, indubtablement, constitueixen una experiència repressiva que militants de l'oposició, entre ells treballadors, van viure a conseqüència de la seva activitat sociopolítica.

Les dades corresponents a l'any en què es produeix el fet repressiu indiquen que aquells fets que tenen especificada la motivació com a sociolaboral es produeixen a la dècada dels anys 70. A la dècada dels anys 60 es van produir conflictes laborals importants, com ara la vaga de Frenos Iruña l'any 1965 o la d'Eaton Ibèrica l'any 1969, i hi va haver repressió sobre els treballadors en aquests contextos conflictius, però el fet que aquestes primeres dades provisionals només presentin resultats corresponents a anys de la dècada dels 70 ha d'entendre's tenint en compte l'evolució dels cicles de conflictivitat obrera a Navarra. Observant-hi les dades, els anys 1971 i 1973 destaquen, amb diferència, com aquells en els quals hi ha més fets repressius. L'any 1971 hi va haver vagues moltes dures i perllongades (Eaton, 47 dies; Imenasa, 45 dies) i importants detencions de militants d'organitzacions obreres i polítiques d'oposició (Iriarte Areso, 1995). L'any 1973 hi va haver la vaga dels treballadors de Torfinasa, durant la qual ETA va segrestar l'industrial Felipe Huarte, i el mes de juny la vaga dels treballadors de l'empresa Motor Ibèrica va derivar en una vaga general que va durar uns quants dies (Iriarte Areso, 1995). Hi destaquen també les xifres dels anys 1974 i 1975. La tardor de 1974, en una iniciativa conjunta, treballadors de tot Navarra van elaborar i negociar alhora les plataformes reivindicatives per als seus respectius convenis; el resultat va ser un context conflictiu generalitzat (Iriarte Areso, 1995), situació que explica el nombre de fets repressius que va passar aquell any. Igualment, a començaments de gener de 1975 un grup de minaires de Potasas de Navarra es va tancar en un pou de la mina; a la repressió soferta pels protagonistes d'aquella lluita, s'hi afegeixen els fets repressius soferts per milers de treballadors en l'àmbit de la vaga general convocada en aquest context (Díaz Monreal, 2012 i Pérez Ibarrola, 2019).

Pel que fa al municipi on van passar els fets repressius, malgrat que encara en molts casos no s'hagi pogut verificar aquesta informació, els resultats són significatius en els casos en què es detalla aquesta dada. La comarca de Pamplona és, amb molta diferència, la zona on van tenir lloc més fets repressius. Hi destaquen Pamplona i municipis del voltant com ara Burlada, Beriaín i Noaín. La majoria de fàbriques i treballadors es concentraven a Pamplona i la seva comarca i, per tant, també hi van passar la majoria de conflictes laborals, la qual cosa explicaria la concentració de fets repressius a Sakana; també hi va haver nuclis industrials importants i és per això que si volem obtenir una visió de la repressió franquista sobre treballadors i militants obrers de tot Navarra, caldrà observar i analitzar específicament els conflictes laborals i fets repressius que tenen lloc en aquests altres nuclis industrials.

Una altra dada d'interès és l'empresa on treballen les persones que van patir els fets repressius. Destaquen, evidentment, les empreses que van ser escenari d'importants conflictes a la dècada dels 70: Eaton Ibèrica i Imenasa (1971), Torfinasa i Motor Ibèrica (1973) i Potasas de Navarra (1975). Totes aquestes empreses pertanyen als sectors industrials en els quals es va fonamentar la dinàmica industrialització navarresa en la dècada dels anys 50 i 60: metall (Imenasa, Torfinasa), automoció i indústries auxiliars (Eaton Ibèrica, Motor Ibèrica) i químiques i mineria (Potasas de Navarra). Totes eren grans empreses que ocupaven i concentraven en els centres de treball una gran quantitat de treballadors.

De les dades que es recullen a la taula n 3 es conclou que el perfil principal dels treballadors que van patir fets repressius fou el del treballador de fàbrica (els que es defineixen com a obrers fabrils, obrers metal·lúrgics o obrers de manteniment). Tenint en compte que els nuclis del moviment obrer i la major part de l'activitat obrera es concentren a les fàbriques i que, per tant, els conflictes laborals passaven, majoritàriament, a les fàbriques, és d'esperar que la majoria dels treballadors represaliats siguin obrers de fàbrica. També que entre aquests represaliats hi hagi una quantitat important de minaires, ja que Potasas de Navarra va ser una de les empreses més grans de Navarra i escenari d'importants conflictes i lluites. Tanmateix, aquests primers

Taula n 3. Persones represaliades per motivació sociolaboral classificades per professió i col·lectiu de militància

PROFESSIÓ						
	Electricista	Treballador banca	Minaire	Obrer fabril metal·lúrgic manteniment	Treballador oficina	Desc.
Represaliats	2	1	5	16	2	9
TOTAL	**35**					

COL·LECTIU DE MILITÀNCIA							
	CCOO	LCR	MCE	ORT	PCE (m-l)	PCI-PTE	Desc.
Represaliats	1	2	3	9	1	5	14
TOTAL	**35**						

Dades: FDMHN. 16/11/2020.

resultats també apunten a alguns perfils de treballadors represaliats diferents i interessants: treballadors de banca i treballadors d'oficina. Es podria pensar que aquests col·lectius de treballadors no van participar tant en la lluita obrera i que, per tant, van patir en menor mesura la repressió. Amb tot, malgrat que les xifres són encara petites, aquestes primeres dades indiquen una incipient presència d'aquests perfils entre els treballadors represaliats, senyal d'una participació en les lluites i en el moviment obrer que cal tenir en compte.

Una altra dada interessant és la que fa referència al col·lectiu de militants al qual pertanyen les persones represaliades. Les dades obtingudes no fan referència a una militància específicament sindical (només en un cas se'n concreta militància a CCOO) sinó a una militància en organitzacions polítiques. Tanmateix, aquestes dades són significatives en dos sentits. Per una banda, en observar que els treballadors que van patir fets repressius amb motivació sociolaboral eren alhora militants d'organitzacions polítiques, es confirma que les dobles militàncies eren molt freqüents entre els militants obrers. Per altra banda, les militàncies polítiques dels militants obrers represaliats contribueixen a clarificar les forces polítiques que predominaven entre els sectors més actius del moviment obrer navarrès, confirmant que entre ells van predominar els grups polítics de l'esquerra revolucionària, entre els quals destaca l'Organització Revolucionària de Treballadors (ORT).

Malgrat que les dades presentades no són concloents a causa del fet que el nombre d'esdeveniments repressius amb motivació sociolaboral a la base de dades del FDMHN és encara molt reduït, a partir d'elles hem apuntat algunes de les característiques d'aquests fets i dels treballadors i militants obrers que els van patir. En tot cas, els números per ells mateixos indiquen que encara no s'han recollit i analitzat sistemàticament dades sobre la repressió específica sobre aquest col·lectiu i que, per tant, cal recopilar i ampliar informació sobre aquestes formes repressives, tot treballant en noves línies d'investigació i consultant noves fonts.

BIBLIOGRAFÍA:

BABIANO, J., GÓMEZ, G., MÍNGUEZ, A. i TÉBAR, J. (2018) Verdugos impunes: el franquismo y la violación sistemática de los derechos humanos. Barcelona: Pasado & Presente.

DEL ARCO BLANCO, M.A. i HERNÁNDEZ BURGOS, C. (2016) "Los componentes sociales de la represión franquista: orígenes, duración, espacios i actores", Historia Actual online, 41.

DÍAZ MONREAL, J. L. (2012) Las huelgas de Potasas. Algorta: Ahaztuak.

IRIARTE ARESO, J. V. (1995) Movimiento obrero en Navarra. Organización y conflictividad (1967-1977). Pamplona: Gobierno de Navarra

LETAMENDIA, F. (1994) Historia del nacionalismo vasco y de ETA. Donostia: R&B.

MAJUELO, E. et al. (2019) "Cuantificar los hechos represivos: explicación y retos de la base de datos del Fondo Documental de la Memoria Histórica en Navarra," Memoriapaper(ak). Documentos de trabajo del Fondo Documental de la memoria histórica en Navarra, 3, https://academica-e.unavarra.es/handle/2454/33159

MOLINERO, C. e YSÁS, P. (1998) Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista. Madrid: Siglo XXI.

OLIVER OLMO, P. (2019) "Inercias y mutaciones de la violencia institucional desde el franquismo a la democracia" dins FRAILE, P., BONASTRA, Q. y SOLÍS, J. (ed.) Los contornos del control. Un entramado de libertades y represiones. Barcelona: Icaria.

PEREZ IBARROLA, N. (2017) Langileria berri baten eraketa. Iruñerria 1956-1976. Pamplona: Gobierno de Navarra.

PEREZ IBARROLA, N., 2019. "Mineros y obreros contra Franco. Del encierro en la mina de potasas a la huelga general de 1975 en Navarra", en Las huellas del franquismo: pasado y presente, Comares, Granada, pp. 390-409.

VEGA SOMBRIA. S. (2001) La política del miedo. El papel de la represión en el franquismo. Barcelona: Crítica

VILAR, Margarita (2013). "<<The labour market under the iron fist of the state>>: the Franco dictatorship in the mirror of Hitler, Mussolini and Stalin", European Review of History, vol. 20, 3.

TEIXINT XARXES. DONES SOLIDÀRIES I MILITANTS AMB ELS PRESONERS DEL FORT DE SAN CRISTÓBAL (1934-1945)

Amaia Kowasch Velasco
Investigadora

Entre 1934 I 1945 milers d'homes nacionalistes, socialistes, comunistes, anarquistes I republicans de diversos orígens van ser empresonats al Fort de San Cristóbal també anomenat fort d'Alfonso XII, localitzat al cim del mont Ezkaba, a uns 8 quilòmetres de distància de Pamplona. En aquells mateixos anys, centenars de dones van pujar al fort a donar suport a aquests presos, moltes vegades sense haver-los conegut anteriorment. Dones que van teixir xarxes i que es van organitzar per donar suport als presos reclosos en aquest penal. Dones que, bé per la seva ideologia i solidaritat, bé pels seus llaços familiars, van fer tot el possible per portar-los menjar, roba, tabac, visitar-los...

Aquest article és un resum de la investigació centrada en aquests grups de dones militants i familiars de presos, que va ser publicada el mes de desembre de 2017 pel Govern de Navarra en el llibre "*Tejiendo redes - Sareak Eotzen Mujeres solidarias con los presos del Fuerte de San Cristóbal (1934-1945)*".

Aquesta investigació es va centrar en un període històric concret, que va començar amb la repressió exercida l'octubre de 1934, quan el fort comença a ser utilitzat com a penal, i continua amb la patida a la guerra civil i la primera postguerra, la qual cosa dificulta encara més la recuperació de les veus enterrades d'aquestes dones. I aquesta recuperació és particularment complicada ja que les persones que es van alçar contra el règim democràtic que constituïa la II República van aconseguir, després de durs anys de repressió, assentar un règim militar dictatorial que es va imposar durant 36 anys. Aquesta dictadura va construir la seva pròpia història i va intentar esborrar el significat especial que té el segle XX per a les dones, un segle de grans canvis en el qual es va conquerir el dret a vot, l'accés a l'educació i la igualtat legal. Un segle en el qual les dones van començar a tenir veu i van ser, tanmateix, brutalment silenciades. Si bé és complicat recuperar la història d'aquells anys, bàsicament els de la Guerra Civil, encara és més complex conèixer-hi la participació de les dones. La invisibilitat que va imposar el règim dictatorial és avui dia un gran desafiament.

L'any 1930 l'Estat espanyol sortia d'una dictadura militar, encapçalada pel general Primo de Rivera des de 1923. L'intent de continuar amb un règim autoritari, ja sota el comandament del general Dámaso Berenguer y Fusté, va topar amb la pressió de l'oposició política i amb el rebuig social, que van impedir-ne la consolidació. El triomf de les candidatures republicanes a les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931 va provocar l'enfonsament del govern monàrquic i la proclamació de la II República només dos dies després. D'aquesta manera es va crear un govern provisional integrat per personalitats de les diverses formacions polítiques que s'havien compromès amb la proclamació de la República.

Aquest govern provisional va començar a posar en marxa una sèrie de mesures reformistes entorn a molts dels problemes que tenia plantejats el país en aquell moment: la qüestió agrària, les reivindicacions nacionalistes, la diferenciació d'Estat i església, l'exèrcit... Un dels canvis que va comportar la

proclamació de la II República va ser la participació de les dones en l'esfera política. Aquesta participació va provocar canvis tant en el vessant públic com en el privat, i va suposar una transformació cultural de la societat. La Constitució Espanyola del 9 de desembre de 1931 recollia diversos articles que legislaven que, per primera vegada, les dones començarien a tenir diversos drets. Però cal tenir en compte, també, que van ser ben clares les amenaces que va patir la II República durant totes les etapes. L'exemple més paradigmàtica va ser l'intent de cop d'Estat militar dirigit per Sanjurjo Secanell l'any 1932.

L'any 1933 es van convocar eleccions generals, les primeres que comptaven amb el vot de les dones. Al capdavant del nou Govern, el Partit Radical comptaria amb el suport parlamentari de la CEDA -Confederació Espanyola de Dretes Autònomes-. En aquest govern hi havia forces de centre-dreta, que tenien el suport dels sectors i organitzacions de dretes, per la qual cosa van ser modificades algunes de les mesures que s'havien pres anteriorment. A més, van amnistiar els condemnats de l'exèrcit que van intentar, conjuntament amb el general Sanjurjo, el cop d'Estat de 1932, van ralentitzar i pràcticament van paralitzar la reforma agrària i van tornar a donar privilegis a l'església Catòlica.

Durant aquest període, la revolució d'Astúries, també anomenada Octubre Roig o Revolució d'Octubre, és un fet important per a aquesta investigació. La decepció de la població per la paralització o ralentització que el govern radical-cedista estava duent a terme respecte de temes com ara la reforma agrària, juntament amb l'augment de l'atur, entre altres factors, van anar creant indignació, sobretot entre la classe treballadora. A més, l'augment del feixisme en països europeus com Alemanya, amb el nacionalisme, o Àustria, van accentuar encara més aquesta indignació. L'objectiu era recuperar el poder mitjançant una vaga revolucionària per rescatar els objectius proclamats ja l'abril de 1931.

Foto: Fort de San Cristóbal. Vista aèria (Arxiu Municipal de Pamplona, col·lecció municipal. Larrion y Pimoulier, 1998)

Aquesta resposta es va desenvolupar en diversos punts de l'Estat, amb un marcat caràcter urbà i es va dur a terme de manera força diferent depenent de la força, organització, posició política, sindical... Des del Govern, el ministre de Guerra va nomenar com a general especial Francisco Franco Bahamonde i aquest alhora Juan Yagüe Blanco. Per al sis d'octubre el Consell de Ministres va decretar l'Estat de la Guerra. La forta repressió exercida pel govern radical-cedista va fer que s'exiliessin una bona colla de persones, altres moltes caiguessin ferides i hi hagués milers de persones detingudes i centenars d'assassinades.

Aquesta repressió va anar acompanyada d'una nova política carcerària. Com afirma Josu Chueca (2014:79)[1], "*Amb Rafael Aizpún com a ministre de Justícia, es va posar en marxa una dinàmica d'utilització de vaixells, fortaleses i recintes militars, com a establiments de reclusió massius que, fins i tot en els seus propis emplaçaments físics van ser antecedents directes de la política penitenciària franquista de la Guerra Civil i posterior dictadura. Aquest trist paper el van desenvolupar, a més dels vaixells de presó, els forts de San Marcos a Guipúscoa i el de San Cristóbal a les rodalies de Pamplona (...) com el ministre Aizpún havia parlat de 'camps de concentració' i 'colònies penitenciàries' com una suposada modernització o humanització de les clàssiques presons va inaugurar amb San Cristóbal i els presos d'octubre del 34, un capítol en la ignomínia penitenciaria que no es tancaria fins a 1947*".

El Fort Alfonso XII és una fortalesa militar que fou concebuda com a fortalesa d'artilleria després de l'última guerra carlina. La construcció ideada es va perllongar més de 20 anys i es va fer buidant el cim de la muntanya, amb l'objectiu que fos una fortificació militar que defensés la capital navarresa. Actualment la fortificació està tancada i pertany a l'exèrcit. El Fort es va inaugurar en aquest context, i va servir per a empresonar els participants de la revolució d'octubre. Com diuen Félix Sierra i Iñaki Alforja (2006: 15,19)[2], "*tot i que fou dissenyada com a fortalesa d'artilleria que protegís Pamplona, el Fort no va arribar a ser utilitzat per a aquestes finalitats, el seu ús real ha estat com a presó o penal entre 1934 i 1945*" (...) "*el Fort San Cristóbal es va tornar a utilitzar immediatament com a penal per a presos polítics. En els dos primers mesos hi ingressaren sobretot navarresos d'esquerres com a presos governatius alguns dels quals van ser afusellats extrajudicialment als voltants del Fort. A partir del 21 d'agost de 1936 van començar a registrar-s'hi els presos polítics ingressats. Fins al 14 de novembre s'hi va tancar mig centenar de navarresos. A partir del 24 de*

1 Dins "O*ctubre de 1934 en Euskal Herria, Revolución, insurrección y huelga general*"
2 Dins "*Fuerte de San Cristóbal 1938, la gran fuga de las cárceles franquistas*"

Foto: Fort de San Cristóbal. Vista aèria. [Arxiu Municipal de Pamplona, col·lecció municipal. Larrión y Pimoulller, 1998]

novembre de 1936 hi van ingressar presos republicans d'altres comunitats, tots detinguts a la zona controlada pels rebels franquistes. Un any després, el novembre de 1937, ja hi havia altres 2.300 presos, alguns procedents del front nord que havia caigut en poder dels rebels".

D'aquesta manera, el penal va començar a fer-se conegut a tot l'Estat espanyol per la duresa amb què es van tractar els presos polítics d'aquell moment: la fam, la humitat, el fred, les inundacions, les malalties. En definitiva, el Fort era un lloc inadequat per a aquest ús. En aquesta data hi ingressaren detinguts procedents de moltíssims indrets: Astúries, el País Basc, Valladolid, Madrid, Catalunya... Això va suposar la creació d'una gran xarxa de solidaritat dels veïns i les veïnes de Pamplona.

En aquest primer període, mitjançant els testimonis orals hem pogut conèixer l'organització de les xarxes de solidaritat creades des de la Casa del Poble de Pamplona. Així ho contava Josefina Guerendiaín Caro, veïna de Pamplona, a les seves memòries (1996: 77-90)[3] *"Els portaren presos a Pamplona, al Fort de San Cristóbal. Fèiem reunions i ajuntàvem diners entre tots els treballadors de la UGT. A la setmana hi havia tres dies de visita, dilluns, dimecres i divendres. Per als rojos, que així els deien. Jo tenia 16 anys i 50 quilos, avui no ho hauria fet perquè tinc 77 anys i 120 quilos. Bé, solíem preparar el tabac en el saló d'actes de la Casa del Poble. Es feia un paquet de tabac picat i es pujava els dilluns i preparaven una cassola de bacallà amb all per a uns deu i, per a d'altres, carn guisada i pa -no deixaven entrar-hi vi-. Anem a veure'ls i ens treien la roba per tal que la rentessin la meva mare (Eusebia Caro) i altres bugaderes. Com la meva mare, també ho feien d'altres bugaderes. Tres vegades a la setmana pujàvem al Fort de San Cristóbal amb la roba, menjar i tabac. Ells m'obsequiaven amb caixes*".

Al cap de dos anys del govern radical-cedista es van tornar a convocar eleccions, les quals van donar la majoria a la coalició d'esquerres anomenada "Front Popular". La mateixa nit de les eleccions es va començar a organitzar el cop d'estat militar del 18 de juliol de 1936. El seu fracàs derivaria en una llarga guerra civil. Carlistes, sectors de l'església, part de l'exèrcit, falangistes... es van unir a aquest cop militar. L'aixecament va començar el 17 de juliol a Melilla i en els dos dies següents ja s'havia estès per la península. La conseqüència de la guerra civil fou la dictadura encapçalada per Francisco Franco Bahamonde, que va tenir des del primer moment un objectiu molt clar: sotmetre i controlar la societat implantant un règim de repressió, amb la complicitat d'importants sectors de l'Església Catòlica espanyola. Amb la victòria dels rebels, es va determinar l'orientació ideològica que seguiria el règim. Franco i els seus aliats van fer tot el possible per impedir que les dones poguessin desenvolupar-se en les mateixes condicions que els homes en qualsevol aspecte de la vida quotidiana. La dictadura va destruir tots els avenços de la II República en matèria de gènere. La nova legislació va redefinir el paper de les dones dins de la societat, un model patriarcal en el qual la dona era considerada inferior a l'home i confinada a l'àmbit domèstic com a mare i esposa.

Les dones que no entraven dins de l'estret motlle d'aquest ideari van patir una gran repressió. Moltes foren empresonades, van tenir judicis sumaríssims o van ser assassinades. Però no solament van condemnar o afusellar les dones que tenien una major implicació social o política. Els càstigs van anar més enllà, amb agressions a les dones casades, germanes, filles o mares de milicians republicans pel fet de ser familiars. Les dones van patir càstigs específics. El rapat dels cabells, per exemple, tenia com a objectiu humiliar, avergonyir i desfeminitzar les dones. També les obligaven a beure grans dosis d'oli de ricí que, en ingerir-lo, provocava grans dolors estomacals i grans descomposicions. Igualment, les dones eren forçades a netejar esglésies o casernes i a portar flors als enterraments dels morts del bàndol rebel; fins i tot se'ls va prohibir portar dol i, finalment, també les van passejar detingudes, amb els cabells al zero i mostrant les conseqüències de la ingesta de l'oli de ricí, pels

3 Dins "*Nacida en Navarrería*".

carrers dels seus pobles o ciutats: un missatge de dominació i possessió. Cal no oblidar la violència sexual que també van patir, ja que van ser agredides, vexades i humiliades sexualment.

Tot i aquesta repressió, moltes dones, mogudes per la seva consciència política i social, es mantingueren en el rebuig al feixisme i en la defensa dels drets polítics i socials conquerits durant la II República i van tenir un paper molt important en l'organització de la solidaritat antifeixista a nivell nacional i internacional. Hi van prevaldre els treballs de tipus assistencial, associats als assignats tradicionalment pel patriarcat, és a dir, els d'auxili a persones refugiades, ferides, orfes de guerra. Aquestes dones van crear una extensa xarxa de solidaritat, enllaç i suport per a persones engarjolades. Però cal no oblidar que, durant la Guerra Civil, a la zona republicana les dones van participar activament en multitud de tasques a la rereguarda, però també com a milicianes en el front de batalla, fins que l'any 1937 un decret les va obligar a abandonar el front.

És important destacar que la situació canvia significativament quan, en plena guerra, moltes dones es tornen a organitzar per tal d'ajudar els presos del Fort. Són pocs els testimonis que he pogut recollir sobre dones socialistes i comunistes, i només un sobre dones anarquistes, però molts sobre l'organització *Emakume Abertzale Batza*, grup de dones vinculades al nacionalisme basc. En aquest recorregut hi manquen moltes dones que, a Pamplona, ajudaven els presoners; encara avui continua pesant la por i el silenci, tant en aquestes dones com en els seus descendents. Al llarg de la investigació també vaig trobar un altre grup de dones que, malgrat que no pujaven al Fort a donar suport als presos, va ajudar a la ciutat les dones familiars dels captius que venien des de diversos punts de l'Estat.

A més dels grups de dones organitzats per ajudar els presos del Fort de San Cristóbal, també els familiars dels empresonats van fer tot el possible per visitar-los i ajudar-los. Podien ser mares, filles, germanes, nebodes o cunyades que es traslladaven des de diversos punts de l'Estat, en tren, caminant o en autobús. Moltes van viatjar per fer les visites i portar roba i aliments; moltes d'altres van optar per quedar-se a viure a Pamplona. El règim militar va castigar les famílies en dos aspectes, principalment. Per una banda, exercint la repressió: traient-los les propietats, el treball, humiliant-les...; per altra banda, enviant els seus familiars presos a d'altres comunitats, allunyant-los. Això passava amb els presos del Fort, la majoria dels quals provenia d'indrets llunyans, amb la qual cosa les famílies tenien grans dificultats per a les visites i per fer-los arribar la poca ajuda material que els podien donar. Els presos es trobaven pràcticament incomunicats, a centenars de quilòmetres de la seva terra, de la seva família, tancats en un edifici construït al cim d'una muntanya.

La majoria d'aquests presos va passar per una o diverses presons abans de ser enviats a San Cristóbal, per la qual cosa van arribar al Fort físicament molt febles i amb una greu preocupació pels seus familiars. A més, va patir les durísimes condicions del penal, sense aliment, incomunicats, sotmesos a càstigs i malalts en un edifici fred i humit. Les visites familiars es deien "Comunicacions orals" i duraven quinze minuts. Cada pavelló de presos tenia un dia determinat de la setmana per rebre els seus familiars. Els qui visitaven els presos eren apuntats en un llibre i esperaven els presos en els locutoris del Fort que havien d'aparèixer en files darrere d'uns barrots del locutori. Totes les visites es feien en presència dels funcionaris, que no permetien que es parlés de temes polítics o socials, o d'afers de la presó. Les visites havien de ser familiars dels presos, així que les dones de Pamplona que no eren familiars es feien passar moltes vegades per germanes polítiques. Per altra banda, hi havia també les "Comunicacions escrites", és a dir, la correspondència, on també hi havia la censura. Les familiars, a més de desplaçar-se des d'indrets diferents i llunyans havien de complir amb l'ordre de comunicació oral que hi hagués vigent.

Van ser moltes les famílies que van decidir de traslladar-se a Pamplona i quedar-se a viure en aquesta ciutat. Van ser diversos els motius per abandonar els seus llocs d'origen. El principal era trobar-se més a prop del familiar empresonat, però també, gràcies als testimonis recollits, es va poder comprovar que s'hi van traslladar a causa de la pressió soferta en els seus llocs d'origen. Està clar que vivint a Pamplona tampoc no passaven inadvertides. Tenien dificultats per trobar una ocupació en la qual els permetessin pujar a visitar els seus familiars empresonats i, a més, van estar controlades pel règim militar.

En definitiva, tots els testimonis de familiars d'empresonats del Fort de Sant Cristóbal que vaig recollir durant la investigació repeteixen l'esquema de sacrifici, patiment i lluita constants. Són testimonis recollits a filles, fills, netes, nebodes..., les que expliquen i mostren amb orgull la història dels seus familiars i més concretament la de les dones que van recórrer centenars de quilòmetres per ajudar els seus familiars empresonats. Aquestes dones també s'organitzaren en els seus llocs d'origen com ho demostra el testimoni de Celia Barbado d'un poble de Segòvia que recorda, parlant del seu pare Lucas Barbado, com "*els varen traslladar a Pamplona, al Fort de San Cristóbal. Ma mare* [Inés García] *també va anar a Pamplona a visitar el meu pare, quan li tocava... Dues dones, a l'hivern, a l'estiu...Amb molt de fred... Una vegada els van robar una maleta... Pobretes com anaven, amb sacs, quins viatges... Tenen un mèrit enorme les dones que es van quedar fora, perquè ells estaven empresonats però s'ha de veure les dones, el que van haver de fer per*

Foto: Dones familiars de presos del Fort de San Cristóbal. (Arxiu Reial i General de Navarra. Fons Galle, 1942)

enviar-los els paquets i mantenir els seus fills." (...) "*A Nava (Nava de la Asunción) van saber que a Coca les dones s'havien organitzat entre totes per anar dues dones cada quinze dies a portar els paquets de menjar i roba. Hi van anar una dona de Nava i la meva mare, per saber com funcionava i poder-ho fer després aquí. Funcionava molt bé... de fet també ho van fer al poble de Bernardos*".

També al barri Vitoria de Valladolid, es van organitzar de manera semblant. Segons el testimoni d'Irene Mier "*totes les dones i familiars aplegaven diners, roba i menjar. Un cop al mes, per torns, una d'elles visitava el seu familiar alhora que portava la recollida per a la resta. Irene recorda que li explicaven els mals moments del camí a causa de la neu, les penalitats del viatge en tren...*"Aquesta organització de familiars coincideix amb el testimoni donat per Teófilo García Arranz (F. Sierra i I. Alforja 2006: 109[4]), natural de Peñafiel, Valladolid, que va ser detingut quan tenia 26 anys i conta com "*de Valladolid anaven cada quinze dies unes tres dones que ens portaven coses per a uns 20 o 30*".

Per acabar, em sembla significatiu remarcar alguns aspectes dels testimonis. El primer fa referència al fet que són el resultat de set anys d'investigació que no han arribat a la fi, ja que faria falta temps per recórrer totes les comunitats autònomes i entrevistar familiars d'empresonats del Fort als quals encara no he tingut accés. Han passat molts anys i la majoria de les vegades són les filles i els fills els qui n'aporten el testimoni, bé perquè ho van viure quan eren petits, bé perquè moltes d'aquestes dones van contar la lluita dintre de la família.

Per altra banda, també em sembla important remarcar que aquestes organitzacions no van ser únicament i exclusivament creades per als presos del Fort de San Cristóbal. En alguns dels testimonis es fa palès com l'ajut s'estenia a d'altres presons. De fet, algunes d'aquestes dones van continuar organitzades per ajudar els presos de la Presó Provincial de Pamplona. Em queda el testimoni de la meva mare Mentxu i del meu oncle Carlos, que m'expliquen com la meva *amona*, Carmen Fleta Recio, després de donar suport als presos del Fort, primer sola i després amb el seu marit i fills, va ajudar amb regularitat els interns de la presó de Pamplona. Fora interessant de conèixer també les xarxes de dones que s'organitzaren per tal d'ajudar els presos d'aquesta i d'altres presons.

La lluita, la constància i la força que mostren totes aquestes dones és admirable. Escriure sobre la participació i la història de les dones durant aquest període històric és un tema complex. És cridaner que, malgrat que en el món representen una mica més de la meitat de la població, les dones hàgim estat excloses, esborrades de la història, en una mena d'invisibilitat social que encara avui dia continua a través d'investigacions androcèntriques. Encara que de mica en mica van aflorant investigacions que en recuperen les històries, en aquesta mena d'estudis, les dones no han estat objecte d'anàlisis i encara menys hi han tingut un paper principal. Històricament no s'han valorat els rols associats a les seves activitats en la societat.

És important posar noms a aquestes dones que sempre han estat presents en totes les etapes de la història, i recollir-ne les memòries per tal de poder-ne recuperar la nostra, la memòria col·lectiva. És important recuperar la seva veu, els seus records i les seves vivències, per tal de poder comprendre la nostra història des d'una perspectiva de gènere.

4 Dins "*Fuerte de San Cristóbal 1938, la gran fuga de las cárceles franquistas*"

ELS FUGITIUS DEL FORT D'EZKABA

Fermín Ezkieta Yaben
Investigador.
Foto a l'interior del fort d'Ezkaba

Quan es parla d'una Gran Evasió, és fàcil de recordar la versió cinematogràfica de l'escapada protagonitzada per 76 aviadors britànics d'un camp de concentració alemanya situat a Polònia. Va passar el 1944. Hitler va ordenar d'afusellar 50 dels evadits, mentre que tres van aconseguir de tornar a casa seva.

Tanmateix, l'evasió del fort de San Cristóbal, a la muntanya Ezkaba, proper a Pamplona, sis anys abans, presenta números més contundents. 795 evadits documentats, dels quals 206 foren abatuts a les muntanyes. Entre els capturats, 14 van ser afusellats com a "promotors" i uns altres 45 van morir al fort de malaltia i maltractaments els anys posteriors (1938-43). Igualment, tres van aconseguir assolir la llibertat.

L'evasió de presos del fort d'Ezkaba passa el 22 de maig de 1938, quan ja fa dos anys de l'inici de la guerra i s'inclina a favor dels rebels. El bàndol republicà esgota les seves possibilitats llançant una última ofensiva a l'Ebre, confiant a resistir prou com perquè la guerra europea que s'ensuma, comporti el suport de les democràcies contra el feixisme, cosa que no va passar.

Aquesta evasió com a fet històric, enfronta una pugna desigual entre els qui intenten de recuperar-ne la memòria i els qui la silencien; memòria enfront d'oblit. Va provocar més ressenyes al *New York Times* en aquell mes de maig –tres-, que no pas a la premsa local durant quaranta anys –dues notes oficials.

Què hem sabut en aquests últims anys d'aquest episodi oblidat, que va passar a la porta de casa nostra?

En primer lloc, una fidedigna reconstrucció dels fets. Per la fortalesa de San Cristóbal van passar més de 7.000 presos republicans. Un penal les extremes condicions del qual ocasionaven una alta mortalitat, motiu primer dels organitzadors de l'evasió. La tarda d'aquell diumenge de maig, 2.497 presos s'amuntegaven a les cel·les. Només mig centenar de reclusos, sense suport exterior, coneixen el pla, preparat durant mesos. Aconsegueixen ensenyorir-se audaçment del penal, redueixen els funcionaris de presons i la guarnició, 68 soldats, dels quals 9 feien de sentinelles en aquell moment.

La presa del fort no va sorprendre únicament el destacament militar, també la immensa majoria dels reclusos, els quals, astorats, surten a l'exterior i veuen els llums de la ciutat. Alguns pensen que s'ha acabat la guerra, que ha intervingut la Societat de les Nacions... però aviat se situen i cada pres ha de fer front a una difícil elecció. Què fer?, fugir o retornar a la cel·la? Desnodrits i mal calçats, sense més suport per a orientar-se que els seus hàbits camperols, 795 emprenen la difícil fugida fins a la frontera amb França, 50 quilòmetres a través de les muntanyes.

S'inicia en el mapa una implacable partida d'escacs, en què tots

Fort d'Ezkaba/San Cristóbal. Vista aèria

dos participants fan els seus moviments: el governador militar de Navarra dibuixa el setge, reparteix la tropa, impermeabilitza el pas de ponts i collades, i va espigant fugitius del tauler. Els evadits, internats a les muntanyes, improvisen vies de fugida, sortegen el setge de les peces contràries, cerquen el camí a la salvació. El terrabastall de la fuselleria no s'apagarà en els dies successius. Quan s'acaba tot, han perdut la vida 206 evadits.

Qui eren aquests evadits?

Majoritàriament, treballadors manuals, assalariats del camp o de la ciutat, vinculats a sindicats o a partits d'esquerra, amb una consciència política que sobreïx en els seus testimonis i mostra que el sollevament militar va tenir un nuclear component de defensa d'interessos d'unes castes privilegiades –terratinents, militars, clergat- contra els qui qüestionaven aquest estatus. No és un discurs. Dos aristòcrates, el duc de Tamames i el marquès de Mura, apareixen entre els qui dirigeixen –a l'ombra- la persecució.

Gents senzilles, arrabassades de la seva gent per la seva oposició al cop militar, procedents de tots els racons. Predominen els castellans i els lleonesos, amb el 47 % i gallecs, 23 %, però no hi ha indret que no tingui els seus representants, com els sis catalans, dels quals dos perdran la vida.

Dels qui van assolir la muga, Valentín Lorenzo i José Marinero, un de Salamanca i l'altre de Segòvia, tots dos de la UGT, creuen junts; als deu dies. Jovino Fernández, minaire de Lleó de la CNT triga tretze dies a arribar a Urepel.

Sorprèn que, al cap de pocs dies, després de passar pel consolat republicà a Hendaya ja reapareixen a la Catalunya republicana. Jovino, entrevistat a *Solidaridad Obrera* el 16 de juny explica: *"A les dues hores d'iniciada l'evasió, ja funcionaven els reflectors pertot arreu i per les carreteres volaven els camions carregats de guàrdies civils i requetès. La columna s'escampava pels boscos i pels barrancs a la nit. L'endemà, des dels nostres amagatalls comprovàvem la sanya amb què se'ns perseguia. Gossos, capellans, dones amb fusells i boines vermelles, requetès, guàrdies civils i soldats anaven i venien per les muntanyes, darrere nostre. No gosaven entrar als boscos, perquè potser tenien por que estiguéssim armats. Nosaltres romaníem en les espessors de dia i a la nit avançàvem. Jo anava primer amb un grup de vint companys, al cap de dos dies en quedàvem tres i més tard vaig quedar-me sol. La persecució seguia dura i tenaç"*.

"Al final, un dia -al cap de dotze dies d'haver sortit del Penal- em vaig trobar un pastor. Em va donar pa i formatge. Li vaig dir que marxava cap a Guipúscoa i li vaig preguntar si anava bé. Em va contestar que era en territori navarrès, a quatre quilòmetres de França. Vaig estar a punt de desmaiar-me. Em vaig sincerar amb el pastor. Ell ja sospitava que jo era un evadit. Em va aconsellar que m'estigués al bosc amagat fins a l'endemà, que ell m'ajudaria a passar la ratlla de França. I així va ser. A l'altre dia vaig eludir una vegada més les guàrdies de vigilància. Eren les últimes. Ja era a França".

Passen la frontera novament per Cervera fins a Barcelona on són entrevistats a la ràdio. Continua Jovino: *"En arribar a l'indret de destinació (Caserna de Karl Marx) vaig ser convidat a presentar-me a certs centres de premsa i particularment al Secretariat de la Guerra. Vaig ser destinat a fer-me càrrec de les transmissions del 34 Batalló Divisionari de metralladores al Segre i més tard a la zona de Girona"*.

Els tres s'uneixen a l'esforç bèl·lic. *"Un altre cop soldat fins al final. Per això volia sortir d'allà, d'aquell infern"*. Fins al final. Què passaria pels seus caps en passar la frontera per segona vegada amb les últimes tropes el mes de febrer de 1939? La primera, feia escassos vuit mesos, tot i que esgotat, va ser infinitament content, escapava amb les esperances intactes. Ara lliurava el seu armament a la gendarmeria, símbol de la seva derrota. Els tres van ser confinats en els camps francesos del Rosselló, i més tard van viure i morir a l'exili: Jovino i Valentín a França. Josep Marinero, a Mèxic.

Dels **carcellers**, Jovino, a la seva entrevista, també en té un record: *"El cap del penal era un germà del tinent aquell que va cometre el carnatge de Casas Viejas, el tinent Rojas. Els dos germanets poc es podien retreure l'un a l'altre. Eren pastats"*.

Els fets de Casas Viejas als quals es refereix van passar l'11 de gener

de 1933 en aquest municipi de Cadis on, en una situació insurreccional liderada per anarquistes de la CNT, el govern va respondre amb un carnatge, executat per guàrdies d'assalt i guàrdies civils, al comandament del capità Manuel Rojas, germà de l'esmentat director. La barbàrie va quedar gravada entre les classes populars i particularment entre els correligionaris de CNT com Jovino.

El director del penal, Alfonso Rojas, hi arriba procedent de la presó Model de Barcelona, on havia estat objecte d'assenyalament per la CNT com a paradigma de maltractament carcerari. En aquest període fou objecte de dos atemptats de la FAI.

Dones protagonistes en una història d'homes

L'univers carcerari de soldats i presos, evadits i requetès, va comptar amb la presència d'algunes dones.

L'aportació de les dones a la història d'aquesta evasió no queda circumscrita a tasques de suport material i afectiu als detinguts. Moltes d'elles, a banda d'esposes o germanes, compartien els ideals polítics dels presos i filtraven informació sobre la situació política i el desenvolupament de la guerra. Aquest aspecte no va passar inadvertit als militars, que es van acarnissar en elles a l'hora de cercar il·lusòries complicitats externes als evadits. " *Per preparar la seva fugida, els evadits han hagut de tenir indubtables relacions i intel·ligència amb l'exterior del fort mitjançant les comunicacions que es concedeixen als reclusos amb els seus familiars*", apuntava el Servei d'Informació i Policia Militar (SIPM).

Una dotzena de dones –socialistes, comunistes, nacionalistes- són detingudes com a presumptes còmplices. Seran posades en llibertat al cap d'uns dies o setmanes, quan se n'hagi descartat la implicació, a excepció de María Larraga, el marit de la qual, alcalde socialista de la petita localitat navarresa de Berbinzana, era a l'exili, alhora que ella visitava un nebot tancat al fort. Estarà reclosa 18 mesos a la presó d'Ondarreta (Donòstia).

La més completa aportació d'aquestes dones al llarg de la història del penal, no circumscrita a l'evasió, es deu a la investigació d'Amaia Kowasch, *Tejiendo redes*, on reconstrueix, desafiant les dificultats pròpies del pas del temps, aquesta tasca silenciada.

Rutes a la frontera

És una quimera pretendre reconstruir els itineraris precisos que van seguir els evadits, però la fidelitat a allò que és conegut mitjançant els informes oficials, declaracions dels capturats, testimonis locals i ubicació de les fosses d'evadits afusellats que han estat localitzades, han permès de dissenyar un traçat que sobre el terreny és la GR-225. La fuga d'Ezcaba-Ezcabako Ihesa.

Impulsat pel govern de Navarra –que el va declarar Indret de Memòria l'any 2019-, amb l'aprovació de la Federació de Muntanya, rememora els fets i uneix en 52 quilòmetres el fort d'Ezkaba amb Urepel, on va arribar Jovino Fernández després de travessar la muga (vegeu www.gr-225.org).

Els oblidats

Dos-cents sis evadits van ser afusellats a l'escapada. La mecànica, en la majoria dels casos coneguts, és que eren capturats, interrogats, afusellats i finalment enterrats *in situ* pel veïnat d'aquests pobles.

Les regates i bells boscos del nord navarrès, entre el fort i la frontera, es troben d'aquesta manera amb desconegudes fosses de dos centenars d'evadits. Dibuixen un difuminat cementiri sense portes ni parets. Un vast cementiri també sense flors: les famílies no van rebre cap mena de notificació.

Van haver de passar 77 anys per tal que es dugués a terme la primera exhumació d'una fossa –amb tres evadits-. Des d'aleshores, han estat localitzades catorze fosses, 54 restes d'aquests assassinats.

Mariano Herranza, evadit, "s'arrossegava perquè li faltava una cama i com que no podia fer servir les crosses es va lliurar dilluns", deia el sumari militar

Per què els desenterrem?

La invocació a les famílies és la primera resposta. Els parents dels evadits executats van ser ignorats, condemnats al desassossec dels qui cerquen les restes dels seus durant tota una vida. Les exhumacions tenen en aquest cas un efecte cauteritzador. Conèixer el parador, donar-los sepultura, portar-hi flors, tancar el dol. Un signe civilitzatori en totes les cultures, des de la prehistòria és enterrar els nostres. Avergonyeix haver de demanar una justícia tan elemental.

El setembre de 2020, Paula De la Fuente, de 92 anys, va arribar des de Valladolid a recollir les restes del seu pare, Leoncio, un d'aquests afusellats, identificat per la comprovació del seu ADN. Es va fondre en una abraçada amb Paulina Linzoaín, 92 anys, veïna de Larrasoaña, el testimoni de la qual havia permès de localitzar la fossa dos anys abans.

L'últim identificat, l'octubre de 2020, Ramón Haro de Salamanca, afusellat en el paratge de Patzaranzokoeta, Usetxi, les restes del qual van ser localitzades el 2016. El seu fill Ramón, és qui aporta la mos-

tra genètica a l'hospital de la Vall d'Hebron, Barcelona, mitjançant el conveni per compartir els bancs públics d'ADN entre les administracions públiques.

Però a la fossa d'Olabe es van exhumar les restes de 16 evadits la identificació dels quals és incerta. Les exhumacions actuen també com una mena de litúrgia de reparació social. Remoure les restes, i amb elles, el passat, fa que la societat tingui l'ocasió de mirar-se a ella mateixa i revisar aquest capítol de la seva història. I en aquesta tasca hi participen ajuntaments, familiars, la societat Aranzadi que du a terme les exhumacions, l'Institut de la Memòria de Navarra que les finança, investigadors com ara Félix Sierra i Iñaki Alforja, autors l'any 2005 de *La gran evasión de las cárceles franquistas*, amb irrepetibles testimonis d'aquells evadits, i bona part de la societat que empeny a aquesta tasca. *Il·luminar les estances fins a deixar encesa la casa*, deia el poeta Luís Rosales.

Bibliografia

Los fugados del fuerte de Ezkaba. Fermín Ezkieta Yaben. Pamiela 2018 (3a edición)

La Fuga del fuerte de San Cristóbal. Félix Sierra e Iñaki Alforja, Pamiela 2005

Navarra 1936, de la Esperanza al Terror. Altaffaylla Kultur Taldea, 1986.

Tejiendo redes/Sareak Ehotzen. Mujeres solidarias con los presos del Fuerte de San Cristóbal (1934-1945). Amaia Kowasch Velasco. Fondo de publicaciones del Gobierno de Navarra, 2017

Penal de S.Cristóbal / Ezkaba: derribos contra la memoria. Autobús de la Memòria/ Pamiela 2011

El fuerte de S. Cristóbal en la memoria: de prisión a sanatorio penitenciario. Sociedad de Ciencias Aranzadi y Txinparta. Pamiela, 2014

Guía del GR-225, fuerte de Ezkaba-Urepel. Javier Rey. Gobierno de Navarra / Pamiela 2018

*La represi*ón *en Navarra 1936-1939*. Jimeno Jurio. Pamiela, 2020.

Ezkaba. Galegos na grande evasión. Fran Redondo Abal. Toxosoutos, 2020

Un anarquista de salón. Emiliano Serna Martínez. Beitia, 1996

Los culpables. Pamplona 1936. Galo Vierge. Pamiela, 2006.

El Archivo de Barcelona. Inventarios. Ministerio de Estado 1936-1939. Editorial Biblioteca Diplomática Española, 1991

Solidaridad Obrera: www.cedall.org

FUTBOL, HISTÒRIA I DRETS HUMANS
LA REPRESSIÓ I RECUPERACIÓ DE LA MEMÒRIA ENTORN AL CLUB ATLÉTICO OSASUNA

Esther Aldave Monreal
(Historiadora FDMHN-UPNA-NUP)
Mikel Huarte Alzueta
(Investigador)
Membres del col·lectiu *Osasunaren Memoria*

"Sens dubte el futbol és un esport democràtic i escola de ciutadania. El jove de molt humil condició es barreja amb el de posició folgada i junts conviuen en pla de camarades, aprenent, aquell, amb el tracte, el que en el seu medi no va poder aconseguir de saber i veient, aquest, l'ambient en el qual viuen els de l'esfera modesta. D'aquesta manera, les distàncies que ha creat el destí entre els homes s'empetiteixen i queden plantades unes fites que, amb el pas dels anys, poden servir per anar esborrant diferències. És per això que creiem que l'esport del futbol té aquest altre aspecte social i democràtic que és oportú destacar [...]"

Aquest extracte, pertanyent a un article publicat en el diari republicà de Pamplona *democracia* el 14 d'abril de 1932, és una finestra oberta als debats i reflexions que generava el futbol els anys trenta, alguns d'ells molt semblants als que avui dia omplen la premsa esportiva i les discussions quotidianes entre aficionats. Amb tot, la idea que transmet aquest text resulta realment capdavantera a la Pamplona d'aquells anys. La interpretació del futbol com a fenomen social i, per això, bàsic en les interaccions entre gents de procedència i condició socioeconòmica molt diversa, només pot venir de la mà de persones directament vinculades amb el món del futbol i amb una confiança plena en l'esport com a escenari de solidaritat i millora social. Darrere d'aquest escrit va poder situar-se un dels directius de l'Osasuna, editor d'aquest diari republicà, Ramón Bengaray Zabalza.

Bengaray fou una de les més de tres mil persones assassinades o desaparegudes a Navarra després del cop d'Estat de 1936. Avui dia, el seu cos no ha estat localitzat, tot i que la seva família no en perd l'esperança. El seu compromís amb el principal club de la seva ciutat es va perllongar fins al 1935, quan tota la directiva, després d'haver portat l'Osasuna a la Primera División per primer cop en la seva història, va dimitir en bloc ja que no podia fer front als nous reptes econòmics que plantejava el cada cop més mercantilitzat negoci del futbol. La història de Bengaray, com la dels altres companys del club, és la d'algú compromès no només amb l'esport i la seva difusió, sinó amb la renovació social, política i cultural a través d'organitzacions polítiques i d'associacions musicals i lúdiques, dins d'una ciutat generalment con-

Públic assistent a un partit a l'estadi de San Juan (anys trenta). Zaragüeta. Museu de Navarra

servadora i tradicional. No en va, el cop d'Estat del 18 de juliol de 1936 va triomfar ràpidament a Navarra, on el Front Popular havia obtingut un de cada quatre vots, una coalició de partits que va presidir el mateix Bengaray. La història d'aquest directiu de l'Osasuna, coneguda entre especialistes de l'àmbit acadèmic i de persones properes o pertanyents a moviments memorialistes, ha estat redescoberta i difosa gràcies a la investigació que es va iniciar fa ja gairebé dos anys entorn dels pioners de l'Osasuna, represaliats pels rebels i després pel franquisme. Ara és el moment que el club reconegui, homenatgi i transmeti els valors d'aquells capdavanters.

Un club centenari

Com indica el seu nom, el Club Atlético Osasuna no va néixer únicament com a club de futbol. Durant els seus primers anys, va acollir d'altres pràctiques esportives, com ara atletisme, ciclisme o pilota basca, la principal disciplina esportiva abans que no arribés el futbol per convertir-se en el rei indiscutible. De fet, l'assistència de públic a aquest nou espectacle va augmentar des dels 9.719 espectadors totals enregistrats el 1921 als 40.634 de 1931, avançant a la mateixa pilota, al cinema i a les curses de braus[1]. La construcció del camp de San Juan i la seva inauguració el 1922 van consolidar l'assistència creixent de públic. Així, tot i que el futbol aterrés a la regió de la mà de persones de bona posició econòmica, a l'alçada dels anys trenta aquest esport ja s'havia convertit en transversal i, en certa mesura, reconvertit en representatiu de la classe obrera.

L'Osasuna va néixer el 24 d'octubre de 1920 en l'avui desaparegut Cafè Kutz de la coneguda Plaza del Castillo. Els seus fundadors, practicants del joc i provinents d'altres clubs locals, com ara La Sportiva, van voler impulsar un nou equip on tinguessin cabuda tota mena de sensibilitats i fent del club una entitat apolítica, tal i com es recollia en els seus primers estatuts. Cosa que contrasta amb la imatge conservadora que el club va transmetre després de la guerra civil. Per altra banda, l'Osasuna i els seus fundadors van ser començats a conèixer com a "napartarras", un apel·latiu que identificava els nacionalistes navarresos, Alguns d'ells pertanyien a diferents associacions d'orientació basquista, com ara Eusko Ikaskuntza o el Centre Basc de Pamplona. Amb tot, la plataforma mediàtica des de la qual es va debatre i anunciar el naixement del nou club va ser el diari de tendència liberal *El Pueblo Navarro*.

Pel que fa a la directiva, dos dels tres primers presidents de l'equip acabarien essent comunistes, i l'altre, afiliat a Izquierda Republicana. Tanmateix, no tots eren d'esquerres. Entre els directius hi va haver algun destacat carlista, com ara Domingo Beunza o Antonio Lizarza, conspirador contra la República. Alhora, la majoria dels jugadors, després del cop d'Estat, van acabar allistant-se en el requetè, tot i que en alguns casos no queda clar que fos voluntàriament. De fet, en els prolegòmens del cop d'Estat, en primer lloc l'entrenador i uns quants jugadors de l'Osasuna, i un combinat d'altres clubs, preparaven la seva participació a les Olimpíades Populars a Barcelona. Finalment, la repressió desfermada després del 18 de juliol tocaria de ple moltes de les persones vinculades al club. Fins ara, les publicacions que recollien la història del club amb prou feines incidien en aquests fets[2] i només es

1 CASPISTEGUI, F.J. y LEONÉ, S., "Espectáculos públicos, deportes y fútbol en Pamplona (1917-1940)", en CASPISTEGUI, F.J. y WALTON, J.K. (eds.), *Guerras danzadas. Fútbol e identidades locales y regionales en Europa*, Pamplona, Eunsa, 2001, pp. 65-66.

2 GOICOECHEA, A., *Osasuna. Campeón de Navarra*, Pamplona, 1942; ECHANIZ AGUIRREZABALAGA, J.M., y FERRER CHAPARTEGUI, J.M., *Historia del C.A. Osasuna y del deporte navarro*, Pamplona, Luis Haramburu editor, 1981 (conocido como el *Libro Rojo*) y KANPISTEGI MIKELEIZ, K., *Historia del fútbol vasco. Club Atlético Osasuna*, Pamplona, Aralar, 2004. Publicats més recentment: RAMÍREZ GARCÍA-MINA, D., *Porque somos Osasuna*, Editorial Ken, Pamplona, 2019 i AMADOZ, S., *Aquí no se rinde ni Dios*, Libros del K.O., Madrid, 2020.

coneixien els casos de morts i ferits que hi havia hagut en el "bàndol nacional". A partir d'aquí es va construir un relat de la història imposat pels "vencedors", gràcies en bona part a publicacions com la carlista *El Pensamiento Navarro*.

L'aniversari de la fundació del Club es presenta com el marc perfecte per a investigar, recopilar, reivindicar i difondre aquestes històries oblidades.

Osasunaren Memoria. Al rescat de la memòria i les vides dels pioners

Fa uns anys, els periodistes Félix Monreal i Natxo Matxin recuperaven la història d'Eladio Cilveti, una de les persones presents en aquelles primeres reunions per a la formació del club i un dels artífexs del seu nom en euskera (Osasuna significa "la Salut"[3]). Nascut a Pamplona el 1898, quan tenia 15 anys ja formava part d'un dels primers clubs de futbol de la ciutat, l'Iruña Fútbol Club. Aviat es vincularia també a diferents associacions que ajudaven a promoure l'euskera i finalment, als anys trenta, es va acabar afiliant a Acción Nacionalista Vasca. Va ser assassinat pels rebels el mes de gener de 1937. Juntament amb Txomin Meaurio i Ignacio Perillán, el 1920 va elevar a l'assemblea del club, presidida per Eduardo Aizpún, la proposta per al nom de l'equip. L'any 2017, sota la iniciativa osasunista Sadar Bizirik i amb l'aprovació de l'alcalde d'aleshores, Joseba Asirón, es va batejar amb el seu nom un dels carrers propers a l'estadi. Finalment, una de les històries tràgiques relacionades amb el club "rojillo" era apartada de l'oblit.

Seguint aquesta petjada, l'any 2019 diversos investigadors i investigadores van decidir dirigir iniciatives i estudis que incidissin no només en l'experiència traumàtica de la repressió dins del club, sinó en els valors i llegat dels directius, jugadors i treballadors de l'Osasuna condemnats pel règim franquista, i dignes de ser rescatats l'any del centenari. El col·lectiu que va resultar d'aquesta iniciativa està format per un grup heterogeni de persones (periodistes, investigadors, historiadors, activistes de la memòria, etc.) i entre els seus suports socials hi ha plataformes osasunistes com ara Sadar Bizirik, associacions memorialistes (Affna1936 i Amapola del Camino), el grup d'investigació Ramón Bengaray i diversos socis del club.

L'Osasuna continua essent propietat dels seus socis. És per això que la massa social que sosté aquesta associació esportiva és molt activa entorn de les decisions sobre les activitats del club i la transmissió dels seus valors. De fet, un dels eixos que vertebra *Osasunaren Memoria* és la creença en el futbol com a escenari de transformació i conscienciació social, tot i que aquest esport es desentengui progressivament del seu component popular per tal de constituir gairebé únicament un negoci i un espectacle lucratiu on amb prou feines tenen cabuda aquesta mena d'iniciatives socials[4]. Així, un dels principals objectius d'aquest col·lectiu ha estat exigir al Club que reconegui i transmeti la història d'aquests pioners mitjançant una sacada d'honor amb els descendents i familiars, com a acte simbòlic de reparació i la possibilitat d'establir un espai permanent de memòria. I a un nivell superior, servir d'inspiració per a d'altres clubs.

Entre les diverses iniciatives promogudes fins ara, cal destacar els homenatges als familiars dels represaliats (el més recent va coincidir amb el centenari de l'Osasuna, el 24 d'octubre de 2020). Igualment, s'ha rescatat la particular història d'un jugador navarrès de l'Osasuna i d'altres equips com ara Sabadell o Llevant: Andrés Jaso Garde (1912-1937). Pel que sembla, va morir en un bombardeig a Astúries durant la guerra, fins on havia arribat poc abans per tal d'incorporar-se a l'Sporting de Gijón. La seva història es difon de la mà d'Áurea Jaso, una neboda ja nonagenària que s'ha passat tota la vida buscant-lo, i gràcies al suport de personalitats del món del futbol i la cultura (set capitans de primera divisió han fet palès el seu suport al repte llançat per Áurea mitjançant un vídeo). Els hastags #ElFutbolistaDesaparecido y #DóndeEstáAndrés s'han convertit ja en plataformes per poder tenir una mica de llum sobre la seva mort i el seu parador i intentar arribar a persones que haguessin pogut conèixer o saber-ne alguna cosa indirectament i així aconseguir que la seva família pugui enterrar-lo dignament. Com a resultat de la campanya, han aparegut imatges de cine d'Andrés amb l'equip de CE Sabadell i s'està treballant en un projecte per fer-ne un documental.

La història d'Andrés com la de Bengaray o Cilveti, forma part del resultat de les investigacions en què han participat un gran nombre de voluntaris i professionals. I que van veure la llum en un primer moment en forma d'articles publicats a la premsa, sobretot en el diari *Diario de Noticias*, de la mà de Mikel Huarte. La informació demanada sobre els pioners represaliats del club s'ha pogut obtenir gràcies a la consulta de bibliografia especialitzada, bases de dades, fons d'arxius navarresos i estatals, hemeroteques i a la realització d'entrevistes. Tot aquest material ha servit de base per publicar l'any 2020 dos llibres: *Rojos. Fútbol, política y represión en Osa-*

3 *Diario de Noticias*, 16/09/2017.

4 Hi ha una abundant bibliografia que ha aprofundit en les possibilitats del futbol com a escenari de solidaritat i avenç social, aprofitant-ho per reflexionar sobre la seva brutal mercantilització. Alguns d'aquests treballs recents són els següents: CAPPA, Á., *También nos roban el fútbol*, Akal, Madrid, 2016; PARRA, N., *St. Pauli. Otro fútbol es posible*, Capitán Swing, Madrid, 2017 o ROBERTO, C. i SANCHÍS, M., *Odio el fútbol moderno*, Editorial Planeta, Madrid, 2018.

Muntatge fotogràfic amb els retrats dels assassinats i desapareguts de l'Osasuna (Rubén Marcilla)

suna, de Mikel Huarte (Txalaparta) i *Ramón Bengaray. Osasuna y República*, d'Esther Aldave (Katakrak). Per altra banda, s'està elaborant un llistat detallat de totes les persones represaliades vinculades al club i que dins de poc temps estarà disponible públicament. Aquestes publicacions i la campanya de #ElFutbolistaDesaparecido han servit per presentar el projecte a les ràdios locals, premsa, cases de cultura, TV regionals i revistes digitals i impreses. El vinent mes de maig un documental sobre l'Osasuna i la seva història comptarà amb la participació d'*Osasunaren Memoria*, que també està col·laborant en la documentació i realització d'aquest mateix documental per a la productora Mediapro.

Entre els contactes amb diverses institucions per a facilitar la valoració de tota aquesta informació i la instauració d'espais permanents de memòria, destaca la col·laboració continuada amb l'Institut Navarrès de la Memòria (Govern de Navarra) i amb el Fons Documental de la Memòria Històrica a Navarra (Universitat Pública de Navarra). De fet, la relació amb aquesta última entitat ha permès completar alguns registres de represaliats a la seva base de dades i fins i tot generar-ne de nous: és el cas de Marcos Aizpún Andueza, un dels pioners del club, i destituït del seu lloc de secretari de l'Audiència de Pamplona per la seva vinculació a Izquierda Republicana[5].

Els protagonistes

De moment sabem que set persones vinculades al club van ser assassinades com a conseqüència del cop d'Estat a Navarra.

Fortunato Aguirre, un dels fundadors del Club, dirigent del PNB i alcalde d'Estella-Lizarra als anys trenta, va ser assassinat el 29 de setembre de 1936 i enterrat a Tajonar on, casualment, se situa actualment la ciutat esportiva de l'Osasuna.

Eladio Cilveti, a qui ja coneixem, fundador i secretari del club, que es va dedicar a la publicitat i va acabar militant a Acció Nacionalista Basca (Eusko Abertzale Ekintza-Acción Nacionalista Vasca). Va ser afusellat el mes de gener de 1937.

Natalio Cayuela, president del club en dos períodes diferents (1923-1924, 1928-1935), fou secretari judicial i dirigent d'Izquierda Republicana. Sota el seu "mandat" l'Osasuna va arribar per primer cop a la Primera Divisió (1935) i va aconseguir arribar a semifinals en dos campionats de la Copa de la República. Va ser un dels presos conduïts el 23 d'agost de 1938 a Valcaldera a les Bárdenas, i assassinat amb 51 persones més.

Ramón Bengaray, de qui ja hem parlat, fou impressor, cantant de l'Orfeó Pamplonès, promotor i president d'associacions culturals com ara *Los Amigos del Arte*, president del Front Popular de Navarra i dirigent d'Izquierda Republicana. No se sap exactament on fou assassinat. La seva família el va consignar com a mort el 24 d'agost de 1936.

Alberto Lorenzo, un dels primers directius del club, era periodista, director del diari nacionalista *La Voz de Navarra*, i després, havent fet un gir cap al republicanisme d'esquerres, director de les publicacions republicanes *democracia* (1932) i *Abril* (1936). Empresonat tan bon punt hi va haver el cop, va ser assassinat a començaments d'agost, sense que actualment se sàpiga on són les seves restes.

Filomeno Urdiroz, porter de l'equip CF Aurora, operari i dirigent de les Joventuts Socialistes Unificades (JFU), també fou porter ocasional de l'Osasuna, germà de l'entrenador i d'un altre jugador. Va ser empresonat i assassinat el mes de gener de 1937.

Florencio Alfaro, vicepresident l'any 1924, ha estat una de les últimes incorporacions al llistat de persones represaliades. Membre d'Izquierda Republicana, fou tinent d'alcalde de l'ajuntament de Pamplona durant la República i important impulsor de mesures a favor dels treballadors a l'atur i per la introducció de l'educació física i l'esport a l'ensenyament. Va ser assassinat a Sant Sebastià l'octubre de 1936.

Com veiem, totes aquestes persones vinculades al club també es van situar en altres àmbits relacionats amb la promoció de valors progressistes i justícia social. Lorenzo Bengaray, Cayuela, Alfaro i Jaso estan desapareguts. Tot i que s'hi hauria de sumar un altre cas de desaparició vinculat a l'Osasuna. Es tracta de José Javier Villafranca, directiu de l'Osasuna (1934-1935), secretari general de la trotskista Oposición Comunista de Izquierdas de Pamplona i mort a la presó Model de Barcelona el 1938, al cap de poc temps de ser

5 https://memoria-oroimena.unavarra.es/ficha/26906

empresonat per intentar intercanviar presoners per ajudar la seva família i que, amb tota probabilitat formava part dels represaliats del POUM. Villafranca havia hagut de fugir de Navarra després que el seu pare, Leandro, hagués estat assassinat pels rebels.

Però, al marge d'aquests casos, hi ha també uns quants empresonaments, com ara el del directiu Carmelo Monzón (germà del famós dirigent comunista, Jesús) i del jugador Txomín Meaurio, amb més de cinc anys de presó, o d'altres jugadors com ara Juanín Bilbao, Emilio Urdoriz, Kiko Florenza, els germans Vicente i Francisco Rey, treballadors com Vicente Cuartero, o directius com Mariano López Sellés, Francisco Indave o Corpus Sesma. Igualment, van conèixer els camps de concentració o l'exili Pablo Archanco, Eduardo Apat i Ángel Valenciano, *Catachú,* entre altres persones que van patir sancions econòmiques, destitucions, inhabilitacions i tota mena de censures i persecucions.

Encara hi ha partit

Actualment, la junta del Club Atlético Osasuna no s'ha pronunciat ni ha donat mostres de reconèixer públicament aquests pioners ni d'homenatjar la seva trajectòria i el seu paper determinant en els orígens i professionalització del club. Evidentment, la situació derivada de la pandèmia, així com altres circumstàncies esportives i de gestió del club, tampoc no n'han afavorit la predisposició. Amb tot, entre els pocs actes celebrats amb motiu del centenari, la memòria històrica tampoc no hi ha tingut espai. En els preparatius de la Medalla de la Ciutat de Pamplona a l'Osasuna, atorgada per l'Ajuntament, des d'*Osasunaren Memoria* i el grup d'Investigació Ramón Bengaray es va demanar formalment a l'ajuntament la possibilitat que familiars d'aquests represaliats poguessin acudir com a públic a l'acte de lliurament celebrat el dia 30 de desembre de 2020. La majoria dels grups polítics hi estaven d'acord, i fins i tot van demanar de cedir alguns dels llocs assignats. Tanmateix, la resposta des de l'alcaldia, amb Enrique Maya al capdavant (UPN), fou negativa. El comunicat de protesta enfront d'aquest fet va ser publicat al *Diario de Noticias* (01/01/2021).

En aquesta línia, alguns socis compromissaris treballen en un informe per a presentar a la pròxima assemblea i interpel·lar així directament la junta de l'Osasuna per tal que trobi la manera d'homenatjar i reconèixer oficialment els pioners represaliats. A més d'aquesta línia de treball dins del club, paral·lelament es desenvolupen contactes amb associacions memorialistes i representants de diverses formacions polítiques en els parlaments navarrès i espanyol, de manera que aquesta experiència contribueixi, humilment, en la futura tramitació de la Llei de Memòria Democràtica. Tampoc no s'atura el treball d'investigació i la pilota continua rodolant.

VIES MORTES. LES DEPURACIONS DEL PERSONAL FERROVIARI DE NAVARRA EN EL PRIMER FRANQUISME

Daniel Oviedo Silva
Fons Documental de la Memòria Històrica a Navarra
Universitat Pública de Navarra
Nafarroako Unibertsitate Publikoa

Rutes bèl·liques

El 18 de juliol de 1936, Fermín Miguel era guardafrens de ferrocarril a Altsasu. El cop d'Estat va ser l'inici d'un llarg periple per a aquesta persona de La Rioja que ja tenia més de quaranta anys. Probablement van ser la seva militància en el Sindicat Nacional Ferroviari i la sospita, molt estesa, que els rebels preparaven represàlies d'entitat, el que va motivar que enfilés el camí de Guipúscoa en les jornades que van seguir a la revolta. No en va ser l'únic. La província veïna seria només la primera parada d'un llarg viatge, amb el conflicte i la violència sempre com a teló de fons. Amb la caiguda d'Irun, va passar el Bidasoa i França fou el seu llarg pont cap a una Catalunya lleial. Amb prou feines uns dies després era ja a Tarragona i allà va exercir el seu ofici d'ençà de setembre de 1936 fins a la caiguda de Catalunya el mes de gener de 1939. Com acostumaven a dir els rebels, la ciutat "ja era Espanya" i el passat i la conducta de Fermín calia que fossin convenientment depurats[1].

En un principi va poder retornar a Altsasu amb l'ordre de presentar-se al Comandant Militar. Després de declarar, va passar uns dies a la presó de Pamplona i un parell de mesos al camp de concentració de San Pedro de Cardeña, del qual va sortir a les acaballes d'abril de 1939. Finalment, va ser processat i condemnat, el mes de març de 1940, a dos anys de presó menor per un delicte de rebel·lió. Tanmateix, els comptes pendents de Fermín amb el nou Estat no s'acabaven aquí. Mentre es resolia la seva sort en l'ordre penal militar, el seu futur professional va quedar en mans del Jutjat Depurador número 5 de la Companyia dels Camins de Ferro del Nord d'Espanya. Malgrat que havia estat separat de l'empresa per haver abandonat la seva plaça, el 30 d'abril de 1939, Fermín, acabat de sortir del camp de concentració, es va presentar a la seva antiga residència amb la intenció de ser readmès. El mes de desembre de 1939, i seguint les disposicions del nou Estat, es va decidir incoar-li un expedient per la seva afiliació sindical i simpaties polítiques prèvies al conflicte, així com per la seva fugida posterior al cop d'Estat.

Finalment, el mes de març de 1940 se'n va decidir el reingrés, tot i que se li imposaren diverses sancions. Va patir una postergació de vuit dècimes en l'escalafó de la seva classe, així com una inhabilitació per cinc anys a prendre part en exàmens, concursos, oposicions i altres proves. Se li va imposar també un trasllat forçós de residència i alhora va perdre els seus drets passius des del 18 de juliol de 1936 fins a la represa del seu servei i se'n va confirmar la suspensió de sou i ocupació des de la seva presentació fins a la seva reincorporació efectiva. La resolució va sorprendre Fermín a la

1 Procés judicial militar seguit contra Fermín Miguel Gamarra, expedient de depuració i expedient processal respectivament a Arxiu Militar de Pampona; Arxiu de la Comandància Militar de Navarra, Lligall 31, ordre 1877. (18 de agosto de 1939). FDMHN (UPNA). Fondo Ricardo Urrizola; Centro Documental de la Memoria Histórica, AFD, C. 325, Exp. 1172; FDMHN (UPNA) Fons Emilio Majuelo Gil, Arxiu de la Presó Provincial de Pamplona., 1939. Caixa única, 148.

Presó Provincial de Pamplona, on va continuar fins que, el mes d'agost de 1940, se li va concedir la llibertat condicional. La companyia va fixar la seva residència a Monforte i allà va reprendre les seves tasques el mes d'octubre de 1940. Va morir, encara ferroviari i de retorn a la seva destinació d'Altsasu l'any 1947.

Com Fermín, desenes de milers de persones van patir diversos tipus de represàlies en l'àmbit laboral. L'estudi d'aquestes pràctiques ha tingut protagonisme des que, fa un parell de dècades, els investigadors saludessin l'existència d'un "salt qualitatiu" en els estudis de la violència política[2] els quals s'han ocupat cada vegada més de formes de *repressió econòmica*, dins dels quals s'ha parat atenció a qüestions com els treballs forçats[3], les represàlies en l'ordre sociolaboral[4] o diferents processos de despossessió i apropiació[5]. Aquest treball ofereix una primera aproximació a la depuració de ferroviaris a Navarra –empleats per la Companyia Nacional dels Camins de Ferro del Nord- durant la guerra civil i la postguerra.

Violència en xarxa

La història de Fermín és una bona prova que, tanmateix, els treballadors i treballadores del sector ferroviari no només van patir represàlies en l'àmbit laboral[6]. Seguir la trajectòria de molts empleats de les companyies ferroviàries suposa iniciar un accidentat viatge per cada paratge de la geografia punitiva de la Guerra Civil i el franquisme. El sector va tenir una implantació significativa en alguns nuclis de població, sovint acompanyada d'alts índexs de sindicació. Igual que va passar amb altres col·lectius professionals i regions on les disputes de preguerra van ser destacades, la seva participació en l'activitat i conflictivitat sociopolítica dels anys previs a la guerra anunciava persecucions i escarments d'entitat un cop fet el cop d'Estat.

D'acord amb les dades reunides pel Fons Documental de la Memòria Històrica a Navarra, si es fa excepció de les depuracions, un total de 58 ferroviaris que eren veïns de Navarra o van patir represàlies a la província o van ser assassinats. Bona part dels assassinats no tenen diligències de depuració a nom seu entre els expedients trobats. La incidència i les característiques d'aquestes depuracions professionals, per tant, tenen sentit en el marc general de la violència política que va colpejar la societat navarresa i el col·lectiu professional. Entre els assassinats sense processos depuratius hi ha Juan Bautista, veí de Pamplona i factor de l'estació del Ferrocarril del Nord que va acabar els seus dies a final d'agost de 1936 a Cizur Mayor[8]. D'altres, tanmateix, van ser depurats fins i tot després de morts. Esteban González, mosso d'agulles a Lodosa que havia continuat en el seu lloc de treball durant els primers compassos de la guerra, fou separat definitivament del seu lloc de treball amb pèrdua de tots els seus drets el 2 de setembre de 1941. I això malgrat que tots els indicis reunits a les diligències apuntaven que havia estat eliminat el 1936[9]. En altres casos, l'absència i eventual mort dels empleats no fou a conseqüència d'assassinats. L'any 1936, Rufino Vicuña residia en el petit "concejo" de Lizarragabengoa. Després de tocar el dos als primers compassos de la rebel·lió, va morir en el front de Biscaia l'any 1937[10].

Els estudis de què es disposa demostren, a més, que un mínim de 150 ferroviaris que residien a Navarra o van ser represaliats a la província o van patir alguna mena de presó. Més de tres quartes parts dels mateixos que van passar per la Presó Provincial de San Cristóbal. Ezkaba fou la freda i insana residència –per a alguns l'última- de no pocs ferroviaris[11]. Pel capbaix nou van morir en aquella presó a causa de diversos tipus de malalties cardíaques, respiratòries o digestives. Rufino Pérez, que havia participat en l'evasió de 1938 i n'havia sobreviscut, va morir-hi el 1941 a causa d'una meningitis tuberculosa. També, després de la guerra, i a causa d'afeccions cardíaques que van ser fatals, van perdre la vida Víctor de la Fuente i Amadeo Díaz, veïns d'Altsasu. Per la seva banda, Baudilio Fernández va ser assassi-

2 J. RODRIGO: "La bibliografía sobre la represión franquista. Hacia el salto cualitativo" en *Spagna Contemporanea*, 19, 2001, 151-170.

3 Per exemple, J. C. GARCÍA FUNES (en prensa): *Desafectos. Batallones de trabajo forzado en el franquismo*, Granada, Comares, 2021; F. MENDIOLA i E. BEAUMONT: *Esclavos del franquismo en el Pirineo: la carretera Igal-Vidángoz-Roncal (1939-1941)*, Tafalla, Txalaparta, 2006.

4 Per exemple, J. CUESTA (dir.): *La depuración de funcionarios bajo la dictadura franquista (1936-1975)*, Madrid, Fundación Francisco Largo Caballero, 2009.

5 Per exemple, E. LANGARITA: *El revés atroz de la medalla. Complicidades, apoyos sociales y construcción de la dictadura franquista en el Aragón de la posguerra (1939-1945)*. Tesi Doctoral. Universitat de Saragossa, 2016.

6 Per a un resum de les penes sofertes per ferroviaris de la Companyia del Nord i d'altres tipus de repressió que van patir alguns dels separats, vegeu F. POLO MURIEL: *La depuración del personal ferroviario durante la Guerra Civil y el Franquismo (1936-1975)*, Tesi Doctoral. Universitat Autònoma de Madrid, 2015, p. 200-201.

7 Vegeu, per exemple, el cas de Paulino Pérez. Aquest obrer ferroviari, que exercia la seva professió a localitats com Castejón i Buñuel, fou detingut el 30 de juliol de 1936 i assassinat a Cintruénigo.

8 AGN. J. Prim. Inst. i Instruc. n. 1 de Pamplona/Iruña; Expedient per a inscripció de defunció al Registre Civil de Pamplona/Iruña; Caja 5326; 50/1952.

9 CDMH, AFD, C0484_EXPC0439

10 CDMH, AFD, C578, EXP10902

11 F. SIERRA e I. ALFORJA: *Fuerte de San Cristóbal, 1938: La gran fuga de las cárceles franquistas*, Pamplona, Pamiela, 2006.

nat en l'evasió[12]. D'altres, com el propi Fermín, havien anat a poblar l'univers concentracionari del franquisme. Tomàs Fernández, obrer eventual de vies i obres, va escapar a la zona lleial després del cop d'Estat i va ser capturat quan Santander va ser ocupat. L'internaren en els camps de concentració de Santoña i de Miranda abans d'anar a parar a diversos batallons de treballadors per tal de fer-hi treballs de fortificació[13].

Tot i que els ferroviaris fincats a Navarra van patir represàlies, el fet que hi hagués un penal massificat a la província i un nombre comparativament elevat de presoners enquadrats en batallons de treball forçat[14], va afavorir que es tractés d'una repressió importada. Així, si s'obvien les depuracions professionals únicament hi ha constància que a l'entorn del 25 % dels ferroviaris afectats per altres tipus de repressió a Navarra eren veïns de la província en el moment del cop d'Estat. En ocasions els itineraris dels qui compartien professió en diversos racons de l'Estat van acabar creuant-se en espais de captiveri navarrès. L'any 1942, per exemple, Vicente Arias i Antonio Bronceño, veïns de Madrid i de Puertollano respectivament, van coincidir en un Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors a Lesaka[15].

La norma i la purga

Amb tot, les depuracions laborals promogudes per l'Estat van tenir una transcendència indiscutible en nombrosos col·lectius professionals. La Junta de Defensa Nacional va establir, amb el Decret 108, del 13 de setembre de 1936, les bases d'aquestes purgues durant la guerra. Segons aquest decret, tant els funcionaris com els empleats de les empreses subvencionades o concessionàries de serveis públics podien ser "corregits, suspesos i destituïts" per les seves activitats "antipatriòtiques o contràries al moviment nacional". Aquestes sancions les acordaven els caps dels centres i les destitucions havien de ser proposades a l'autoritat, l'empresa o la Corporació a la qual correspongués el nomenament. El text fou ratificat per normes posteriors i, en el cas dels ferroviaris, va suposar que els empleats fossin sotmesos a investigacions dirigides per la Prefectura Militar de Ferrocarrils. A partir d'octubre de 1937, aquest organisme, a més, s'encarregava directament de la selecció i incorporació de nou personal[16].

Per la seva banda, la depuració d'empleats d'empreses concessionàries a la postguerra es va basar, inicialment, en dos textos: La llei de 10 de febrer de 1939 i el decret del 27 del mateix mes. La llei del 10 de febrer va dictar normes per a la reincorporació, sanció o separació de funcionaris públics. El text establia que tots els funcionaris havien de fer declaracions relatives a la seva situació professional, al seu comportament polític i sindical i a la seva actuació durant la guerra; a partir d'aquestes declaracions, els organismes competents sol·licitarien informes, els investigarien i resoldrien si era pertinent o no la seva reincorporació a la feina o bé si mereixien una sanció. Si no procedia la readmissió automàtica, s'incoaria un expedient que podia resultar en el trasllat forçós, la postergació, la inhabilitació o la separació definitiva del servei dels investigats. Entre les causes que eren sancionables s'enumeraven haver estat penat pels tribunals militars o de Responsabilitats Polítiques, l'acceptació d'ascensos no naturals, la passivitat en els casos en els quals es pogués haver col·laborat amb el "Moviment Nacional" o qualsevol acció o omissió que s'hi estimés contrària a la rebel·lió[17].

A les acaballes del mateix mes es va ampliar la norma a empleats d'entitats dependents, subvencionades o avalades per l'Estat, entre les que hi havia les ferroviàries. El gruix del personal havia de ser depurat per les juntes directives i per una representació de l'Estat designada pels ministeris corresponents. A les causes suficients per a ser sancionats enumerades per la llei anterior, s'hi afegia qualsevol perjudici provocat per l'empleat de l'entitat. Malgrat que a les companyies els corresponia dirigir les depuracions, la Prefectura Militar de Ferrocarrils va continuar reservant-se un pes significatiu en el procés. El mes de març de 1939, a més, es van donar instruccions per a la mobilització o militarització del personal ferroviari d'acord amb criteris polítics. La investigació de les activitats dels empleats en aquest marc podia fins i tot concloure amb la seva detenció. A més, les absències que hi havia quan els empleats eren arrestats podien suposar baixes temporals o definitives[18].

Finalment, el mes de setembre de 1939 es va encarregar als Consells Directius de les companyies la seva depuració i es va disposar la creació de jutjats depuradors en el seu si. Tots els empleats havien de sotmetre's a diligències informatives preliminars i als sospitosos se'ls van incoar expedients que van suposar sanció per a molts dels empleats. A la Companyia del Nord, el decret de setembre de 1939 va suposar l'aprovació d'instruccions comple-

12 AGN. J. Prim. Inst. e Instruc. n. 1 de Pamplona/Iruña; Expediente para inscripción de defunción en Caja 5271; Exp. 259/1946; Altaffaylla (2008: 742).

13 CDMH, AFD, C0525, Exp. F0230.

14 J. C. GARCÍA FUNES (en prensa): *Desafectos*.

15 Véase https://memoria-oroimena.unavarra.es/ficha/21375 y https://memoria-oroimena.unavarra.es/ficha/21771. Consultat el 19/02/2021.

16 *Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional*, 16/09/1936. Un repaso a la normativa para las depuraciones en F. POLO MURIEL. *La depuración del personal ferroviario durante la Guerra Civil y el Franquismo (1936-1975)*, Getafe, Fundación de los Ferrocarriles, 2019, pp. 72-84.

17 *BOE*, 14/02/1939.

18 *BOE*, 28/02/1939.

mentàries per a una depuració que van tractar 12 jutjats, instal·lats a Madrid i en contacte amb les autoritats i amb diversos aparells d'informació. Les seves investigacions van partir de les fetes pels militars amb anterioritat i, només quan s'apreciava que calia afegir-hi més dades, s'ampliava la perquisició. Els instructors podien formular càrrecs i comptaven amb un ampli marge de maniobra i discrecionalitat. L'aprovació definitiva de les resolucions corresponia a la superioritat i a la Direcció General de Ferrocarrils. El mes de desembre d'aquell mateix any, es va aprovar una escala de sancions que en contenia algunes de no contemplades a la legislació prèvia[19].

Investigar, expedientar, sancionar

D'acord amb el treball de Polo Muriel, la depuració a la companyia del Nord va tenir diferències notables en funció de les regions –especialment si havien estat ocupades o no durant la guerra- i de la cronologia. Com ja s'ha apuntat, durant el conflicte les autoritats militars es van encarregar d'aquestes operacions. En aquest període no s'han observat baixes definitives i sí un percentatge reduït i molt canviant segons les províncies –a l'entorn del 6 %- de suspensions temporals de feina i sou. Cal puntualitzar, tanmateix, que alguns ferroviaris van ser assassinats i van causar baixa per aquest motiu, però no figuren en les esmentades diligències de depuració. A Navarra, en mans rebels des dels primers compassos del conflicte, el 85 % dels expedients identificats per l'autor es van completar en aquesta fase bèl·lica. En aquesta demarcació van quedar un total de 1.064 dels 1.252 empleats de la xarxa a la província. Segons el mateix autor, en aquesta fase, van ser readmesos sense sanció 1.049 empleats i amb sanció només 15[20].

En el marc d'aquestes depuracions de primera hora, van ser uns quants els ferroviaris als quals se'ls va imposar com a sanció únicament la pèrdua del temps de treball que havien estat absents per haver estat detinguts. Rafael Galán, factor amb residència a Buñuel, que va estar detingut entre octubre de 1937 i març de 1938 a Tarazona, va ser donat de baixa de la companyia un mes després d'haver estat arrestat. Un cop alliberat, s'hi va reincorporar provisionalment, en qualitat de mobilitzat. En va sol·licitar el reingrés, amb el vistiplau dels seus superiors, i el Servei Militar de Ferrocarrils va accedir a retornar-li l'ocupació. Alhora va resoldre que "atesos els seus antecedents i actuació se li imposarà com a càstig el temps que ha estat sense treballar[21]". Tanmateix, el Servei Militar va imposar també per aquelles dates suspensions de feina i sou de més durada. Andrés Dorado, obrer destinat a Ribaforada, va estar també detingut a Tarazona en les mateixes dates que Rafael. En el seu cas, la prefectura del Servei Militar va resoldre que se li aplicarien nou mesos de suspensió de feina i sou des de la data de la seva detenció el 21 d'octubre de 1937[22].

Ja en el marc de la depuració que va seguir a la normativa de setembre de 1939, duta a terme pels jutjats d'empresa, els casos enregistrats a Navarra amb prou feines sumen 188, davant dels 1.064 instruïts prèviament per l'autoritat militar. D'aquests 188 empleats, el 44 % van ser separats definitivament de l'ocupació, mentre que el 33 % van ser-hi readmesos amb sanció i el 23 % sense sanció. En aquest període els percentatges de sancionats més elevats corresponen a províncies que van romandre en mans republicanes per més temps i van experimentar un més gran protagonisme d'aquesta mena de pràctica repressiva a la postguerra. També dins de Navarra s'aprecien diferències considerables. A Altsasu, on molts empleats van escapar i no van ser expedientats fins a la postguerra, dels 178 empleats, 85 hi van reingressar sense sanció durant la guerra i només tres van ser sancionats en aquell moment. Tanmateix, de la resta únicament 57 hi van reingressar després de la guerra sense sanció, mentre que 36 van patir alguna mena de sanció i 48 van serne separats definitivament. En el cas de Castejón, tanmateix, el 90 % dels 262 empleats va tornar a exercir sense cap mena de sanció la seva professió durant la pròpia guerra[23].

La pitjor part va ser per als qui van ser separats definitivament del seu mitjà de vida. Jesús Mellado, maquinista amb residència a Altsasu, va ser un altre dels qui van passar a zona republicana a l'inici de la guerra[24]. Va ser capturat després de la caiguda de Santander i condemnat a la pena de sis anys i un dia de presó menor. Amb aquesta condemna i els informes sobre el seu activisme sindical n'hi va haver prou perquè se'l privés de l'ocupació. D'altres van ser-ne separats, malgrat que ni tan sols n'havien demanat la reincorporació. Juan Iriarte havia estat un destacat socialista a Altsasu, on va arribar a ser escollit regidor el 1933. En començar la guerra[24], Juan era un veterà de l'activisme sindical en el sector ferroviari. Ja l'any 1917 havia estat expulsat de la companyia "per revolucionari" i no havia recuperat la seva ocupació fins a la proclamació de la República. Com Jesús, va fugir i va ser arrestat en el marc de la caiguda del Front Nord. També a ell se'l va condemnar a sis anys de presó en Consell de Guerra i el Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de Navarra li va imposar una multa de 5.000 pessetes. Des-

19 F. POLO MURIEL. *La depuración del personal…*, pp. 206-222.
20 F. POLO MURIEL. *La depuración del* personal…, pp. 198-201.
21 CDMH, AFD, C. 551, Exp. 961.
22 CDMH_AFD, C. 549, Exp. 547.
23 F. POLO MURIEL. *La depuración del* personal…, pp. 222-242; F. POLO MURIEL: *La depuración…* Tesi Doctoral, pp. 415-416
24 CDMH, AFD, C. 508, Exp. 2166.

Compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España

REINOSO.
(Primer Apellido)
NOGUEIRA
(Segundo Apellido)

EDUARDO.
(Nombre)

Cargo FACTOR ENCARGADO.

Residencia oficial CASTEJÓN DEL PUENTE.

Situación actual . MOVILIZADO. . . READMITIDO MOVILIZADO el 15 de Mayo/939.

Sin movilizar . . . . . DETENIDO EN LIBERTAD

Domicilio actual ____ Población Sardaño la, Calle ____ Piso ____ N.º ____

Diligencias de Depuración

NUMERO R-71-842

Pasa al Juzgado núm. 3 en 16 de octubre de 1939

Portada de les diligències de depuració CDMH, AFD, C0131, Exp 842

prés de sortir de la presó en llibertat condicional i retornar a Altsasu el 1941, els informes advertien encara que era "perillosíssim, incorregible i aferrissat entusiasta del marxisme". Aquell mateix any se'n va proposar la separació definitiva de la companyia i la pèrdua de tots els seus drets[25].

Finalment, uns altres van ser readmesos prèvia imposició de sanció. Aquest fou el cas de Juan Urizar, mosso suplementari que també va escapar a Guipúscoa. En el seu cas, la presa de Bilbao en va marcar la captura i ingrés en una Batalló de Treballadors, on va estar 23 mesos. Va passar, igualment, un parell de mesos intern a la Presó Provincial de Pamplona. Quan va fer la seva presentació per reclamar la seva antiga ocupació el mes de novembre de 1939, els informes no van perdre l'ocasió de remarcar que havia estat membre de l'UGT i del PSOE. Com va passar amb molts ferroviaris, tampoc no era la primera vegada que el seu activisme el menava a patir represàlies en l'àmbit laboral. Ja el 1917 havia estat separat de la companyia amb motiu de la vaga. Finalment, el mes d'agost de 1940 se li va imposar, entre altres sancions, un trasllat forçós de residència i se'l va inhabilitar durant cinc anys per a l'obtenció de canvis de destinació, promoció o ocupació de càrrecs amb responsabilitat. Desterrat a la pràctica, va haver de deixar casa seva i posar rumb a Barcelona[26]. També hi havia d'altres situacions intermèdies. Uns quants treballadors van acabar recuperant la seva ocupació sense més grans contratemps, però la tramitació del seu reingrés es va dilatar en el temps ja que s'havien formulat contra ells càrrecs que van derivar en la incoació d'expedients[27].

25 FUNDACIÓN PABLO IGLESIAS: "Iriarte Lecea, Juan Curz". Fecha de consulta: 27/01/2021. Recuperat de https://fpabloiglesias.es/entrada-db/42524_iriarte-lecea-juan-curz/; A. GARCÍA SANZ MARCOTEGUI y A. M. GONZÁLEZ GIL: *Diccionario biográfico*, *Diccionario biográfico del socialismo histórico navarro (III)*, Universidad Pública de Navarra, Pamplona, 2015, pp. 159 a 161; AGN, TRP Sentencias, Lb. 1, 46.

26 CDMH, AFD, C. 363, Exp. 2686; https://memoria-oroimena.unavarra.es/ficha/17379

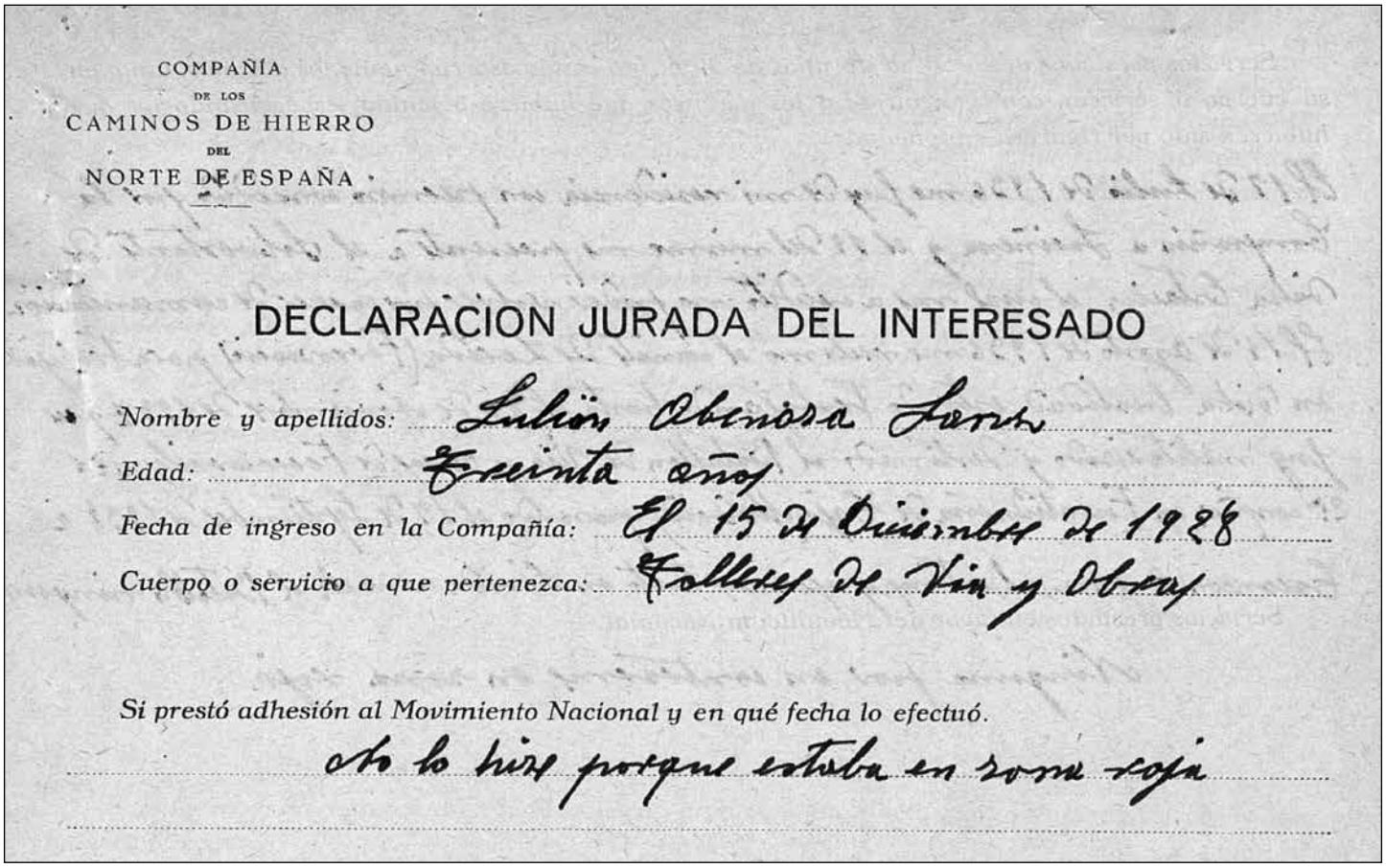

COMPAÑÍA
DE LOS
CAMINOS DE HIERRO
DEL
NORTE DE ESPAÑA

DECLARACION JURADA DEL INTERESADO

Nombre y apellidos: Julián Abenoza Lana

Edad: Treinta años

Fecha de ingreso en la Compañía: El 15 de Diciembre de 1928

Cuerpo o servicio a que pertenezca: Talleres de Vía y Obras

Si prestó adhesión al Movimiento Nacional y en qué fecha lo efectuó.

Eso lo hice porque estaba en zona roja

Qüestionari per a les depuracions de postguerra CDMH, AFD, C. 167, Exp. 2869

Última parada?

Quan l'any 1941 es va constituir RENFE, la majoria dels empleats sancionats o no, havien travessat l'estret tamís de les depuracions franquistes. Les seves històries i el seu futur van quedar atrapats en qüestionaris manuscrits, semblances policials i diligències judicials que destil·laven l'aroma de la sospita. Tots van sentir com la mirada de les autoritats i dels seus superiors es parava sobre els seus passats i traçava el seu futur. Amb tot, també després de la creació de la companyia es van continuar resolent processos i encara en els anys 50 es van concloure sol·licituds de readmissió presentades a l'empara de la nova legislació[28].

Com va passar a la resta de la població, la violència política va afectar els ferroviaris per diversos camins. Les depuracions professionals van complementar una pila diversa de pràctiques violentes que es van abatre sobre els represaliats tot castigant comportaments i posicionaments considerats reprovables i purgant el cos social. Les depuracions laborals compartien bona part de les característiques d'altres manifestacions de la repressió franquista. Van operar en l'àmbit de normatives implementades per les autoritats franquistes però el paper de les empreses i del seu personal va ser decisiu. El resultat d'aquests processos es va basar en les informacions proporcionades pels aparells policials i les autoritats civils, amb els quals es van fixar històries vitals sobre les quals emetre judicis. Alhora, també els responsables laborals es van veure obligats a valorar el comportament dels afectats, en el seu cas sospesant també les necessitats dels serveis i les experiències de labor compartida.

A Navarra –i malgrat que molts van patir represàlies o bé van ser eliminats- bona part del personal que va romandre a la zona rebel va ser depurada positivament durant la guerra. Tanmateix, un cop acabat el conflicte, la totalitat de la plantilla es va veure sotmesa a un segon destriament en diligències orientades per les mateixes empreses. Tot i que molts van reprendre les seves activitats sense gaires contratemps, en aquell període es van multiplicar els casos en els quals els empleats eren separats definitivament del seu ofici o el recuperaven després de patir diversos tipus de sancions. Les plantilles, en tot cas, van quedar marcades irremeiablement per una guerra i una repressió que van afectar tots els aspectes de la vida social navarresa.

27 Vegeu, per exemple, CDMH, AFD, C557, EXP00621.
28 F. POLO MURIEL. *La depuración del* personal…, pp. 277-377.

SANFERMINES DEL 1978, CRIM D'ESTAT, 43 ANYS D'IMPUNITAT I DE LLUITA A LA RECERCA DE LA VERITAT, JUSTÍCIA I REPARACIÓ

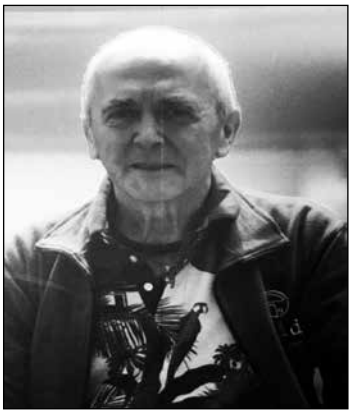

Sabino Cuadra Lasarte
Aitor Garjon Irigoien
Membres de l'Associació
Sanfermines 78: gogoan!

Parlar dels sanfermines de 1978 i del que han significat durant els 43 anys posteriors significa contextualitzar i explicar breument aquells esdeveniments. Tenir clar què passava i com era aquella societat d'Euskal Herria és indispensable per entendre com aquesta mateixa societat sent i interpreta aquests anys d'impunitat, per una banda, i com continua havent-hi aquesta reclamació de veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició, de l'altra.

Aquells successos s'emmarquen dins d'un context més general conegut com la transició a la democràcia que va tenir lloc els anys 70 del segle passat. Aleshores hi havia dos grans projectes polítics globals; per una banda, el projecte de la reforma del règim que, en línies generals, pretenia el manteniment dels principals poders que donaven suport al franquisme (Exèrcit-Policia, judicatura, Església, poders econòmics...), com a contrapartida a introduir uns canvis que permetessin l'exercici d'unes llibertats democràtiques homologables en l'àmbit europeu. Per altra banda, el projecte de la ruptura democràtica amb el règim, defensat per la pràctica totalitat dels partits d'esquerres i nacionalistes, forces sindicals i socials, que lluitaven per enderrocar els pilars del franquisme i reivindicava la República, els drets d'autodeterminació, la depuració de l'Exèrcit i de la Policia, l'amnistia i la derogació de lleis i tribunals d'excepció.

Dintre d'aquest mateix context hi va haver un escull que es va anomenar *problema nacional*, ja que el projecte de ruptura democràtica aspirava a acabar amb la unitat monolítica de l'Espanya Una, Gran i Lliure que el franquisme havia assentat. Per altra banda, la realitat plurinacional de l'Estat espanyol i la lluita duta a terme contra la dictadura franquista va fer que, més que una única transició, hi hagués diverses transicions (Euskal Herria, Catalunya, Galiza, Canàries, Andalusia...) que, si bé compartien els objectius de ruptura descrits anteriorment, tenien característiques i personalitats pròpies: subjectes polítics i socials diferents, reivindicacions culturals i nacionals específiques, aliances i articulacions polítiques diverses, formes de lluita i mobilització pròpies. Les forces que defensaven aquesta ruptura a Euskal Herria lluitaven també per la defensa del dret a l'autodeterminació i d'un marc institucional comú als quatre territoris (Araba, Bizkaia, Gipuzkoa i Nafarroa), proclames que comptaven amb el suport de la majoria de forces nacionalistes, d'esquerres i sindicals.

A Nafarroa durant els anys 1976-1977 es va accentuar el rebuig al franquisme, així com a la repressió que s'hi exercia. Durant aquells anys, Nafarroa havia passat ja de ser una província "lleial" al Règim, a convertir-se en un territori clarament rebel. Els dos assassinats a Montejurra el 9 de maig de 1976, així com l'assassinat a Iruñea de José Luís Cano, membre de CCOO, el 13 de maig de 1977 reflecteixen una mica l'ambient que es va viure en aquells moments no gaire allunyats de la mort del dictador. Aquell mateix dia moria també com a conseqüència de

la repressió un veí d'Iruñea a causa del xoc que va patir en sentir l'impacte de bala en el balcó de la casa on es trobava. Crims tots ells que avui dia encara resten impunes.

L'Aberri Eguna de 1978 es va celebrar a Iruñea convocat per gairebé tots els partits d'esquerres i reclamant un estatut d'autonomia per a Nafarroa, Araba, Gipuzkoa i Bizkaia. A la cita hi van acudir unes 35.000 persones i tot va passar sense incidents. Un mes més tard, l'1 de maig de 1978, la manifestació convocada per tots els sindicats va acabar amb càrregues policials i amb unes quantes persones ferides. Va ser l'única manifestació en tot l'Estat que va acabar d'aquesta manera. L'aleshores governador civil (Ignacio Llano), que havia arribat a Nafarroa mesos abans, i el comandant en cap de la Policia Armada Fernando Ávila, que hi era d'ençà de març de 1978, van començar a fer-se conèixer dins de la societat navarresa; noms que després tindran un protagonisme principal en la criminal agressió policial que es viurà a Iruñea durant els Sanfermines de 1978.

Nou dies més tard, el 10 de maig, després dels funerals del Guàrdia Civil Manuel López González, mort en atemptat d'ETA, els que hi assistien, amb porres, cadenes i pistoles, es van escampar pel Casco Viejo tot sembrant el terror. En els incidents que van seguir va resultar ferit un sotstinent de la Guàrdia Civil que vestia de paisà i portava una pistola, i que moriria uns dies més tard. Pocs dies després cinc persones, unes quantes d'elles de les "Peñas sanfermineras" van ser detingudes i acusades d'assassinat, tot i que, finalment, quan es va fer el judici, van ser absoltes de la comissió del delicte. Aquests successos marcaran els esdeveniments que passaran les setmanes anteriors a Sant Fermí i, per descomptat, en els Sanfermines.

El dia 24 de juny totes les "Peñas sanfermineras", llevat d'una, es van tancar un dia a l'Ajuntament reclamant la llibertat de les persones empresonades. El 3 de juliol seran els familiars i amics dels detinguts per la mort del sotstinent Eseverri, que penjaran una pancarta amb el següent lema: *Para San Fermín todos en casa. Encerrados en huelga de hambre por la libertad de todos los detenidos (Per Sant Fermí tots a casa. Tancats en vaga de fam per la llibertat de tots els detinguts),* els qui també s'hi tancaran. Hi romandran fins després de les festes i aquell any el Txupinazo es tirarà des del primer pis de l'Ajuntament, en lloc de fer-ho des del segon, com era costum.

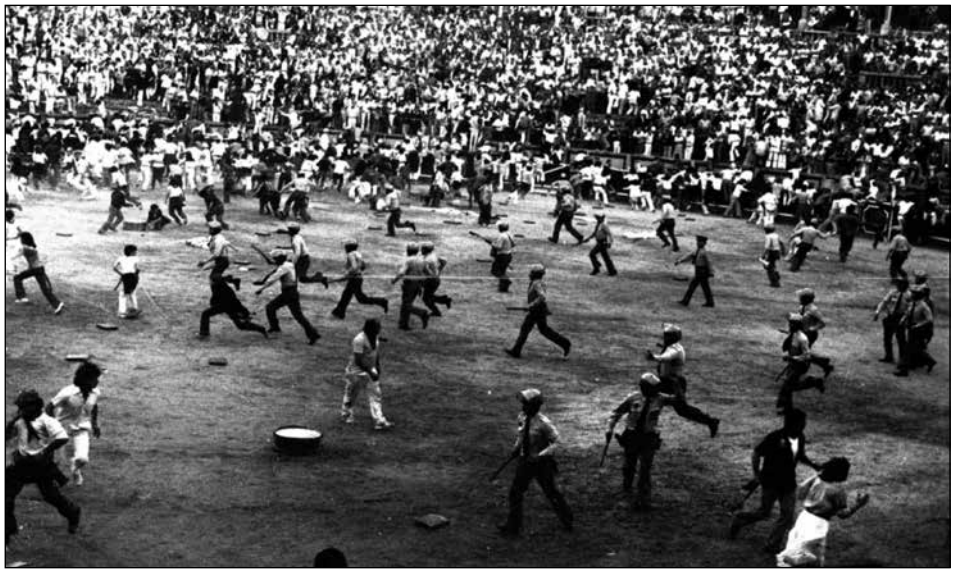

Moment en què efectius de la Policia Armada irromp violentament a l'arena, aquell fatídic 8 de juliol de 1978.

En aquest ambient van començar uns sanfermines que al començament transcorregueren amb normalitat (*txupinazo* del dia 6, *riau-riau* del dia 7...), però que seran destruïts dos dies després de començar. Després de la cursa del dia 8 de juliol, unes quantes persones van baixar a l'arena de la plaça amb una pancarta que demanava l'amnistia i uns sanfermins sense presos. Atès l'ambient que vivia la ciutat d'Iruñea, aquesta reivindicació va generar un creuament de cops i insults entre els qui portaven la pancarta i unes quantes persones que els increparen des de les grades.

Quan semblava que tot estava calmat, van irrompre 40 membres de la Policia Armada a la plaça carregant contra les persones que eren a l'arena, fent servir pilotes de goma i pots de fum. Aquesta intervenció va provocar una reacció per part de la gent que era a les graderies del sol que van començar a llançar coixins, restes de berenar, algunes ampolles... En aquell moment diversos membres de les FOP van fer ús de les armes tot disparant foc real indiscriminadament. Vint minuts més tard la Policia Armada va tornar a irrompre a la plaça i va fer una càrrega més enèrgica que la primera. La plaça es va convertir en una immensa fumera i la gent encara no havia aconseguit de sortir al carrer. Com a resultat set persones van ser ferides per armes de foc i més de cinquanta serien ateses de diversa gravetat (fractures, asfíxia, traumatismes...) a la infermeria de la mateixa plaça.

Els aldarulls es van escampar als voltants de la plaça de toros i una manifestació va aconseguir d'arribar al Govern Civil, increpant la policia i llançant-li tot el que tenien a mà. En una de les ràfegues indiscriminades que la Policia Armada va fer al voltant de la plaça de toros va ser ferit de mort Germán Rodríguez Sanz, a les 22 hores del dia 8 de juliol. Més d'una dotzena de testimonis van coincidir a indicar que aquella càrrega va ser indiscriminada i que els agents que la van fer no estaven acorralats, ni al davant tenien persones que s'hi enfrontessin. L'endemà es van trobar més de 30 impactes de bala en els edificis, comerços, vehicles i arbres propers al lloc on Germán va caure ferit de mort, la majo-

Moment de tensió i enfrontament amb la Policia Armada als voltants de la plaça de toros.

ria dels quals a una alçada que oscillava entre els 0,90 i els 2,30 metres, la qual cosa demostra que en aquella intervenció hi va haver intenció criminal i traïdoria.

Un enregistrament de l'emissora de la policia feta l'endemà, 9 de juliol, en què van continuar les càrregues i enfrontaments, reflecteix clarament la intencionalitat i la impunitat amb què actuaven aquells membres de les FOP. En el mateix enregistrament un oficial va ordenar: "Fer la volta a la plaça. Prepareu tots els brocals ¡i tireu amb totes les energies! I Tan fort com pugueu. No us importi matar. Endavant. Canvi[1]".

La impunitat es començava a entreveure en la versió oficial. En l'informe que va fer el Govern Civil sobre els fets del dia 8 no s'esmentava la intervenció que va acabar amb la vida de Germán, únicament s'hi deia que "un jove anomenat Germán Rodríguez Sanz va resultar mort per ferida de bala[2]".

Com a resposta a aquest atac sofert a la ciutat d'Iruñea hi va haver nombroses mostres de solidaritat, entre les que destaquen una vaga general a Nafarroa i uns quantes jornades de lluita en el conjunt d'Euskal Herria. El dia 11 de juliol, en una d'aquestes mobilitzacions, va caure mort a Donòstia, a mans de les Forces d'Ordre Públic, el jove Joseba Barandiaran.

El dia 13 de juliol, a Errenteria, durant la vaga general convocada a Gipuzkoa com a repulsa per la mort de Joseba, després d'un matí de piquets i enfrontaments, quan regnava la calma als carrers de la localitat, a les 13.00 hores, la policia va assaltar el poble disparant bales de goma contra finestres, vehicles, porters automàtics... i també van dur a terme robatoris en uns quants establiments. Una vegada més, la unitat policial que va intervenir-hi era la companyia especial antiavalots que havia intervingut en els esdeveniments dels sanfermins i Donòstia. En aquests casos en concret, la repressió va ser arbitràriament adreçada contra aquelles poblacions (Donòstia, Errenteria...) que més estaven destacant en la lluita per una ruptura amb el règim anterior i per un marc institucional comú als quatre territoris. Era una mostra més que el règim no toleraria canvis de gran importància.

Un informe fet per la Comissió de *Peñas sanfermineras* un mes més tard dels esdeveniments del 8 de juliol va donar les dades següents en relació al material utilitzat per la Policia Armada: "més de 5.000 pilotes de goma, al voltant de 1.000 pots de fum, al voltant de 1.000 pots lacrimògens; uns 100 projectils de 9 mm. Parabellum i al voltant de 50 projectils de 9 mm. curt". El mateix informe també fa una aproximació als danys humans causats: "el balanç total de ferits per bala en els incidents passats al final de la cursa de braus i en hores posteriors és d'11 persones. D'aquestes onze persones, una en va resultar morta, Germán Rodríguez Sainz". En relació a les persones ateses "sabem per diversos informes mèdics que la quantitat de ferits fou terrible dins i fora de la plaça. Pensem que la Creu Roja va atendre 170 ferits des de les 9 de la nit fins a les 6,30 de la matinada[3]". A l'Hospital de Navarra i altres centres sanitaris hi seran atesos uns quants centenars més.

Des del funeral de Germán Rodríguez, al qual van assistir més de 30.000 persones segons va informar la premsa, fins avui dia, han passat 43 anys de solidaritat i lluita per aconseguir Veritat, Justícia i Reparació. Un passat que continua estan present a la ciutat d'Iruñea i que es nega a oblidar-lo, un present que es continua socialitzant de tal manera que escassegen les persones d'Iruñea que no coneguin mínimament què va passar aquell fatídic vuit de juliol de 1978.

També convé remarcar que han estat més de 40 anys d'impunitat, sense que ningú s'hagi assegut a la banqueta dels acusats ni hagi estat processat per les seves responsabilitats en

1 EAl dossier San Fermín 78 Así fue al qual es fa referència més endavant apareixen transcrites diverses converses enregstrades per radioaficionats el dia 9 de juliol de 1978.

2 Aquesta frase es pot llegir en l'informe elevat pel Governador Civil de Navarra, Ignacio Llano, a l'Excm. Sr. Ministre de l'Interior, de data 12 de juliol, en relació amb els fets que van tenir lloc a Pamplona el dia 8 d'aquell mes.

3 L'agost de 1978 la Comissió Investigadora de les Penyes de Mossos de Pamplona va publicar un dossier intitulat San Fermín 78. Así fue basat en 1.248 declaracions relatives als fets, 33 testimonis de persones perjudicades físicament i 570 més d'altres que van patir danys econòmics.
Aquest dossier es pot consultar a la pàgina web http://sanfermines78gogoan.org

aquest atac. Es va incoar un sumari que ja des del primer moment donava indicis de per on discorreria tot allò: el nomenament de Querol i Irigaray com a fiscal i jutge que tenien un passat molt arrelat dins la justícia franquista, dividir el sumari en quatre sumaris diferents; el nomenament de set jutges d'instrucció en els cinc anys que va durar el procés, el rebuig de bona part de les actuacions i pràctica de proves sol·licitades per l'acusació particular... Cinc anys que van tenir com a resultat l'arxivament del sumari sense que s'establís cap responsabilitat. El propi accés judicial va evidenciar la manca de ruptura amb l'anterior règim a què hem fet referència, la continuïtat i impunitat dels seus aparells repressius i la complicitat de governs i judicatura amb tot el que hem comentat.

El 2018, any del 40 aniversari d'aquells esdeveniments, va suposar un punt d'inflexió en ,la recuperació de la memòria en relació amb aquell crim d'Estat i de socialització del que havia passat. L'associació *sanfermines 78: gogoan!* va dur a terme una campanya que tenia el lema: "SR78: IMPUNETATEARI STOP IMPUNIDAD" i en el seu manifest justificava aquest lema perquè "cap responsabilitat penal, política o civil va ser declarada i a cap persona agredida se li va reconèixer veritat, va atorgar justícia, ni va practicar cap mena de reparació. El Govern va boicotejar totes les investigacions i la justícia va mirar cap a una altra banda. La impunitat va ser total. Allà no havia passat res!"[4].

Dins d'aquestes iniciatives de tota mena dutes a terme en el 40 aniversari, una de les línies es va centrar a tornar a presentar querelles per demanar responsabilitats per l'atac sofert a la ciutat d'Iruñea 40 anys enrere. Així el 22 de gener de 2019 es va presentar una querella en el jutjat de Pamplona, en què s'emmarcava aquella agressió dins del context dels crims del franquisme durant la dictadura i la transició. Aquesta querella va ser presentada per *Sanfermines 78: gogoan!*, Fermín Rodríguez (germà de Germán) i quatre persones ferides en aquells fets. En els mesos següents s'hi van sumar altres dues persones ferides en aquells esdeveniments, la Federació de Penyes d'Iruñea i l'Ajuntament de Pamplona. L'octubre de 2020 el jutjat n. 5 de Pamplona va notificar el sobreseïment i arxiu d'aquesta querella amb l'argument que és una cosa que ja havia estat jutjada. Gairebé 40 anys després del sobreseïment de la primera querella quedava de manifest que la justícia continuava sostenint el sistema d'impunitat edificat durant l'anomenada transició a la democràcia.

El mes de juny del mateix any *Sanfermines 78: gogoan!* juntament amb altres representants de diverses associacions de memòria històrica i de víctimes de la violència policial que va tenir lloc durant la transició, va viatjar a Argentina amb la finalitat d'aconseguir que el crim d'Estat ocorregut durant els Sanfermins del 78 fos inclòs dintre de les causes d'imputació per les quals es va prendre declaració a Martín Villa, que era ministre de l'Interior durant aquells sanfermins i responsable polític principal d'aquella agressió policial.

Aquesta imputació s'emmarca dins de la Querella Argentina, iniciada l'any 2010 per familiars de diverses persones assassinades i fetes desaparèixer durant la dictadura franquista. Aquest procediment s'instrueix en virtut de l'anomenat principi de justícia universal, mitjançant el qual s'habilita els òrgans judicials de qualsevol Estat per a la investigació de crims contra la humanitat comesos fora de les seves fronteres. La finalitat d'aquest principi és impedir la impunitat en aquells casos en què la consciència universal i el dret internacional han elevat a la categoria d'imprescriptibles, inamnistiables, inindultables i subjectes a persecució judicial en tot temps i lloc. Martín Villa va declarar el mes de setembre de 2020 i encara ens trobem a l'espera de la decisió que pugui prendre la jutgessa.

Han estat més de 40 anys de reivindicació de Veritat, Justícia i Reparació per una agressió que encara continua present en la societat d'Iruñea, Nafarroa i Euskal Herria. Successos que han quedat gravats en la memòria d'una generació, la que els va viure, la qual ha sabut transmetre'ls a les següents generacions, perpetuant així el seu record i mantenint el caràcter combatiu en la lluita contra la impunitat.

Aspecte que presentava la plaça de l'Ajuntament de Pamplona-Iruñea el 8 de juliol de 2018 durant l'acte de record a Germán Rodríguez i denunciant la impunitat 40 anys després.

4 Aquest és un extracte del manifest publicat per l'associació Sanfermines 78: gogoan! en el 40 aniversari d'aquells sucessos. En aquest extracte es feia una doble crida: per una banda a la ciutadania i als seus grups socials i polítics per fer aflorar la veritat d'aquella agressió; i per altra banda, a les institucions perquè fessin passos ferms en la consecució de les exigències de Veritat, Justícia i Reparació.

L'INSTITUT NAVARRÈS DE LA MEMÒRIA

César Layana Ilundain
José Miguel Gastón Aguas
Manuel Ibáñez Navascués
Institut Navarrès de la Memòria

A Navarra, com a d'altres bandes, els va costar molt a les institucions prendre consciència de la necessitat d'abordar polítiques actives de memòria entorn de les víctimes del cop militar de 1936. No és un actitud de la qual es pugui culpar al desinterès social o al desconeixement de la realitat. Deixant de banda l'encara poc coneguda memòria resistent durant la dictadura franquista, amb la Transició va eclosionar un potent moviment associatiu de familiars i veïns en nombroses localitats, en general les més afectades per la duríssima violència dels rebels. Aquest moviment es va centrar en l'exhumació de centenars de cossos i en la celebració d'actes que avui en diríem de reparació (de dignificació, se'n va dir aleshores) que van consistir habitualment en la celebració dels funerals negats en el seu moment i en la reinhumació en els panteons republicans construïts per dur a terme aquests actes. Un actiu i dinàmic moviment, capaç d'arrencar a l'Estat, l'any 1980, l'única exhumació col·lectiva feta a Cuelgamuros, i que va comptar amb l'ajuda i col·laboració d'alguns ajuntaments i també de capellans, però que es va saldar, en general, amb un ampli silenci oficial. En aquelles iniciatives hi van participar vídues, filles i fills. No va caldre, per tant, esperar la generació dels nets per posar en marxa aquest prmer procés, i sens dubte el més important., de memòria des de baix. Per localitzar les persones enterrades en fosses i cunetes es van haver d'elaborar llistats de víctimes i investigar sobre el seu parador per tal de localitzar-ne els enterraments. Tot el cabal conservat en la memòria oral de familiars i veïns es va anar completant amb les primeres investigacions en arxius, i es va anar acumulant un saber que es va palesar en l'obra germinal *Navarra, 1936 de la esperanza al terror*, que va aconseguir que ja el 1986, Navarra es convertís en un dels territoris amb un dels coneixements més extens i profund sobre aquesta qüestió[1].

Aquella primera fase de recuperació col·lectiva de la memòria va resoldre satisfactòriament el problema per a molts familiars, conscients de les dificultats estructurals: absència de suport oficial, por a la reacció de la dreta i col·lisió amb el discurs hegemònic de la Transició. Difícilment es podia aconseguir més en aquest context , i de fet ha quedat com un procés gairebé excepcional que ara coneixem millor mitjançant investigacions, exposicions i recuperació d'arxius personals https://pazyconvivencia.navarra.es/es/centro-de-documentacion).

Després d'uns anys de no tanta intensitat, amb el canvi de segle arrenca una segona fase amb un moviment memorialista, ara sí generalitzat. Es creen associacions i coordinadores, i s'impulsen novament les exhumacions amb l'ús de tècniques forenses i d'identificació genètica. Igualment, es projecten espais memorials amb la instal·lació de monòlits i altres elements commemoratius, entre els quals destaca amb llum pròpia el Parc de la Memòria de Sartaguda, inaugurat el 2008. En aquest context s'accentua la dimensió reivindicativa davant de les institucions, que dona fruits com ara la Declaració Institucional del Parlament de Navarra del 2003 o, deu anys després, l'aprovació de la Llei Foral 33/2013, de reconeixement i reparació moral de les ciutadanes i ciutadans navarresos assas-

1 VVAA, *Navarra 1936: de la esperanza al terror*, Altfaylla Kultur Taldea, Tafalla, 1986 (1a edició). No es pot recollir en aquestes pàgines la gran producció historiogràfica sobre la repressió a Navarra. Es pot consultar en el cercador *Oroibidea*: https://pazyconvivencia.navarra.es/oroibidea.

sinats i víctimes de la repressió arran del cop militar de 1936. Durant aquest temps alhora diverses entitats locals van posar en marxa iniciatives memorialistes. Tanmateix, no hi va haver encara la implicació del Govern de Navarra, la qual cosa mostra que, a més d'un marc legal, cal la voluntat política.

Aquesta voluntat política es farà present amb el canvi polític de 2013 i l'acord programàtic quadripartit, en el qual per primera vegada es dissenyen polítiques públiques de memòria a Navarra. Es crea així la Direcció General de Pau, Convivència i Drets Humans, amb una secció de Memòria Històrica, embrió de l'Institut Navarrès de la Memòria (INM). Aquest organisme neix l'any 2018 dins de l'estructura administrativa del Govern de Navarra, i suposa un salt qualitatiu molt important amb vistes a la consolidació de les polítiques públiques de memòria. Entre les seves funcions hi ha la preservació del patrimoni memorialístic en els seus diversos suports, la promoció de la investigació històrica i l'elaboració d'informes, en atenció al dret a la veritat de les víctimes, i la divulgació i difusió de la memòria a través d'exposicions, documentals o jornades de reflexió, i de programes educatius específics.

L'activitat de l'INM s'articula entorn a sis eixos fonamentals de treball i al desenvolupament de projectes transversals sobre diverses temàtiques. Els eixos estan vinculats als manaments més rellevants emanats de la LF 33/2013, i s'exposen a continuació:

1. Exhumacions i Bancs d'ADN: Una de les principals línies d'actuació va dirigida a l'exhumació i identificació dels centenars de persones encara desaparegudes com a conseqüència de la repressió desfermada amb la rebel·lió de 1936, amagades en nombroses fosses clandestines, malgrat les exhumacions de les fases anteriors. Per dur a terme les exhumacions, la DG de Pau, Convivència i Drets Humans signa convenis anuals amb la Societat de Ciències Aranzadi per dur a terme el pla d'exhumacions, que recull les aportacions d'associacions, investigadors i informants particulars. Fruit d'aquest treball col·lectiu ha estat la recuperació de 124 restes en les 24 exhumacions dutes a terme entre 2015 i 2020.

El mes de setembre de 2016 es va crear el banc d'ADN, amb la finalitat d'ajudar a la identificació de les restes humanes exhumades, després d'acarar els seus marcadors genètics amb els de les mostres dels seus familiars 251 expedients fins a desembre de 2020). D'aquesta manera, la presa d'ADN queda desvinculada del procés d'exhumació, tot rebaixant la càrrega emocional i l'estrès, i permet guanyar temps, ja que el material genètic queda recollit per al futur, en què puguin obrir-se pas noves hipòtesis i aparèixer noves tècniques en una àrea científica en constant evolució. Fins i tot en els casos més complexos s'ha comprovat un cert efecte reparador per als familiars en comprovar que les institucions públiques s'ocupen del seu cas i posen els mitjans al seu abast, malgrat les dificultats.

Si els treballs d'exhumació i identificació culminen amb èxit, es tanca el cercle amb el lliurament de les restes als familiars. A aquest acte se li dona un caràcter públic, per tal de fer evident que no afecta únicament la família sinó tota la societat.

2. **Homenatge a les víctimes del franquisme.** La participació de l'INM ha tingut dos vessants, l'assistència als actes de les associacions memorialistes i les entitats locals, i l'organització d'homenatges institucionals per part del Govern de Navarra. Més enllà dels elements específics de cada acte, el plantejament ha girat entorn d'aquests principis: la condemna del franquisme i de la violència injusta (únicament de rereguarda) provocada pel cop militar de 1936, la característica comuna als represaliats a Navarra d'haver-ho estat únicament per les seves idees i la seva activitat política i sindical; la necessitat de la memòria crítica en la construcció d'una societat democràtica que no amagui els seus passatges més foscos sinó que reflexioni i es basi en ells, i l'aposta per una cultura de pau i de respecte als drets humans com a millor camí per a garantir una convivència democràtica i justa.

Els actes institucionals del Govern de Navarra, sense perdre el seu caràcter general de reivindicació de les víctimes del franquisme, han pretès posar el focus en alguna dimensió concreta de la violència desplegada pels rebels, per fer palès el caràcter polièdric i multifacètic que va tenir aquesta violència. Així, el 2015 es va fer un acte d'homenatge als funcionaris públics de la Diputació de Navarra assassinats. El 2016 es va fer al costat de l'antiga Escola Normal de Pamplona l'acte en memòria dels 33 docents assassinats. Un any després es va instal·lar en el camp de concentració de Gurs, al sud-oest de França, un monòlit en record dels més de 400 navarresos i navarreses que van passar per aquell indret fugint del terror franquista. L'any 2018 es va celebrar un doble acte, el primer el mes de setembre al Parc de la Memòria de Sartaguda, en homenatge a totes les persones represaliades a Navarra, però també als seus familiars, que mantingueren la seva memòria, i el segon l'octubre en el cementiri de Torrero, a Saragossa, en memòria dels 225 navarresos assassinats en el Tercio de Sanjurjo (Terç de Sanjurjo) i enterrats en una fossa comuna d'aquell indret, i també dels seus familiars que els exhumaren el 1979. L'any 2020 estava previst un homenatge a les persones que van haver d'exiliar-se, però ha quedat posposat a causa de la situació epidemiològica.

En el disseny d'aquests actes s'han pres en compte dues premisses: per una banda, comptar amb la presència activa de familiars i amics de les persones reconegudes, i per altra banda, desenvolupar a l'entorn d'aquests homenatges activitats de divulgació de la memòria del col·lectiu homenatjat. Les campanyes

de difusió pública, l'elaboració de llistats provisionals de les persones reconegudes i l'ajuda de les associacions de familiars i memorialistes han permès que aquests actes comptessin, a més del suport institucional, amb la calor popular que es venia gestant de temps enrere.

3. Indrets de Memòria[2], un altre dels eixos de treball de l'INM és el reconeixement, salvaguarda i difusió dels indrets de memòria. Si bé la LF 33/2013 ja feia referència a aquest concepte, l'aprovació de la Llei Foral 29/2018, permet comptar amb un marc normatiu que els regula. Segons aquesta llei, són indrets de memòria aquells espais on hi va haver manifestacions de la violència dels rebels: les fosses comunes on milers de persones, assassinades i desaparegudes forçades, van ser enterrades, els indrets d'internament i repressió als quals van ser conduïdes milers de persones injustament empresonades i represaliades; les obres públiques construïdes per persones preses obligades a treballar contra la seva voluntat, condemnades per haver defensat la República legítimament constituïda. Però també aquells memorials construïts per part de les famílies, les associacions memorialistes i algunes entitats locals i institucions. Espais erigits per al record dels milers de persones que van patir les conseqüències d'una violència injusta i il·legítima. Indrets que volen preservar aquest llegat de la memòria, honorar les víctimes, reparar les seves famílies i transmetre a les futures generacions els valors de pau, convivència i respecte.

La llei crea un Registre d'Indrets de la Memòria Històrica, estableix un règim de protecció i conservació per a ells i obliga les administracions públiques a divulgar-los, mitjançant la seva senyalització i la creació d'un mapa on estiguin localitzats, així com a difondre els valors que hi ha representats en aquest lloc. A les acaballes de 2020 són ja quinze els Indrets de la Memòria Històrica de Navarra declarats, i hi ha d'altres expedients en marxa. Entre ells hi ha llocs tan emblemàtics i significatius a la memòria de Navarra com el Parc de la Memòria de Sartaguda, les fosses de Valcardera, la Tejería de Monreal i Olabe, l'avenc d'Otsoportillo o el solar on se situava l'antiga presó provincial, memorials que s'han anat creant aquests últims anys, com ara el Parc de la Memòria d'Etxauri, el de l'Alto de las Tres Cruces d'Ibero, la pedrera d'Argaitz a Bera, el Memorial de las Fosas del Perdón, el memorial de l'avenc de Legarrea (Gaztelu) o l'escultura dedicada a la repressió de la dona a Peralta; la sendera de gran recorregut GR225, que recrea la ruta seguida pels presos evadits el 22 de maig de 1938 del penal de San Cristóbal, a la muntanya Ezkaba; o a la carretera d'Igal a Vidángoz, on s'ha construït i protegit una recreació d'un barracot on s'amuntegaven els captius, a més del monòlit que en el seu dia va alçar l'associació Memoriaren Bideak. Uns quants d'ells han estat espais de trobada intergeneracional dins del programa *Escuelas con Memoria* del qual parlarem més endavant.

4. Retirada de simbologia franquista. Aquest eix d'actuació es relaciona amb l'anterior, i es tradueix en la retirada de la simbologia franquista que encara hi ha per tal d'avançar en la democratització de l'espai públic. L'any 2016, la DG de Pau, Convivència i Drets Humans va encarregar al Fons Documental de la Memòria Històrica de l'UPNA un informe que determinés l'abast de la perdurabilitat a l'espai públic de la simbologia franquista. A partir d'aquesta investigació, i de les aportacions de les entitats locals, la Comissió Tècnica de Coordinació en matèria de Memòria Històrica va elaborar un cens provisional amb els símbols franquistes que hi havia a Navarra. De mutu acord amb la Federación Navarra de Municipios y Concejos, es van enviar una sèrie de recomanacions per a la seva retirada, tenint en compte que la competència corresponia a les entitats locals. En aquest sentit, ha estat satisfactori que en el procés de retirada s'hi hagin implicat ajuntaments de tots els colors polítics. D'aquesta manera, de 350 símbols franquistes detectats se n'han retirat, o estan en procés de ser retirats 286, i de les 112 mencions honorífiques de què es tenia coneixement n'han estat retirades 91. A més, s'han impulsat diversos projectes d'investigació que, partint de l'anàlisi de les actes municipals, han determinat que la concessió de mencions honorífiques a la dirigència franquista, i molt especialment al dictador Franco, no es va limitar a les poblacions principals, sinó que va tenir una extensió geogràfica molt àmplia, desconeguda fins i tot per a les generacions actuals.

Per recapitular i mostrar el treball dut a terme, el procés de retirada de simbologia franquista s'ha reflectit en l'exposició "Deconstruir el franquisme – Frankismoaren dekonstruzioa egiten", en col·laboració amb l'EUROM, seguint les passes d'una experiència semblant a Barcelona. Es tracta d'una proposta interactiva que permet geolocalitzar i conèixer els símbols franquistes eliminats.

5. Programa *Escuelas con Memoria*[3] Aquest programa educatiu capdavanter vol convertir-se en punt de trobada amb les polítiques de memòria, sobretot els indrets de memòria, les exhumacions i la investigació sobre processos de vulneració de drets humans. Pretén fer-ho enllaçant amb una didàctica de les CCSS que planteja la proble-

2 GASTÓN AGUAS, José Miguel i LAYANA ILUNDÁIN, César, "Del terror a la esperanza. Lugares de memoria en Navarra", *Huarte de San Juan. Geografía e Historia*, 27 (2020), pags. 71-94.

3 LAYANA ILUNDAIN, César i GASTÓN AGUAS, José Miguel, "'Escuelas con Memoria': el programa educatiu de l'Institut Navarrès de la Memòria", *Nuestra Historia: revista de Historia de la FIM*, 9 (2020), pàgs. 217-232.

matització del currículum i l'estudi a l'aula de problemes socials rellevants, enfocada a l'educació d'una ciutadania democràtica. Cal aproximar l'alumnat a les principals aportacions de la historiografia sobre la repressió franquista de les últimes dècades, que qüestionen representacions del passat molt esteses. Per tal que aquest coneixement històric no quedi encapsulat en un compartiment curricular estanc, cal també aproximar-se, des del pensament crític i el compromís en una educació basada en el respecte als DDHH, a la llarga ombra que han projectat aquests processos històrics durant dècades i les conseqüències de la qual arriben fins al dia d'avui.

Homenatge del Govern de Navarra a les víctimes de la repressió. 15 de setembre de 2018. [Foto INM]

Escuelas con Memoria s'articula entorn de tres centres d'interès: la formació del professorat, promovent l'actualització científica i didàctica i afavorint el treball cooperatiu per a la generació de materials i experiències; el desenvolupament d'activitats educatives que permetin a l'alumnat la trobada amb indrets i persones vinculades a la memòria i l'abordatge de treballs d'indagació, i la creació d'una xarxa de centres educatius compromesos amb la implementació de projectes entorn a la memòria.

A més, l'INM planteja diverses activitats i experiències en què participa l'alumnat de diversos centres adscrits a la xarxa. Una de les més suggerents és la trobada entre familiars de víctimes i joves en aquells indrets on van tenir lloc fets traumàtics lligats als processos de repressió que es van desencadenar després de la rebel·lió militar de l'estiu de 1936. Llocs de terror als quals s'incorpora l'anàlisi dels processos de vulneració dels drets humans que es produeixen actualment. Conflictes armats, fosses, refugiats, exili... són conceptes de plena actualitat i, per això, elements centrals a l'hora de construir nous models de relacions socials, més justos, democràtics i respectuosos amb els DDHH. Una altra activitat important és la visita a una fossa comuna en el moment de ser exhumada per l'equip de la Societat de Ciències Aranzadi, la qual cosa permet entrar en contacte amb el drama dels desapareguts, escoltar les veus de testimonis, de familiars o de membres d'associacions de memòria, així com l'explicació científica de l'equip tècnic encarregat de l'exhumació. L'experiència és inoblidable, ja que a peu de fossa, davant de les restes que van sortint, és més fàcil calibrar l'impacte humà de la repressió que hi va haver després de la rebel·lió militar del 36. Entre les experiències més interessants hi ha també la marxa *Las Botellas de la Libertad*, entorn a l'evasió d'Ezkaba, en què centenars d'escolars recorren el trajecte dut a terme per Jovino Fernández, un dels únics tres evadits (dels 793 que van fugir del penal) que va aconseguir l'objectiu de travessar la frontera. Durant el recorregut s'escolten les explicacions de familiars, investigadors i guardes forestals, i es fa un breu acte en memòria dels evadits arbitràriament assassinats i enterrats en una colla de fosses en què participa l'alumnat amb les creacions preparades com a culminació del projecte desenvolupat a l'aula.

6. Centre de Documentació. L'INM, a més de finançar l'activitat investigadora del Fons Documental de la Memòria Històrica de Navarra, du a terme un ampli ventall d'accions per tal de complir la seva funció de preservar i divulgar el patrimoni memorialístic de Navarra; per tal de dur-ho a terme té una biblioteca especialitzada, amb un arxiu digital i un fons de memòria oral. Es desenvolupen programes de gravació d'entrevistes a familiars (de diverses generacions) i testimonis, i se signen convenis per a l'adquisició i donació de col·leccions i projectes enregistrats amb anterioritat. Igualment, s'han captat col·leccions documentals públiques i privades per a digitalitzar-les i posar-les a disposició de la ciutadania, tant a través de la xarxa com a la seva seu física. També s'han encarregat informes i investigacions sobre temes d'interès que encara no tenen una resposta satisfactòria, i s'han dissenyat diverses exposicions, tant físiques com virtuals, en relació amb els projectes desenvolupats per l'Institut, i que es converteixen igualment en un recurs disponible tant per a les entitats locals com per a les associacions i centres educatius del programa *Escuelas con Memoria*.

Aquestes són, presentades succintament, les línies bàsiques de treball de l'INM. Un treball que, en tot cas, està sotmès a reflexió i que pretén projectar la seva mirada no solament sobre la violència de guerra i postguerra, sinó de la dictadura en el seu conjunt i també de les últimes dècades.

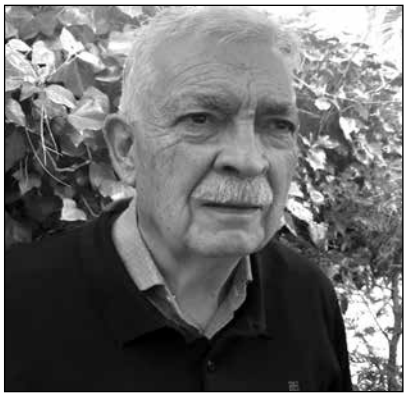

ENTREVISTA A ÁNGEL MERINO, UN NAVARRÈS A SANT FELIU DE LLOBREGAT

El dia 5 de març de 2021 ens reunírem al Centre Cívic Mas Lluí, Tina Merino i qui us parla, Rosario Calero, amb qui va ser alcalde de Sant Feliu de Llobregat, Ángel Merino. Puntuals, a l'hora convinguda, les 10 hores 30, ens vam trobar al vestíbul del centre. Abans de començar, l'Ángel i el responsable del centre ens van ensenyar amb complaença les instal·lacions, netes, lluminoses i diàfanes del carrer Estelí. Sens pèrdua de temps, l'Ángel ens va portar a un petit despatx on, sense més preàmbuls, vam iniciar l'entrevista.

Els meus primers anys a Armañanzas

La meva mare era de Sartaguda i el meu pare d'Armañanzas. Es van conèixer a Pamplona, un cop acabada la Guerra Civil. El meu pare va participar en el front de guerra i un cop acabat el conflicte bèl·lic va continuar fent el servei militar. A Pamplona va conèixer la meva mare que servia a casa d'un capellà que, amb el temps, va ser bisbe de Lugo i de Mondoñedo. Quan es van casar van anar a viure al poble del meu pare, que era bastant més petit que Sartaguda, però s'hi trobava ben a prop (a uns 25 km). El meu pare era un petit pagès i jornaler a sou d'altres persones. La meva mare tenia cura de la casa, dels animals domèstics, de l'hort i dels fills. Jo vaig néixer el 1946 i sóc el més gran de cinc germans i vaig ajudar molt a casa tenint cura dels meus germans; anava a l'escola de nens del poble que, tot i que tenia molt pocs infants, tenia les classes separades per sexes. No tinc un bon record del primer mestre, tot i que sospito que jo era un dels avançats de la classe, perquè quan el bisbe de Pamplona ens visitava -dos cops l'any- el mestre sempre em triava perquè llegís davant de Don Enrique.[1]

Sartaguda

Els meus avis materns van continuar vivint a Sartaguda, però la meva família directa no va patir la repressió, ni es va significar políticament. Un germà de la meva mare va ser ferit al front i va tornar al poble abans d'acabar la guerra. Però com sabeu, la repressió en aquest poble de La Ribera va ser terrible. L'origen del malestar social i polític a Sartaguda venia de lluny. La immensa majoria de les terres eren del Duc del Infantado, terres comunals que el 1855, quan en Pascual Madoz era ministre d'Hisenda, es van posar a la venda. Durant la Segona República, les organitzacions camperoles van exigir un repartiment just de les terres i es va posar en dubte que els títols de propietat de les terres desamortitzades fossin legals. Sense aquest fet, insisteix l'Ángel, no s'entén la força del sindicalisme a Sartaguda i la magnitud de la xifra de les persones afusellades –se'n comptabilitzen 86- i el grau de repressió que va afectar la població.

A la comarca de la Ribera Alta, dins de la batllia d'Estella, on hi ha situada Sartaguda, hi va haver el grau més alt de repressió. El Front Popular va guanyar les eleccions a molts pobles. Gairebé la meitat de les més de tres mil persones assassinades a Navarra eren de La Ribera. L'Ángel ens recorda que quan hi ha l'alçament militar, a Sartaguda, el metge, el mestre i alguna altra persona significada del poble van esperonar i forçar molts homes de menys de 40 anys a anar "voluntàriament" al front. Se'n van endur més de mig centenar –molts d'ells eren de la UGT i socialistes- al front de Saragossa i van ser afusellats al cap de quatre dies; la majoria d'ells pels militars franquistes, sense cap mena de judici. En un poble de poc més de mil habitants, van ser assassinades 86 persones. Se'l coneix com a "*Poble de les Vídues*" per la quantitat de dones que van quedar en aquest estat, amb infants petits. El treball brut de la repressió a Navarra el van fer els carlins i els falangistes que van tenir la direcció de l'exèrcit comandat pel general Mola.

L'any 1945, la Diputació Foral va comprar totes les terres comunals de Sartaguda que eren en mans del Duc del Infantado. Es va dur a terme un repartiment més assequible per als camperols locals. Manuel de Irujo, diputat foral per la batllia d'Estella, ja en temps republicans, havia treballat en aquest sentit. Segurament en aquesta decisió de la Diputació hi va tenir molt a veure el carnatge comès durant la guerra. Ángel Merino ens explicava la

1 Casualitats de la vida, aquest home, Enrique Delgado Gómez, havia nascut en un petit poble de la província de Badajoz, Valverde de Llerena, en el si d'una família de mitjans propietaris de terres. L'any 1932 va ser vicari general de Badajoz i fou nomenat degà de la catedral de Badajoz l'any 1936. Va ser bisbe de Pamplona entre 1946 i 1968. El seu poble de naixement es va mantenir fidel a la República fins al 23 de setembre de 1936, dos mesos després del cop d'Estat. Quan van entrar-hi les tropes, van reunir la població en una missa de campanya celebrada a la plaça del poble i allà mateix la guàrdia civil va detenir més d'una dotzena d'homes. A Valverde de Llerena, on no es va assassinar ni maltractar ningú, els falangistes, amb l'ajuda de la guàrdia civil, van assassinar i van fer desaparèixer cinquanta-una persones. L'última va ser l'alcalde, Miguel Doñoro Parra, que va tornar al poble un cop acabada la guerra. El van escanyar amb la seva faixa. Don Enrique, que sabia de les matances en els pobles ocupats de la seva diòcesi, no va moure un dit, recordava un testimoni d'aquests fets. Cinc setmanes abans, quan les tropes de Yagüe van entrar a Badajoz i van assassinar entre dos i quatre mil persones a la plaça de toros. Don Enrique, que era el degà de la catedral, no va fer res per detenir la matança. Tot i que la meva àvia, Fernanda Parra Gómez, sempre va estar en deute amb aquest home; al seu marit, Antonio Grillo Iglesias, el van detenir els falangistes a mitjan novembre de 1936. Ja era mare de set fills i, sense pensar-s'ho dos cops, s'ho va fer venir bé per plantar-se a Badajoz, amb el seu fill a qui encara alletava per implorar a Don Enrique que no matessin el seu marit. Quan va tornar al poble, el meu avi ja era a casa.

importància que a Navarra havien tingut i tenen els béns comunals públics i com repercutien en l'economia domèstica dels seus habitants. Ens anima i invita a visitar Navarra i a conèixer el Parc de la Memòria de tot Navarra, a Sartaguda.

La formació docent d'Ángel Merino està molt vinculada a l'escola religiosa dels escolapis. Afirma que, malgrat totes les limitacions que la gent senzilla tenia en aquella època, va tenir sort i no ha perdut contacte amb molts companys. Aprofita per dir-nos que el pes de l'església a Navarra ha estat i és enorme. Reconeix que el Concili Vaticà II va ajudar a un cert canvi en les pràctiques de l'Església i del clergat. Van ser anys en què molts sacerdots, capellans joves, es van comprometre socialment amb el canvi polític. Veiem com molts processos de creació de cooperatives agràries als pobles van comptar amb la seva iniciativa i el seu compromís polític que, moltes vegades, va ser durament censurat. Així, per la presó per al clergat sancionat políticament, que el franquisme va edificar a Zamora, van passar-hi molts sacerdots navarresos. També hi ha l'emergència de les noves organitzacions polítiques de l'esquerra, com ara EMK i ORT.

Barcelona. La Universitat

Un cop acabats els estudis de batxillerat, l'Ángel va iniciar la seva etapa universitària a la Universitat Central de Barcelona. Ell mateix ens explica que els estudis superiors a Navarra eren a mans de l'Opus Dei. Encara no hi havia arribat la Universitat Pública. Em vaig matricular –diu- a la Facultat de Filosofia i Lletres per tal de cursar-hi l'especialitat de Filologia Romànica. La vida universitària a Barcelona em va semblar un paradís. En una carta adreçada als meus pares els deia: "Estic molt content i molt feliç a Barcelona perquè em trobo molt lliure". Va haver de compaginar els estudis amb la feina tot fent de cambrer al restaurant El Siglo (al carrer de les Sitges amb el carrer de Tallers), ja desaparegut. També aprofitava el període de vacances durant l'estiu per a treballar a la Costa Brava, a l'hostal Ca l'Avi, de Castelló d'Empúries.

A la universitat va entrar en contacte amb la militància antifranquista. Va conèixer els últims sospirs del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona i entre els seus líders té un record per a Paco Fernández Buey i Miguel Candel. El PSUC era la força més coneguda entre els estudiants. Després de la desaparició forçada del sindicat democràtic, es van constituir els "comitès de curs" com a estructures d'organització estudiantil. És el moment –ens diu A. Merino- en què vaig iniciar la meva militància política en una petita organització de base estudiantil i obrera coneguda com GAR (Grups d'Acció Revolucionària), liderada per Eduardo Valera Rey i que va durar ben poc en confluir amb Cercles Obrers Comunistes (COC) i el seu braç sindical "Plataformes Anticapitalistes". D'aquest procés en sortiria l'Organització d'Esquerra Comunista (OIC) en la qual vaig entrar a militar en el front estudiantil. Dins de l'organització tothom tenia el seu "nom de guerra"; el meu era Cristo. En aquesta organització vaig conèixer Maria Jesús Bono (Berta) que treballava a Bellvitge en el front sanitari, i ens vam traslladar a viure a Sant Feliu de Llobregat el 1977.

Sant Feliu de Llobregat

Abans de venir a Sant Feliu de Llobregat, l'Ángel ens comentava que ja havia estat a la ciutat, organitzant l'OIC i Plataformes Anticapitalistes amb persones joves, algunes universitàries i d'altres vinculades a moviments socials. En aquells moments tenia responsabilitats polítiques al Baix Llobregat.

L'any 1979, ens diu, em vaig presentar a les eleccions municipals de Sant Feliu de Llobregat, com a cap de llista per la coalició MC-OEC, organitzacions que es trobaven en procés de fusió. No hi vam obtenir representació municipal. Francesc Baltasar, del PSUC, fou el primer alcalde democràtic de la ciutat. En aquells anys em vaig centrar més en el treball social, cultural i veïnal.

En l'àmbit laboral, l'Ángel es va dedicar a la docència. Havia aprovat les oposicions de professor d'educació secundària i va recórrer com a professor instituts de la comarca: Sant Boi de Llobregat, Bellvitge, Molins de Rei, Margarida Xirgu de L'Hospitalet de Llobregat i Sant Joan Despí. Va tornar a presentar-se a les eleccions municipals de 1983 i va sortir escollit com a regidor a la llista del PSUC, que va guanyar les eleccions per majoria absoluta. Ja a l'ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, va assumir la regidoria de Cultura sense abandonar la docència. Fou una experiència important per a mi –reconeix l'Ángel- i per a la ciutat. Fou el moment en què la ciutat va recuperar la cultura popular festiva, va dissenyar la seva vocació educadora, es va impulsar la immersió lingüística a les escoles públiques i es van crear aquells serveis públics que donen sentit a l'estat del benestar com són l'espai públic, l'educació, la sanitat i el treball.

L'any 1991, l'Ángel va decidir tornar a la docència després de vuit anys com a regidor. A partir de 1994 li van proposar de passar a treballar a la Diputació de Barcelona per posar en marxa un nou servei local: el departament de Participació i Democràcia Local. Reconeix que van ser uns anys molt importants i creatius en la seva vida professional i política: formar els tècnics municipals en els processos de participació democràtica. Va entrar en contacte amb el món universitari i amb experiències avançades de democràcia local. Vam fer un molt bon treball de formació de tècnics –diu-, vam donar a conèixer processos i experiències de participació com ara els NIPs (Nuclis d'Intervenció Participativa) a Europa o el Pressupost Participatiu que es desenvolupava a Porto Alegre (Brasil) de la mà dels alcaldes Tarso Genro i Raúl Pont. Va ser el moment, també, en el qual l'Ángel Merino participarà en la construcció del Fòrum Social Mundial i del Fòrum Mundial d'Autoritats Locals per a la Inclusió Social.

L'any 1999 va tornar de nou a l'ajuntament de Sant Feliu de Llobregat. No tenia cap intenció de dedicar-me a la gestió de la vida local, reconeix. Van ser Francesc Baltasar i Jaume Bosch els qui em van convèncer per fer-ho. El que menys m'esperava és que l'any 2000 m'acabés convertint en alcalde de la ciutat.

La conversa que vam mantenir amb ell va seguir per altre punts d'interès, però ja era hora d'acabar l'entrevista. Ens vam acomiadar de l'Ángel agraintli que compartís amb nosaltres les vivències i experiències.

Rosario Calero i Tina Merino

Amb el suport de:

Ajuntament de Cornellà de Llobregat

Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat

AJUNTAMENT DE SANT JOAN DESPÍ

AJUNTAMENT D'ESPLUGUES

Ajuntament del Prat de Llobregat

CCOO baix llobregat - alt penedès -anoia - garraf